УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-3 (41-43) Рік XI

НЬЮ ЙОРК 1974 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Головне представництво «Українського Історика»:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-3 (41-43)

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1974 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає:
Українське Історичне Товариство

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Ціна цього числа амер. дол. 8.00

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 14.—

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14

ЗМІСТ

CONTENTS

Олександер Баран

КОЗАКИ НА ІМПЕРАТОРСЬКІЙ СЛУЖБІ В РОКАХ 1635—1636

Західна Европа вперше за тридцятилітньої війни побачила тих леґендарних бійців із Сходу, що називали себе козаками. Як загально відомо тридцятилітня війна розпочалася в 1618-ім році між католицькою ліґою, яку незабаром очолив імператор Фердінанд II (1619—1637) та протестантським союзом колишньої імперії. Протестантський союз (німці, чехи, голляндці й трансільванці) був сильний і в скорому часі міг виставити боєздатну та добре вишколену армію. Натомість імператор мав мало війська для своєї оборони. Тому то він мусів звернутися до свого шурина Зіґмунда III-го, польського короля, за воєнною допомогою. Одначе в тому часі польський король не міг ангажуватися у війні по боці імператора, бо Польща після закінчення московської війни була економічно й фінансово зовсім виснажена. Але, щоб якось допомогти шурину, король позволив на вербування його підданих до цісарської наємної армії. В дійсності, він на це позволив дуже радо, бо вербуванням наємників вирішив найважчу проблему свого королівства. Відомо, що після московських походів залишилося у королівстві багато козаків, яких трудно було демобілізувати, а ще трудніше утримувати на державні кошти. А з другої сторони, козаки, які не були зареєстровані, не могли вижити з безділля і коли тільки почули про вербування, дуже радо зголошувалися до цісарського наємного поклику.[1]

Козацька участь у тій війні між 1619 і 1636 роками була майже безперервна. На початку 1635-го року в імперіяльній армії було кілька тисяч козаків, які у відділах генералів Верта та Ґалласа разом із хорватськими ґренцерами творити найрухливішу легку кінноту цісарського війська.[2]

Але 1635-ий рік приніс багато змін у 30-тилітній війні. Після битви під Нердлінґен (1634) протестантські маґнати Німеччини побачили, що імператорських військ не зможуть цілком знищити й дальше кровавлення батьківщини — зайве. Тому саксонський електор уже в 1634-ому році розпочав переговори з імператором. Ці переговори закінчилися 30-го травня 1635 року з «Празьким миром», який підпи-

[1] G. Gajecky — A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Years War*, Rome, Basiliani, 1969, vol. I, p. 21—30.

[2] M. Dzieduszycki, *Krótki Rys Dziejów i Spraw Lisowczyków*, Lwów, J. Schnayder, 1843—4, vol. II, p. 481—498.

сали всі князі Німеччини крім вигнаного електора Палатинату та менших кальвіністських принців.[3] Шведський канцлер Оксенстіерна, що очолював протигабсбурзьку коаліцію після смерти Ґустава Адольфа, з рештками кальвіністів та голляндцями мусів звертатися за французькою допомогою і приєднав Францію до війни. Франція, як відомо, вже 25-го лютого уклала воєнний союз із Голляндією, а 30-го квітня 1635-го року в Компієнь затвердила важливу угоду зі шведами. На основі цієї шведсько-французької угоди Франція мала виповісти війну еспанським Габсбурґам, а за це одержала в посідання цілий лівий берег Рейну.[4] Так то вся релігійна ідеологія війни щезла й конфлікт перемінився у боротьбу за політичну гегемонію Европи.

Франція об'явила війну еспанцям 21-го травня і вже напочатку червня французькі війська ввійшли в Бельгію проти Кардинала Інфанта та 26-го розпочали облогу Лювену. Ґаллас, перебуваючи далеко від Лювену і не маючи ближчого війська в Бельгії, вислав туди якнайшвидше своїх козаків і хорватів, щоб вони непокоїли та виснажували французьке військо та по можливості перервали їхні комунікаційні засоби. Козаки з хорватами виповнили своє завдання досконало. Перервали ворогові всі лінії постачання, так, що у французькому таборі настав голод і так виснажували французьке вайсько, що воно не могло маневрувати проти еспансько-німецьких військ у Бельгії та в Голляндії.[5] Таким способом армії Кардинала Інфанта та генерала Піколоміні злучилися без будь-яких труднощів і так натиснули на французів, що вони мусіли відступати та залишити на довший час Бельгію.[6]

Ці самі козаки під командуванням Ґалласа у вересні зайшли в Лорен і примусили французів генерала Ля Валлета залишити Рейн.[7]

Але 1635-ий рік, крім згаданих австрійських змін, приніс ще новий і багато більший вклад козаків у 30-тилітню війну. Це була окрема виправа, організована за згодою польської держави, де, не як попередньо, тільки принагідні козаки, але самі запорожці брати активну участь. Ціла справа почалася у лютому 1635, коли імператор Фердінанд II довідався про переговори між французами та голляндцями і передбачав заанґажованість Франції у війні· Зрозумів, що мусить підсилити свою армію новими наборами. З тієї причини наказав своєму амбасадорові у Варшаві, Матвієві Арнольдіні з Карлштайну спробувати одержати козаків із Польщі. Арнольдіні 28-го лютого 1635-го року звернувся до польського сойну та до короля із проханням дозволити йому набрати велику козацьку армію для імператора.[8]

---

3 C. V. Wedgwood, *The Thirty Years War*, New York, Anchor, 1961, p. 383—384.

4 Там же, стор. 380—381.

5 Dzieduszycki, II, стор. 504.

6 Там же, стор. 504—505.

7 Там же, стор. 505—506.

8 Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 57, Conv. 1635 Febr., fol. 75—81 v.

Крім того напочатку березня імператор сам звернувся приватно до визначних польських маґнатів — Станислава Любомирського, Станислава Конецпольського, Луки Опалінського та Канцлера і Примаса Польщі, щоб вони підтримували пропозицію Арнолдіні і здобули дозвіл на набір козаків для імперіяльної армії.[9]

Урешті, 20-го березня прийшла офіційна відповідь від маршалка Івана Липського, який від імені сойму і короля проголосив дозвіл імператорові вербувати та випровадити козаків із польського королівства, тільки щоб це непогамоване військо під час вербування та випроваджування не наробило великої шкоди населенню Польщі.[10]

Полякам залежало на тому, щоб австрійці побідили шведів, бо все надіялися, що з поразкою шведів вони відзискають східню Прусію і Померанію, а через ласку до імператора збільшать свої впливи в Сілезії. Але, змучені шведською та московськими війнами, вони ніяк не хотіли встрявати в безпосередній конфлікт цієї, не дуже популярної, 30-тилітньої війни. Так-то вони дозволили на набір козацьких наємників, але вважали це приватною справою імператора і не співпрацювали з ним на державній плятформі.

Хоч Арнолдіні одержав дозвіл на набір, але спосіб вербування й організування козацьких наємників та їх уведення до цісарських військ і командування були ще важливішими питаннями, які треба було вирішити. 23-го квітня Арнолдіні писав до цісаря, що переговорював із його прихильниками, тобто з руським палатином Station Станіславом Любомирським та його адьютантом Дворжанським у приявності краківського каштеляна Л. Опалінського. Одначе він із цієї розмови багато користи не має, бо польські методи вербування виявилися дуже непрактичними під час набору цих наємників.[11] З цього листа довідуємося, що Любомирський сам хотів провадити 8000 козаків до імператора, але йому це було заборонено конституцією з 1624-го року, тобто законом знесення лісовчиків.[12] Та мимо тих труднощів Арнолдіні заспокоював цісаря, що він має дозвіл короля і сойму на вербування, отже він звербує найкраще військо для імператорської армії.[13]

У дійсності найбільшою проблемою для Арнолдіні була переправа козацького війська через польську територію до Австрії. Король і пани все ще були затривожені колишніми бешкетами та грабунками лісовчиків і недовіряли козакам. Із цієї причини згадані пани радили передати керівництво козацької наємної армії коронним старшинам,

---

9 Там же, fol. 8—10.

10 Там же, Conv. 1635 Martii, fol. 165—166 v.

11 Там же, Conv. 1635 Aprilis, fol. 33.

12 Там же, fol. 33 v.

13 Там же.

14 Там же, fol. 34—34 v.

15 О. Целевич, Участь козаків в Смоленській війні 1633–4 pp., *Записки НТШ,* том 28 (1899), стор. 4; Dzieduszycki, II, стор. 293.

16 Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 57, Conv. 1635 Maii, fol. 70.

а команду — двом «здисциплінованим» полковникам — Мочарському та Лящеві,[14] які вже кілька разів командували козацькими військами в конфліктах у Східній Европі.[15] Отже, щоб здобути довір'я поляків, треба було знайти коронних старшин і гідного командира. Це знав і польський король, якого його молодий брат Карло Фердинанд, намісник Сілезії, наглив, щоб якнайскоріше допоміг імператорові у війні.[16] Тому Володислав IV без довшої надуми, вже 25-го квітня назначив полковників Ляща та Мочарського, за згодою коронного гетьмана Конєцпольського комендантами нового козацького наємного війська.[17]

Усе було на добрій дорозі. Любомирський мав наглядати над вербуванням, а Лящ і Мочарський мали провести козацьке військо до прикордонних міст Сілезії — Бітуму й Псейнаму, де на них ждали приготовані квартири і вишкіл.[18] Та на жаль, 28-го квітня наспіла неприємна вістка. Лящ і Мочарський не прийняли своїх назначень.[19]

Поляки вірили, що шведи вже програли війну проти імператора й тепер із доброю армією удасться їх прогнати з Прусії та Померанії. Тому приготовляли сильне реґулярне військо для нападу на східню Прусію, а Лящ, замість прийняти королівське назначення на командира козацьких наємників, рішив їхати зі своїм полком до Прусії.[20] Мочарський із свого боку, маючи погані спомини зі своєї останньої виправи в 30-тилітній війні (1624), відмовився від командування козаками.[21]

Арнолдіні розпачливо писав до Любомирського, що немає ні командирів, ні війська, бо виглядало, що з приобіцяних 8000 козаків одержить тільки 2000, а з тих тільки 1300 буде звербувано, тому в тій безрадній ситуації просив допомоги в свого старого приятеля.[22] Але у Відні також турбувалися тим положенням. Врешті імператор уже не витерпів і 8-го червня написав до короля, вимагаючи приобіцяне козацьке військо і хотів би його якнайскоріше одержати.[23] Король також хотів допомогти імператорові, але велика частина шляхти, між іншим і сам королівський секретар Малаховський, були проти воєнної допомоги Габсбурґам і наполягали на вигнання шведів із Прусії.[24] Щоб допомогти королеві, Арнолдіні 11-го червня написав свої «медія», тобто пропозиції, якими легко можна було вирішити всі трудні і спірні питання цієї виправи.[25] Ось його пропозиції: 1) Нехай експерт автрійського воєнного ополчення генерал Ґріфенклау піде з Малаховським до Заславського і там вони вирішать скільки, як і ко-

---

17 Там же, Conv. 1635 Aprilis, fol. 44—44 v.
18 Там же, Conv. 1635 Maii, fol. 91—92, 121—123.
19 Там же, fol. 115—116.
20 Там же, Conv. 1635 Junii, fol. 33—33 v.
21 Там же, Karton 54, Conv. 1624, fol. 1—6 v.
22 Там же, Karton 54, Conv. 1635 Junii, fol. 19—22.
23 Там же, fol. 27—27 v.
24 Там же, Karton 58, Conv. 1635 Julii, fol. 66.
25 Там же, Karton 57, Conv. 1635 Junii, fol. 35—36 v.

ли можна звербувати козаків.. Нехай там також схвалять усі домагання козаків і їхню платню, а до всіх, що охочі воювати, нехай вишлють королівське одобрення і вияснять їм, що в тій виправі вони служать як своєму королеві так і своїй батьківщині. 2) Нехай король назначить головнокомандувача, який буде апробований цісарем і який буде виконувати свою функцію згідно з польським правом. 3) Треба дати наказ капітану Сієрацькому, який є дочасним комендантом збірного табору, щоб він і всі інші капітани признали власть назначеного генерала. 4) Нехай Палатин Руси або його син допоможуть зібрати всіх 8000 козаків для імператора.[26]

Видно, що король узяв до серця усі ці «медія» і вирішив ними всі трудноші, бо вже 5-го липня писав до Арнолдіні, щоб він приготовив гроші на оплачування козацької армії, бо без того війська не одержить.[27]

Тим часом у середині червня французькі війська наступали в Бельгії проти Кардинала Інфанта тому Відень ще більше домагавня присилки козаків.

Урешті, в середині липня Арнолдіні написав до імператора довгу реляцію, у якій оголосив першу висилку 2000 козаків, а доповнення до 8000 будуть слідувати. Каже, що вербування сконцентроване в Люблині і в «руському» Львові, де адьютант палатина Руси, Дворжанський, приймає козаків з України. Далі повідомляв, що не може виплачувати повної платні (жолду) для війська, але дає їм аванс, щоб козаки з далеких сторін могли легко дістатися до сілезьких квартир.[28] У тому самому часі писав він також до палатина Руси, щоб Любомирський написав Сієрацькому до збірного табору в Люблині і наказав йому, щоб утримував дисципліну та вислав 2000 козаків до сілезького Бітуму, де на них чекають приготовані квартири і муштра. Нехай подбає, щоб козаки не домагалися жадної грошевої підвишки й не бунтувалися проти відносин, поки їхній генерал не прибуде до вишкільного табору.[29]

Одначе козаки не привикли сидіти безчинно в збірних таборах, тому дисципліна Сієрацького, ані напоминання Любомирського багато не помогли. В зв'язку з тим, 6-го серпня сам Арнолдіні написав до них гострого листа, в якім перестерігав козаків, що будуть сильно покарані, якщо не залишать своїх розбишацьких вибриків.[30] Але й цей лист Арнолдіні був би не допоміг, якби між першими офіцерами не було самбірського капітана Павла Носковського.

Усе ж таки від початку червня козаки вже поодинокими сотнями, поволі, переходили з Люблину та Львова до нового сілезького збірного пункту, до Бітуму. Це були сотні Веґеля та Носковського, в яких

---

26 Там же.
27 Там же, Karton 58, Conv. 1635 Julii, fol. 5.
28 Там же, Conv. 1635 Julii, fol. 63—70 v.
29 Там же, fol. 221—222 v.
30 Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 31—32 v.

було багато запорожців та інших, випробуваних в боях козаків.[31] Цей перехід був найкращою пропаґандою для популяризації наборів. Усі авантюрницькі польські старшини побачили, що похід є дійсністю і боялися, що будуть виключені з виправи. Тому кожний старався у скорому часі звербувати декілька сотень козаків та спішилися до економа австрійського амбасадора, Матея Стурані, по аванси й вибиралися зо своїми відділами до Сілезії.[32]

Перший збірний пункт у Сілезії був Бітум, але це був тільки переходовий табір, звідси козаки більшими групами переходили до Бріґи, де були для них приготовані постійні квартири і де вони мали переходити повний вишкіл.[33] Перших 1 500 козаків прибуло на вишкіл до Бріґи десь на прикінці серпня, бо 25-го цього ж місяця імператор уже назначив на пост головного комісаря «муштри» Івана Кілмана,[34] того самого, що колись був комісарем у 1633-ім році для полку Віруцького. Крім того імператор наказав, щоб кожний козак на початку вишколу одержав жолд на три місяці.[35]

Усе йшло в повнім порядку, однак ще потрібно було головного коменданта, щоб могли уложити остаточну угоду між жолднерським військом і цісарським представником. Надходили вістки, що вже Лящ, який не бачив великих можливостей у Прусії, годився прийняти пост командира виправи,[36] надто Вратиславський суфраґан сильно підтримував його кандидатуру,[37] але король його після колишньої непослушної відмови вже більше не захотів. На щастя, при організуванні цієї виправи, тобто вербуванні, упорядкуванні та висилки козаків дуже визначився самбірський капітан Павло Носковський. Він дбав також і про своє військо, бо 27-го серпня протестував проти приділення злих і невідповідних квартир і домагався жолду для своїх підлеглих.[38] Тим то він звернув на себе увагу Арнолдіні, Ґріфенклауа, Кілмана та всіх цісарських аґентів у Польщі й Сілезії.

Арнолдіні 2-го вересня відповів на протест Носковського. Признав недоліки переходових квартир та оголосив йому, що 2 000 козаків, яких до того часу зібрано, пересилає до нових квартир вишколу, де вони отримають три-місячний жолд і будуть під командою самого Носковського.[39] А за два дні, тобто 4-го вересня Арнолдіні урядово проголосив, що вишкіл відбудеться в Брізі, де всі начальники відділів, а головно Носковський, мають зійтися для остаточного заключення договору з австрійськими представниками.[40] Як виглядає, Носковський,

---

[31] Там же, fol. 27—27 v.
[32] Там же, fol. 94—94 v., 107—107 v.
[33] Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 7—10 v.
[34] Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 117.
[35] Там же.
[36] Там же, fol. 170—170 v.
[37] Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 1—1 v.
[38] Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 164—167 v.
[39] Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 7—8 v.
[40] Там же, fol. 9—10 v.

був цілий час спеціяльно фаворизований Арнолдіні й з цього можна зробити висновок, що Арнолдіні приготовляв його на командира виправи. Тому ніхто не дивувався, коли 14-го вересня Носковський видав свій універсал для офіцерів і війська про своє назначення на «головнокомандуючого полковника» всієї виправи.[41]

Урешті 23-го вересня прийшло до угоди між австрійським урядом та козацькою виправою. Цю угоду підписали від імператорської влади Арнолдіні та полковник Вінсс, а від козаків Павло Носковський.[42]

Ось окремі точки цієї угоди:

1) Носковський вибраний головнокомандуючим полковником війська, апробований королем Польщі та імператором.

2) Комісарі для Носковського за його трудний уряд пропонують відповідно високу платню.

3) Для інших старшин комісарі пропонують ось такі місячні жолди:

Полковник	200 т.
Капітан	100 „
Поручник	50 „
Хорунжий	30 „
Квартермайстер	50 „
Кожна хоругва	30 „
Кожний козак	6 „

4) Виплата відбудеться що три місяці, а перша виплата має бути в Брізі на початку вишколу.

5) Усі мусять бути задоволені зі своїм жолдом. Побільшення жолду може прийти тільки від ґенераліссімуса, тобто трононаслідника Фердинада, з апробацією імператора.

6) Військо може вживати свої старі права та звичаї, які вони вживали на терені польської держави.

7) Полонених можуть тримати за окуп, за виїмком генералів та вищих офіцерів, яких мусять видати імператорським властям.

8) Якщо хтось перебіжить до інших відділів (німців, мадяр або хорватів), має бути повернений до свого війська.

9) Комісари обіцяють для козаків прецеденцію в армії і по можливості добрі квартири в переході.

10) Головний командир підлягає тільки ґенераліссімусові і його заступникові.

11) Комісари мають подбати про цісарські грамоти для всіх полковників і капітанів..

12) Один місяць повідомлення потрібно перед відпущенням або резиґнацію. Комісарі мають відпровадити військо до кордону й постаратися про одномісячний жолд.

13) Якщо буде небезпека в Польщі, військо може бути відкликане.

14) Квартири і провіянт мають бути забезпечені на час служби.

---

41 Там же, fol. 62—62 v.

42 Там же, fol. 127—131.

15) За геройство і перемогу дістануть одномісячний окремий жолд. а ранені одержать окрему поміч.

16) У випадку смерти головного командира армія вибирає нового, який має бути апробований королем і цісарем.

17) Перекреслений.

18) Всі вояки з Польщі підлягають тільки одному головному командирові, зрештою та точка залежить від волі генераліссімуса.

19) Всі драґуни, ті, що служать у прибічній ґвардії головного полковника, чи в польній жандармерії, підлягають генераліссімусові Фердінандові.

20) Комісарі запевнюють головного полковника, офіцерів і військо, що всі ці пункти без змін будуть додержані й застосовані.

21) З другого боку головнокомандувач все буде провадити це військо для послуг імператора і віддаватиме йому услуги в дисципліні й порядку, щоб згадані безправ'я і шкоди не діялись у провінціях імперії. Вояки в усіх справах (на основі конституції Польщі) мають поводитися, як шляхотні й порядні люди.

Вкінці сказано, що дві копії цього документу з обох боків були підписані і опечатані.[43]

Ця угода з незначними змінами була прийнята цілим козацьким військом[44] і вже 25-го вересня з приявними козаками розпочато вишкіл. Військо було поділено на 27 хоругов, а саме: Червона і Чорна під командою головного командира, а потім ішли хоругви Маковієцького, Чарнецького, Сулинського, Мощеровського, Заремби, Чеклінського, Веґеля, Ґотковського, Сієрацького, Кемпінського, Войнаровського, Білицького, Родацького, Фекети, Броньовського, Загорського, Стржатковського, Закржевського, Єдлецького, Ґриви, Дембінського, Праковського, Христолінського, Васкієвича і Куратковського.[45] На початку жовтня під час першого офіційного перепису в бріґському вишкільному таборі перебувало 4 007 козаків,[46] до яких протягом наступних трьох тижнів ще дійшло понад 2 000.[47]

Вишкіл мав тривати місяць, але тому, що деякі відділи прибули до бріґського табору пізніше, він міг ще продовжитися на тиждень чи на десять днів. Одначе за той час треба було приготовити маршрут на перехід до головної імперіяльної армії. Головний командир імперіяльного війська, Фердінанд престолонаслідник, уже у вересні оголосив, що козаки переходитимуть через Чехію й тому в Мелніку треба поставити міст через ріку Ельбу (Лабу).[48] А 27-го жовтня той самий Фердінанд писав до чеської намісницької ради, що він вже дав наказ козацькій армії щодо переходу до Німеччини і чехи мусять приготови-

43 Там же.

44 Там же, fol. 140—143 v.

45 Там же, Karton 59, Conv. s. d., fol. 28—28 v.

46 Там же.

47 Dzieduszycki, II, стор. 512—513.

48 V. Liva, *Prameny k Dějinám Třicetileté Valky*, Praha, Naše Vojsko, 1952, vol. IV, p. 377.

ти для переправи тієї армії через Чехію: 1) провіянт; 2) комісарів для переводу; 3) одного чи двох офіцерів із празької залоги генерала Марадаса.[49]

Плян дороги був такий: козаки мали переходити через Сілезію та східню Саксонію й коло містечка Німецького Яблонова перейти до Чехії, звідтіль через Мєлнік і Хеб до Німеччини.[50] В Німеччині маршрут був ось такий: Ешенбах, Вілсек, Герсбурґ, Алтдорф, Швабах, Ротенбурґ, Яґстгаузен, Мекгемюл, Мосбах, Ербах, Гайдельберґ, Філіппсбурґ.[51] Та цей плян не міг бути повністю виконаний, бо саксонський електор ніяк не хотів пристати, щоб козаки переходили через його територію і тому чеський намісницький уряд мусів змінити маршрут так, щоб козаки з Сілезії прямо переходили до Чехії коло Трутнова, звідтіль ішли до Младого Болеслава і тільки відтак до Мєтніка і Хебу.[52] На головного комісаря козаків в Чехії був назначений ґраф Зденєк із Коловрат, а на підрядних комісарів: Лібголдт, Вілдгард, Ціоха і Пауста та один офіцер від Маррадаса, які не тільки мали провадити козаків, але й постачати провіянт та відповідні квартири.[53] Зденєк з Коловрат без жадних вагань прийняв пост головного комісаря та 18-го жовтня зо своїми підрядними виїхав до Трутнова, щоб там зустріти надходяче козацьке військо.[54]

Козаки з Бріґи виїхали ще кінцем вересня чи напочатку жовтня і через Ліґніцю дійшли до чеської границі. Шлезький хронікар Лука так характеризує цей перехід: «козаки в переході жадного села не спалили, але за це добре далися взнаки селянам, яких згромаджували на багатьох місцях, а головно під Тшопелвіц і Нойдорф завдали їм знущань і багато з них помордували».[55] З усього випливає, що сілезьці не так легко перепускали козаків через свою територію. Вони пробували себе боронити й часто це робили з позитивним успіхом. Але Сілезія це була колишня польська провінція, де всі знали по-польськи й знали добре польські відносини й не лякалися якогось «польського» війська.

Гірше було в інших провінціях імперії, де сама назва «козак» викликала страх і тривогу. Чехи ще пам'ятали часи «Білогорської битви» ті грабежі, насильства й окупаційні рейди козаків. Почувши про прихід нових козаків, чеське населення попало в паніку. Але мимо всяких побоювань, цим разом було менше бешкетів та насильств, як за попередніх перемаршів.

Натомість, Зденєк з Коловрат, прибувши до Трутнова, перебрав козацьке військо і вже 20-го жовтня започаткував перемарш козаків

49 Там же, стор. 380.
50 Там же, стор. 382.
51 Там же, стор, 384.
52 Там же, стор. 382.
53 Там же, стор. 383.
54 Там же, стор, 384.
55 Dzieduszycki, II, стор. 513.

через Чехію.[56] Козаки, як попередньо в Польщі і в Сілезії, не йшли товпою, а полками чи сотнями й тому вони через ту саму місцевість переходили протягом кількох днів,[57] тримаючи населення в постійному страсі. Хоч у 1635-ім році такого «козацького плюндрування» було менше ніж звичайно, бо провіянт і квартири всюди були приготовані для війська і козаки дістали жолд на три місяці,[58] то все ж таки, не обійшлося без бешкетів. Коло містечка Шенфельду нерозважні комісари розділили провіянт між офіцерами так, що для звичайного вояка мало що залишилося. Голодні й розлючені козаки за це пограбували й побили населення трьох містечок: Шенфельду, Літрбаху і Горних Славків.[59] Інші льокальні насильства також залишені в актах намісницької ради,[60] але ці бешкети не належели до загальної характеристики походу.

Надто, Зденек із Коловрат вже 28-го жовтня був з більшою частиною козацької армії в Мельніку, звідтіль писав до намісницької ради, що немає труднощів із провіянтом та з квартирами. Всього має досить. Все ж таки каже, що такої непогамованої товпи ще ніколи в житті не бачив. Нічим їх не можна задовольнити. Вимагають неможливі речі. Один, наприклад, домагався, щоб йому дали сливки на вечерю, а це було під кінець жовтня.[61]

Незважаючи на всі труднощі, протягом одного місяця козаки перемаршували Чехію і 19-го листопада Зденек з Коловрат оголосив чеському намісникові, що його праця закінчена, бо майже всі козаки пройшли через Чехію.[62] Нарікав на козацьке військо, що не вміє тримати дисципліни, але водночас за це обвинувачував також і Носковського, який, не дбаючи про своїх наємників, з Мелкіна виїхав до Праги і повернувся до своїх відділів тільки в Хебу.[63]

Та ще 1 000 козаків залишилося позаду. Це були 4 хоругви самих запорожців, які під керуванням сотника Ярошевського відокремилися від загальної групи і щойно 9-го листопада дійшли до чеського кордону.[64] Для них назначено окремого комісаря в особі Вілдгарта, який запровадив їх у найбільшому порядку ще перед 10-им січня 1636-го року над німецький кордон коло Хебу.[65]

Перехід козаків до Німеччини був також проблематичний з уваги на опозицію Максиміліяна з Баварії. Цей електор, так само як і саксонький, не хотів перепускати козаків через свою територію. І коли за намовою Фердінанда престолонаслідника змінив свою настанову,

56 Liva, IV, стор. 384—385.
57 Там же, стор. 383—385.
58 Там же, стор. 385.
59 Там же, стор. 387.
60 Там же, стор. 389.
61 Там же, стор. 385.
62 Там же, стор. 389.
63 Там же.
64 Там же, стор. 387—388.
65 Там же, том V, стор. 18.

вимагав, щоб козаки скоро, без зупинки, переходили його провінції. Тому Фердінанд вже 15-го жовтня, приготовляючи пляни для переведення козаків до Німеччини зазначив, що треба пожаліти провінції баварського електора.[66] Так-то, німецькі комісарі, що перебрали цілу козацьку армію в Хебі, скорим темпом перепровадили цю армію через Горішній Палатинат і зупинилися тільки в Нюрнберґу на кількаденний відпочинок. Але цей відпочинок не вийшов на добре. Військо стратило всяку дисципліну. Козаки почали малими групами плюндрували місто та околичні села. Комісарі супроти тих бешкетів, були зовсім безрадні. Врешті один такий відділ напав на конвой, що перевозив сто возів провіянту та інших запасів із Герцбурґу до Нюрнберґу. Козаки порозпрягали волів і коней та забрали їх із собою, а вози залишили на дорозі. Почувши це, Носковський приїхав до табору наказав розшукати винуватців і велів їх повісити, а волів та коней віддав нюрнберґцям.[97] Це гостре покарання мало свій вплив, уже не було більше плюндрувань по дорозі.

Звідти, не тримаючись старого маршруту, козаки вирушили прямою дорогою на Франконію і коло Вормс дійшли до ріки Рейну.[68] В тому часі імперіяльна армія контролювала горішню частину цієї ріки, а Ґаллас окупував частину провінції Лорейну. Французи були всюди на оборонній позиції і побоювалися генерального наступу імперіялістів. Ця боязнь перетворилася у тривогу, коли почули про прибуття козацького війська.[69] Вони відчували, що якимсь способом мусять боронитися від цієї неочікуваної небезпеки. Кардинал Рішельє, канцлер Франції, як звичайно в таких критичних моментах, застосував дипломатичні засоби. Він вислав ґрафа Д'Авау до Ґданску з метою, щоб намовив Польщу відкликати козаків із імперіяльної служби. На основі інструкції Рішеліє ґраф Д'Авау написав довгого листа до польського уряду й його прочитано офіційно на варшавському соймі 2-го грудня 1635-го року.[70] В тому листі сказано, що Польща за допомогою Франції уклала мир із шведами і вона повинна б бути вдячною за це, А натомість польське наємне військо за цісарські гроші палить і нищить французькі провінції. Тому Д'Авау від імені короля домагався, щоб козаки були відкликані польською владою.[71] Але сойм офіційно не міг відкликати козацької армії. Це не була армія польської держави, а реґулярно звербовані наємники, які на основі контракту тільки у воєнній небезпеці мали б завернути до рідного краю.[72] Та незважаючи на те, на тому ж соймі між маґнатами витворився профранцузький і проти-габсбурзький дух, більшість шляхти настоювала,

---

66 Там же, том IV, стор. 384.
67 Dzieduszycki, II, стор. 514.
68 Там же, стор. 514.
69 Там же, стор. 516.
70 Там же, стор. 516—517.
71 Там же, стор. 517.
72 Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 58, Conv. 1635 Sept., fol. 127—131.

щоб неофіційною дорогою примусити козаків повернутися до Польщі.[73] Деякі пани, як напр. Лещинські, навіть посилали посольства, щоб намовити козаків до повернення.[74]

Тим часом Бернард Сакс-Ваймар із своєю протестантською німецько-шведською армією сперечався із кардиналом Ля Валеттом за зимовий постій і мусів вибрати для себе невигідне місце між ріками Мозель і Масс на кордоні Франції. Носковський на приказ Ґалласа зі своїми козаками перейшов Нижчій Палатинат, під Тревіром перебрався через Мозель і ввійшов на територію Люксембурґу, щоб підсилити князя Франціска Льотарінґського в Андреш проти Бернарда Сакс-Ваймара. Тут козаки, незважаючи на зимову погоду, кожного дня непокоїли військо Бернарда, а під Тіонвіль навіть спровокували більшу сутичку, так, що протестантський генерал мусів перенести свою головну квартиру найперше до Естен, а опісля 10-го січня аж до Фресн. Козаки його весь час переслідували і розташувавшися із хорватами коло міста Мец. Тут один козацький відділ ударив на шведів під Конфлан, змусив їх до втечі і здобув від них три прапори, всі коні та весь виряд. Під постійним натиском та переслідуванням козаків і хорватів з одного боку та наступом Коллореда з другої сторони, Бернард відступив аж до Вердену і Тул. Щойно тут, коли стягнув до себе залогу зайнятої Могунції та дістав деяку допомогу від графа Луї Бурбона з Суасон, удалося йому станути на твердіші ноги.[75]

Крім тих сутичок козаки ще відзначилися у Понт а Муссон над рікою Мозель. Малий козацький відділ дійшов аж до воріт міста і спровокував залогу, яка погналася за козаками, не думаючи навіть про те, що це може бути засідка. Коли погоня уже була далеко від міста, інші козацькі відділи, які вже чекали на них, оточили їх і багато з них повбивали, а решту забрали в полон і тримали їх на окуп.[76]

Щоб воєнні операції були ефективніші, треба було загострити дисципліну і послух між козаками. Але Носковський перейшов нормальні реґули карности, застосувавши страшну дисципліну в своїм війську. Немилосердно карав також і за грабежі, бешкети та насильства. Одного разу трьох козаків за крадіж у церкві наказав живцем спалити. А одного шляхтича за знасилування якоїсь жінки звелів повісити.[77]

З усього сказаного випливає, що козаки Носковського були найактивнішими з'єднаннями на північно-французькому фронті, які повністю контролювали зимові воєнні операції. Однак наприкінці січня їх нагло відкликано до Люксембурґу, а старшину до Брюсселю, бо приготовлялися війська до великої офензиви проти армій кардинала Ля Валета та князя Бернарда.[78] Тільки один малий козацький відділ

---

73 Dzieduszycki, II, стор. 517—519.

74 Там же, стор. 519.

75 Там же, стор. 521—522; Gazette de France, 1636, № 7, 11, 21.

76 Dzieduszycki, II, стор. 522.

77 Там же, стор. 522—523.

78 Там же, стор. 523.

залишився у лісі коло містечка Естен. Це старався використати Бернард. Він вирушив 28-го січня на північ і переслідував відступаючу кінноту. Під Рішкур, три милі від Лонґві розбив один мадярський і один хорватський полки й поволі посувався вперед. Так само Ля Валет 27-го січня вирушив, щоб допомогти цісарськими військами оточеним містам і твердиням. Першим таким містом був Епінал, пізніше розбиваючи 6000-ну цісарську кінноту Ля Валетт дійшов до Страсбурґу і Гаґенау.[79] Звідти він повернув, щоб об'єднатися із королем Люї XIII-им, а за ним незабаром прийшов також і Бернард, залишаючи тільки менші відділи проти рейдів цісарської кінноти.[90]

У той самий час генерал Пікколоміні в Люксембурґу під Арлоном організував цісарське військо для великої виправи до Франції. Пікколоміні правдоподібно приготовляв здійснення цих плянів на весну, але останні успіхи Бернарда та кардинала Ля Валетта змінили пляни цісарського штабу. Треба було відзискати славу цісарської армії, тим більше, що Ґаллас з уваги на station заразливі епідемії та виснаження війська також мусів відступити до Кронвайсенбурґ і Ландау й у відпочинку рішив перебути цілу зиму. Тим-то рішено в Люксембурґу зорганізувати легку і дуже рухливу армію, яка могла б здійснювати блискавичні рейди на північну Францію. Комендантом цієї армії став льотарінґський князь, що мав під собою 15 000 кінноти, а тільки 6 000 піхоти. Головною ударною силою були хорвати Ізоланія та козаки Носковського. Вони в другій половині лютого перейшли коло Верден ріку Маас і ввійшли в провінцію Шампань, поширюючи всюди тривогу. В тому самому часі еспанці Педра де Вілленора ввійшли в Пікардію. Це не були нормальні воєнні маневри, а більше каральні експедиції, які мали нищити засоби, розривати комунікації, застрашувати цивільне населення та робити загальне замішання серед французьких військових з'єднань. Найкращими засобами для осягнення вищезгаданих цілей були грабунки, пожежі та іншого роду ґвалти. Всі наємні війська тридцятилітньої війни були спеціялістами в таких насильствах і козаки також ніде не залишалися позаду. Хронікарі цієї виправи пишуть, що цісарські війська спалили і пограбували кільканадцять міст і понад шістдесять сіл, розгромили три французькі відділи і забрали багато здобичі. Найбільше відзначилися хорвати Ізоланія та козаки Носковського.[81]

У березні не було важливих воєнних операцій, тільки легка кіннота Ґалласа, яка під проводом молодшого Колореда переходила до табору князя льотарінґського, 18-го березня була зовсім розбита військом генерала Ля Форса й козаки, яких було понад 1 000, тільки щастям уникнули цілковитого знищення або полону.[82] Старі козацькі наємники з наборів 1632—33 стало трималися армії генерала Верта

79 Там же, стор. 523—524; Gazette de France, 1636, № 23, 37.
80 Dzieduszycki, II, стор. 524.
81 Там же, стор. 524—525.
82 Там же, стор. 525—526; Gazette de France, 1636, № 45.

й з ним разом облягали місто Льєж протягом трьох місяців, але без більшого успіху.[83]

Армія Пікололміні після шампанської кампанії повернула до Люксембурґу і там відпочивала на своїх лаврах. Одначе козаки, призвичаєні до зимових рейдів і малих сутичок, постійно ходили на приватні менші виправи для здобичі. Вони тими приватними виправами так збагатіли, що в квітні вже не захотіли воювати й думали про відхід додому. Окрім того вони ще не одержали другої тримісячної платні. Кардинал Інфант, щоб їх задовольними вислав козаків до Малого Брабанту, де вони взяли від міста та околиці 60 000 франків окупу, щоб не грабувати й не палити, побувши там місяць, повернули знов до Люксембурґу.[84]

Тут в Івой, близько кордону, 31-го травня дійшло до завзятої битви між відділами графа Суассона й козаками Носковського. Французи так нагло виконали наскок на козаків, що ці напочатку мусіли відступати, але наприкінці дня щастя змінилося, козаки відбили ворожий напад.[85] Але під час відступу вони втратили багато возів із нагромадженим багатством та пару сот коней. Найбільше потерпів там капітан Тараска і його конпанія.[86] Ці невдачі сильно розлютили козаків, тому вони плянували заатакувати лінію постачання французької армії, але кіннота ґрафа Суассона завчасу обсадила цю лінію і козакам нічого не залишилося, як тільки завернути до Люксембурґу.[87]

У червні цісарська армія ще далі стояла на місці, приготовляючи пляни до літніх операцій. Французи цей довгий постій пояснювали слабосиллям і вичерпанням цісарської армії, тому-то перейшли до наступу. Ля Валетт вирушив із Епіналу і 12-го червня увільнив Ґаґенау, а Бернард Сакс-Ваймар дійшовши до ріки Саар, здобув місточка Саарбрюк і Пфальбурґ. Ґаллас, неприготований до більшої битви, відступав перед ними. А щоб задержати французькі та протестантські війська, цісарський провід звернувся до легкої кінноти козаків і хорватів. Вони вирушили під проводом барона Мерсі, перейшли знову Мозел і прибули до Ландау, звідкіль 19-го червня напали на відділи князя Бернарда. Це саме повторили вони 23-го, і їм удалося затримати на деякий час ворога,[88] заки Ґаллас упорядкував своє військо й 29-го того ж самого місяця вирушив, щоб загородити дорогу ворогові.

Напочатку липня між козаками почався новий бунт. Причини бунту були: 1) останні невдачі цісарського війська, 2) писемні інстиґації прихильних французам польських маґнатів, 3) неодержання платні.

---

[83] Dzieduszycki, II, стор. 526—527.
[84] Там же, стор. 528—529; Gazette de France, 1636, № 71, 81.
[85] Dzieduszycki, II, стор. 530—531.
[86] Gazette de France, 1636, № 81 (6 Junii), № 86 (14 Junii).
[87] Там же; Dzieduszycki, II, стор. 536—538.
[88] Dzieduszycki, II, стор. 540—541; Gazette de France, 1636, № 88, 101.

Ця остання причина нервувала козаків найбільше. Вони воювали цілу зиму, а після тримісячної платні з вишкільного табору, тобто за останніх 6 місяців, вони не одержали ані сотика.[89] Тим часом інші війська відпочивали зимою і реґулярно отримували місячні виплати. Та трудність полягала в тім, що не було вирішено, хто має оплачувати козаків. Найняв їх імператор з престолонаслідником Фердінандом, під тою умовою, що на полі бою, їхнє оплачування перебере на себе Кардинал Інфант. Але Кардинал Інфант, не маючи досить грошей для покриття своїх видатків, умивав руки від своїх зобов'язань. Тому-то для козаків ніякої платні не стало. Хоч їх уже нічим не можна було заспокоїти, лише грошевою оплатою. Вони вже не вірили в жадні обіцянки й не слухали своїх комісарів. Навіть висланники імперіяльного штабу, що не мали фондів на оплату наємників, поверталися зі своєї успокоюючої місії із повним неуспіхом. Врешті козацька рада рішила: «перервати контракт із імператором та їхати додому«. Після того вони залишили фронт і 9-го червня між Вормсом і Паппенгаймом переправилися через Рейн та почали готуватися до повернення, але не дуже спішилися із відходом, бо чекали на виплату належної їм платні. Розташувалися між Рейном і Франкфуртом, бешкетуючи по селах та малих містечках.[90]

За той час Фердінанд-престолонаслідник, головний комендант цісарської армії, почувши про бунт козаків, відразу написав дипломатичного листа до польського посла у Відні, князя Оссолінського і оголосив йому, що козаки знеславили польську воєнну традицію, бо перестали воювати, та просив князя, щоб він для доброго імени Польщі переконав козаків повернути до цісарської служби.[91] Оссолінський цим листом був дуже збентежений. Він бачив, що тут мова про нарушення приятельських зв'язків між імперією та польським королівством, тому негайно (7-го липня) написав одного листа до Носковського,[92] а другого — до «братів» козаків,[93] щоб вони не робили сорому воєнній традиції їхніх предків та польській державі й повернулися до цісарського війська. Крім того Оссолінський запевнив Фердінанда, що все зробить для приборкання козаків.[94] Але з другого боку Оссолінський вияснив престолонаслідникові, що козаки — це не польські вояки, вони не репрезентують польської воєнної традиції в імперії.[95]

Листи Оссолінського дещо заспокоїли козаків, так що вони погодилися на нові переговори. Коли ж генерал Мерсі прибув до них із частиною платні і відновленим контрактом, більша частина козаків знову погодилася на службу в імператора. Новий контракт підписано

---

89 Dzieduszycki, II, стор. 543.
90 Liva, V, стор. 53—55; Dzieduszycki, II, стор. 543—545.
91 Dzieduszycki, II, стор. 546—548.
92 Там же, стор. 549—552.
93 Там же, стор. 552—554.
94 Там же, стор. 548—549.
95 Там же, стор. 554—555.

21-го липня.[96] На основі тієї угоди 3 000 козаків під проводом Носковського знову стали цісарськими наємниками, але під умовою, що вони не мусять повертати до Люксембурґу, а будуть приділені до армії фельдмаршала Ґеца, який був під командою Ґалласа.[97] Решті, 1 400 козакам, здебільшого раненим та хворим, позволено повернути додому.[98] Вони повернулися тою самою дорогою, якою прийшли, тобто через Нюрнберґ, Горішній Пфальц та Чехію і всюди заподіяли багато шкоди цивільному населенню.[99] Деякий час задержалися в локетському краї та 18-го вересня вийшли з Чехії,[100]

Та в останніх трьох місяцях не наємники Носковського, а козаки, які від 1633-го року служили в кінноті генерала Верта, прославляли себе на бойовищах тридцятилітньої війни. Максиміліян, електор Баварії, розуміючи трудну ситуацію Франції, пропонував, щоб цісарська армія виконала офензиву на Париж і зайнявши французьку столицю, примусила карнидана Рішельє помиритися із імператором. Плян був досить сміливий, але він захопив Кардинала Інфанта, який потягнув за собою цілий штаб імператорського війська. Сам Кардинал Інфант позичив від Максиміляна славну кінноту Верта і разом із нею увійшов до Пікардії. В той самий час Ґаллас окупував Франш-Конті і наступав на Бурґундію.[101]

Верт, як вже було згадано, мав під своєю командою 2 000 козаків і хорватів Ісоланія, які творили ударну силу його кінноти й своєю скорістю та рухливістю уможливили незвичайну елястичність для цілої їзди у воєнних операціях. Верт і кардинал у скорому часі зайняли всю територію між ріками Соммою і Уазою, та 14-го серпня здобули фортецю Корбі, що лежить на шляху до Парижу, близько Амієну. Тут Кардинал Інфант зупинився, але Верт на свою руку з незвичайною скорістю окупував Руа, Модідіє і дійшов до Компієнь.[102] В тій акції Верта найбільше відзначилися хорвати з козаками, які прямо залякали французькі оборонні війська своїми блискавичними рейдами.[103]

Але офензива нагло зупинилася. Бернард Сакс-Ваймар не допустив Ґалласа до столиці Бурґундії, а Максиміліян відкликав Верта, бо з півночі наступав Банер, а з заходу — князь Вільгельм з Гессена.[104] Кардинал Інфант не міг своєю армією атакувати Парижу й так цісарська армія мусіла поволі відступати з Франції.

За той час козаки Носковського під командою генерала Ґеца воювали в Гессені. Вже під кінець липня напали на генерала Меландра

96 Liva, V, стор. 60—61, 65—66; Dzieduszycki, II, стор. 556—557.
97 Dzieduszycki, II, стор. 557.
98 Liva, V, стор. 61—71.
99 Там же.
100 Там же, стор. 68—69, 71.
101 Wedgwood, стор. 393—394.
102 Там же, стор. 394.
103 Dzieduszycki, II, стор. 560—567.
104 Wedgwood, стор. 394.

побідили його і зайняли Варбурґ та Падерборн.[105] У половині вересня їх відкликано, щоб очистити від ворога береги ріки Ліппи.[106] Це використав Меландер. Він зібрав 5000 вояків і хотів облягати Арнсберґ над рікою Рур, де цісарські війська нагромадили свої засоби, опісля плянував злучитися із армією нижнього Гессену та з Банером започаткувати другий фронт у Німеччині. До того одначе не допустив Ґец, який окупував околицю міста Сест. Щоб непокоїти військо Ґеца, гессенська кавалерія під проводом полковника Опптена наскочила несподівано на козацьку кінноту. Козаки спочатку вдавали втечу, але як гессенці, доганяючи їх, порушили свої лави, вони завернули, й з такою хоробрістю кинулися на ворога, що його цілком розбили, самого полковника і кількох ротмістрів узяли в полон, а ввесь гессенський обоз привезли з тріюмфом Ґецові.[107] Після цієї перемоги козаків гессенські війська почали відступати і Ґец 27-го липня зайняв Сест, та опісля Дортмунд, Верл і Гамм.[108] Усі хронікарі тридцятилітньої війни цей успіх Ґеца приписують козакам, а сам фельдмаршал виставив спеціяльну грамоту для своїх хоробрих наємників зо сходу.[109]

Після тієї перемоги козаки остаточно залишили цісарську службу. Листи про-французьких аґітаторів недавно померлого Лещинського, та нестача грошей зробили своє. Козаки більше не вірили в їхню необхідність у тій війні, послали своїх постів до Оссолінського та до престолонаслідника Фердінанда й рушили додому.[110] Фердінанд прийняв їхніх послів дуже прихильно, похвалив їх за хоробрість й мабуть пообіцяв їм, що вони одержать усю довжну наємну суму ще перед виходом за кордони імперії. [111]

Маршуючи додому, козаки не дуже спішилися. Вони маршували окремими відділами. Деякі з них вже наприкінці серпня були в Чехії. а останні хоругви тільки в половині листопада покинули цей край.[112] Та навіть не всі вони переходили через Чехію. Деякі з них пройшли через Саксонію та Лужиці.[113] Одначе всі вони зійшлися разом в Сілезії і отаборилися коло міста Ґрафенберґ, де чекали на виплачення решти грошей. Та гроші не приходили і розлючені козаки почали

---

105 Dzieduszycki, II, стор. 568.

106 Там же, стор. 569.

107 Там же, стор. 569—570.

108 Там же, стор. 571.

109 Там же, стор. 570.

109a Дзедушицький, цитуючи П'ясецкого, твердить, що вся акція профранцузької аґітації була ведена Лещинским. Але, як виглядає, П'ясецкі не знав, що Лещинскі вже кінцем 1635-го року помер. Дивись: A. Szelagowski, *Rozkład Rzeszy i Polska za panowania Władysława IV*, Kraków, Akad. Umiej., 1907, p. 190.

110 Dzieduszycki, II, стор. 571—572.

111 Там же.

112 Liva, V, стор. 74—77, 79.

113 Там же, стор. 76—77.

знову бунтуватися. Почалася правдива сваволя, поки сілезьке і моравське ополчення не вислало проти них сильного війська під проводом графа Мансфельда. Це військо цілковито розбило козаків, кілька сот убило, а решту вигнало з території імперії.[114] Так сумно закінчилася козацька участь по боці імператора у тридцятилітній війні.

Ще того самого року козаки Верта заявили, що вони не хочуть повертати до Польщі і перейшли як постійні наємники до цісарської армії.

[114] Dzieduszycki, II, стор. 573—579.

Богдан Винар

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

III

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

*Системи хліборобства**

Питання характеристики рівня розвитку хліборобства зв'язане з насвітленням ряду чинників технологічної натури. На увазі тут треба мати такі питання як вивчення наявних систем обробітку ґрунту як важливого покажчика врожайної та продуктивності сільського господарства тих часів, тобто значення і питому вагу таких систем, як вирубна, перелогова та парова з двопільною та трипільною сівозмінами. Не менш важливою справою є також насвітлення взаємозв'язку між різними системами обробітку ґрунту та знаряддями виробництва, тобто такими знаряддями, як наприклад, рало чи плуг, які, очевидно, мали функціональну диференціяцію. Скількість сільськогосподарського населення, його досвід у сільськогосподарських роботах, як і зрештою якість ґрунтів та інші чинники суто географічної натури, також вирішно впливають на розвиток технічного рівня хліборобства. Рівень розвитку техніки хліборобства був очевидно зумовлений, також і іншими чинниками соціяльного та політичного характеру, як наприклад, розмірами землеволодінь, ролею княжого законодавства, спроможностями княжої влади сповняти оборонні функції, тощо.

Вивчаючи загальну структуру та розвиток сільського господарства, більшість дослідників заступає думку про значно вищий рівень техніки хліборобства у південних районах Київської Русі,[228] тобто у першій мірі на землях які відповідають території теперішньої України. Відома, очевидно, також і концепція Ключевського про переміщення населення з Подніпров'я у Верхнє Поволж'я з сьогодні

---

* Гл. *Український Історик*, ч. 3—4, стор. 84—98, 1973.

228 Гл. Греков. *Крестьяне на Руси*, цит. пр., стор. 48-49; Słowiańszczyzna Wczesno-średniowieczna. Wyd. 2. Warszawa, 1956 p. 13-14; В. Й. Довженок у праці – *Землеробство Древньої Русі* – посередньо та часом і безпосередньо підчеркує ці різниці між півднем і північними землями, хоча безпосередньо про українські землі не говорить. Цю цінну працю українського археолога ми неоднократно будемо цитувати у дальших частинах цього огляду.

вже неактуальними твердженнями історика про те, що господарська діяльність населення Київської Русі суперечила природно-географічним умовам і тому постійно відбувались міґраційні процеси.[229] Ці міґраційні процеси населення у зв'язку з характером хліборобства, тобто пануванням вирубної та перелогової систем, старався обґрунтувати також і Советов, мовляв «тільки одна крайна нужда, тобто цілковита нестача у лісі або реґляментація уряду, могли зупинити росіян від їх вікової пристрасті бродити нарізно, щоб ліс ронити, ниви зорювати і двори рубити і ставити» ... Тому сама собою сформувалась напівкочова система господарства; орали землю наїздом, перелогом, рубили, підсушували і спалювали ліси; потім коли земля біля «починку і осілості» виснажувалась, її залишали і шукали нової поблизу, а коли і тут такої не було, кидали зовсім старе попелище і переселялися на землі більш родючі».[230] Ця теорія про кочівничий характер населення покривалась частинно з поглядами багатьох істориків, які заступали думку про примат зовнішної торговлі та лісових промислів у тодішній економіці. Це питання т. зв. торговельної теорії ми вже обговорювали і немає потреби до цієї справи більше повертатися.

М. А. Покровський був одним з перших дослідників, який старався представити розвиток технологічних процесів у сільському господарстві у зв'язку з загальним розвитком продукційних співвідношень у економіці даного історичного періоду. І так, згідно з твердженнями цього історика, еволюція техніки хліборобства відбувалась у трьох етапах: вирубна система, перелогове господарство та вкінці трипільні сівозміни. Поширення трипільної системи наступило, за думкою Покровського, в XV—XVI ст., у залежності від району, наприклад, у Новгородських землях раніше. Натомість вирубна і перелогова системи (як давніші) унеможливлювали осілість населення, це сталося тільки при наявності трипілля, яке прикріпило населення до місця його осідку.[231]

Як відомо, в писемних джерелах не доховалось жодної згадки про існуючі в той час системи хліборобства. Про це можна говорити тільки на підставі деяких археологічних знахідок та етнографічного матеріялу. Найдавнішою системою обробітку ґрунту було т. зв. мотижне хліборобство, поширене у лісостепових районах Східної Европи. Основною характеристикою цієї системи обробітку ґрунту було вирощування сільськогосподарських культур на близьких до осідку хлібороба участках землі. Землю обробляли при допомозі мотики. Як можна догадуватись мотижне або мотикове господарство давало досить обмежені можливості, і у зв'язку з поширенням управної площі виникала потреба постепенно освоювати ділянки землі віддалені від місця осідку хлібороба. Також, протягом певного часу, окремі ділянки землі у близькому сусідстві до осідку населення, утрача-

---

229 В. Ключевский. *Боярская дума,* цит. пр., стор. 13.

230 А. Советов. О системах земледелия. СПБ, 1867, стор. 15.

231 М. Н. Покровский. *Русская история с древнейших времен,* цит. пр., т. I, стор. 43-44.

ли родючість і їх треба було залишити на певний час «для відпочинку», для відновлення органічної структури ґрунту.

Перелогова система вимагала наявності великих площ вільної землі придатної для обробітку і ця система була панівною формою у стародавніх слов'ян, переважно у лісостеповій смузі, в першому тисячолітті. У часі створення Київської держави незаймані землі придатні для управи ґрунту поважно зменшились, зокрема на Придніпров'ю, як про це говоримо докладніше у дальших частинах цього розділу. У густо населених районах середнього Подніпров'я майже вся земля належала приватним власникам і київське законодавство охороняло земельні посілості, встановляючи кари за переорання межі, тощо. Таким чином перелогова система могла мати панівне значення тільки на південних та південно-східних кордонах Київської Русі[232] і при цій системі орну ділянку обробляли доти, поки вона давала урожай. Виснажений участок землі залишали і розорювали іншу ділянку. Таким чином наявність придатної до управи вільної землі було основною передумовою для поширення перелогової системи.[233]

У зв'язку з природними умовами лісової полоси Східної Европи, тут найдавнішою системою було т. зв. вирубне господарство. Праця П. Н. Третьякова — *Подсечное земледелениe в Восточной Европе* —

---

[232] Довженок наводить приклад існування перелогової системи на Пороссі, що межувало з степом. Як зазначує автор, «у зв'язку з появою кочівників-печенігів в степу слов'янське населення було змушене відійти з Пороcся на північ, але в XI-му ст. воно знову повернулось туди. Цьому особливо сприяли заходи Ярослава Мудрого, що виявились у будівництві міст-фортець на Росі, в яких були зосереджені військові ґарнізони. Тут з дозволу київських князів оселялись вихідці в кочівників, які переходили до осілого життя і займались землеробським господарством. Це були торки, берендеї, коуї, які згадуються у літописі під іменем чорних клубоків. Саме в цьому краї мала бути значна кількість вільних земель, придатних для перелогового землеробства.

В літопису в зв'язку з оповіданням про спустошливий напад половців в 1093 р. наводиться опис пороського ландшафту. Літописець як би проходить зором по полях, пригадуючи їх вигляд до половецького нападу: «Прейдемъ поля, иде же пасома бѣша стада конь, овця и волове, все тыше, нонѣ видимъ, нивы поростъше звѣремъ жилаша быша. З наведеного опису полів можна зробити висновок про наявність на Пороссі в кінці XI ст. перелогової системи. Тут відзначається існування нив, що оброблялися, і полів які були випасами для худоби. Такий розподіл земель на ниви, що оброблялись, і поля, що довгий час знаходилися у перелозі і використовувалися як сіножаті і пасовища, якраз характерний для перелогової системи господарства». Довженок, цит. пр., стор. 104.

[233] Перелогова система обробітку ґрунту була відома в XVIII—XIX ст. на Сибіру, в Уралі і Казахстані. Про ці справи гл. докладніше у таких дослідників — А. Советов, цит. пр., стор. 57; М. Н. Ядринцев «Западно-Сибирская низменность», *Живописная Россия*, т. XI, 1884, стор. 40; *Материалы по киргизкому землепользованию степных областей*. Воронеж, т. 5, 1903, стор. 124-25; *Нариси стародавньої історії Української РСР*, цит. пр., стор. 405.

є одною з найкращих спроб у науковій літературі не тільки схарактеризувати вирубне господарство але і пов'язати розвиток цієї системи обробітку ґрунту з загальними економічними процесами даного району. Як відомо, вирубне господарство зберіглось протягом довшого часу на російських землях, як наприклад, в бувших Архангельській, Вологодській і Олонецькій губерніях та було поширене також і у Прип'ятському Поліссі ще навіть у XIX-му ст. Вирубне хліборобство характеризується обробітком лісових ділянок під посіви при допомозі досить примітивних знарядь, сокири і вогню. Щоб приготувати участок землі для управи треба було спочатку вирубати ліс, після цього як дерево висохло його спалювати та покривати ґрунт попелом. При цьому треба було попекти ґрунт на глибину не менше 5 см., що було одним з засобів боротьби з бурянами. Після цього землю орали, переважно сохою, і засівали. Треба також сказати, що часом засівали безпосередньо у попіл, без попереднього розорання. У зв'язку з наявністю грубого шару попелу ґрунт був дуже врожайним і засіви протягом перших двох або трьох років давали високі результати.[234] Після виснаження землі цю ділянку залишали і розчищали нову. «За етнографічними даними, для обробітку одної десятини землі було потрібно близько 100 робочих днів на рік. Поліпшення обробітку ґрунту внаслідок застосовання такого орного знаряддя як соха з залізним лемешем, збільшувало час родючості на вирубах і зменшувало таким чином потребу розчищення нових ділянок, а потім і зовсім витіснило вируб як систему землеробства. Вируб у лісових районах перетворився у засіб розширення польових узгідь».[235] Слід до того додати, що говорячи про археологічні пам'ятки лісових районів, то мабуть найбільш важливим є городище IV—V ст. біля села Березняки, у гирлі річки Сонохти,[236] яка впадає у Волгу. У цьому городищі знайдено багато речей, що характеризують господарську діяльність тодішнього населення. Знайдено, наприклад, сокири і серп — не знайдено натомість жодних орних знарядь і такі знахідки в тих районах покищо невідомі, якщо говорити про першу половину і середину першого тисячоліття. Можемо додумуватись, що у ранніх часах землі мабуть не орано і використовувано ручні знаряддя, як наприклад, мотику.[237]

Згодом, для зорювання ґрунту використовувано соху і однозубі та багатозубі сохи з залізними симетричними сошниками відомі з

---

[234] Десятина при вирубному господарстві давала 120–180 пудів зерна у порівнанню до 60–90 пудів при польовому (обробіток ґрунту сохою). Гл. *Нариси стародавньої історії Української РСР,* цит. пр., стор. 404.

[235] *Нариси стародавньої історії Української РСР,* цит. пр., стор. 404.

[236] Площа цього городища займає біля 2300 кв. м. і воно було повністю розкопане П. М. Третьяковим в 1932–34 рр. Гл. П. Н. Третьяков. «К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячилетии н. з. в: *Материалы и исследования по археологии СССР,* Но. 5, 1941, стор. 51.

[237] Використання тільки ручних знарядь у Білорусі описав В. П. Шейн при кінці XIX ст. Гл. *Материалы для узучения быта и языка русского населения Северо-Западного края.* СПБ, 1902, т. 3, стор. 12–13.

археологічних знахідок на землях лісових районів Східної Европи у другій половині першого тисячоліття. Саме поява сохи дала можливість розвинутись цій системі обробітку ґрунту, уможливлюючи обробіток не тільки більшої площі звільненої з-під лісу, але і поліпшити якість обробітку землі.[238]

Ентограф А. К. Сержпутовський, вивчаючи обробіток ґрунту на початку XX ст. у Прип'ятському Поліссю, досить докладно описує цей процес, який за його думкою, існував не тільки в XIV—XVI ст., але і раніше, у часі Київської Русі. «Перетворення лісових земель у ріллю і до наших часів переводиться первісним способом. Звичайно перш за все зрубують дрібні дерева навесні і устелюють ними призначену для оранки землю. Коли вони трохи просохнуть, їх запалюють, після чого збирають стовбури і товсті суки і гілки, що залишилися, засівають випалене місце просом і боронять волокушею. Після цього вже сяк-так колупають землю сошкою або сохою».[239]

Таким чином вирубна і перелогова системи обробітку ґрунту базуються на принципі тимчасового використання земельних ділянок придатних для посівів та ці дві системи вимагають великої кількості придатних для управи земель. Треба тут підкреслити, що ці дві системи не були панівними у сільському господарстві Київської Русі і це треба пояснити, як відмічено вже раніше, значною густотою населення і пануванням приватної власности на землю. Деякі переважно російські історики, які старались представити Київську Русь, як спільну державу трьох слов'янських народів, тобто росіян, українців і білорусів, у вивченню сільського господарства багато уваги звертали на підсічну та вирубну системи обробітку ґрунту, які саме найбільш характеристичні для російських земель. Ці старші системи були очевидно поширені на великій території Східної Европи в часі до створення Київської держави, але на Придніпров'ї, осередку Київської Русі, не заховались.

Підвищення рівня та продукції сільського господарства у Київській Русі відбувалось в основному двома шляхами — збільшенням продуктивности праці, тобто шляхом удосконалення техніки обробітку ґрунту, як і також шляхом розширення посівної площі. У південних районах Київської Русі, які межували із степом, це відбувалось за рахунок розорювання цілинних земель (степу). У більш північних районах — при допомозі вирубування лісу. Не треба забувати, що в тодішні часи було багато лісових смуг також і в лісостеповій зоні і їх також треба було очищувати для орного господарства. Раз ці землі були очищені їх постійно обробляли і це, хочемо підкреслити, не має нічого спільного з вирубною чи перелоговою системою. Для ясности ще раз повторюємо, що вирубна чи перелогова система характеризується елементом частої зміни земельних ділянок та т. зв.

---

[238] Довженок, цит. пр., стор. 111.

[239] А. К. Сержпутовский. *Земледельческие орудия Белорусского Полесся. Материалы по этнографии России.* СПБ, 1910, т. I, стор. 45.

«відпочинком» (інколи 10—15 років) ґрунту, що його під посіви не вживається.

У Руській Правді маємо тільки досить невиразні згадки про евентуальне розширення земельних площ шляхом очищування лісових ділянок. І так, у статті 54 говориться про «знаменний» або «межовий» дуб — «аж доубь перетнеть знаменный или межный, то 12 гривнѣ продаже».[240] Ця стаття є продовженням попередньої, де говориться про охорону границь земельних участків — «аже межю перетнеть борьтьноую, или ролъиною розореть, или дворноую тытом перегородить, то 12 гривнѣ продаже».[241] Ця цитата, що на неї часто покликуються дослідники, свідчить про панування приватної власности на землю і охорону цієї власності з боку законодавства, але можна також і догадуватись, що ці дерева були рештками вирубаного лісу і так думає також і Довженок, мовляв «навряд, щоб окремі дерева поодиноко виростали серед полів, або щоб їх спеціяльно насаджували власники цих полів для визначення меж своїх володінь. Скоріше ці дерева були рештками вирубаного лісу».[242] З цією думкою можна погодитись як більш-менш логічним припущенням, абсолютним доказом це не є, бо можливо інколи такі «межові» дерева селяни могли і насаджувати. У всякому випадку дерева, кущі і інші топографічні означення вживано в тому часі для визначування межі між поодинокими земельними уділами.[243]

Панівною системою обробітку ґрунту на більшості територій Київської Русі, зокрема на українських землях, була т. зв. парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. Як відомо, за думкою більшості дослідників, саме трипільна система розвинулася на базі перелогової системи, як більш інтензивна форма обробітку ґрунту.[244] Також і двопільна система була значно більш продуктивною у порівнянні з перелоговою, поскільки участки землі які не вживались для засівів було легше обробити у порівнянні з землею яка знаходилась у довготривалому перелозі. Таким чином при наявності двопілля хлібороб вже не може дозволити до повного виснажування ґрунту і участок землі після однорічного відпочинку знову розорюється, використовуючи також і угноєння.

При трипіллі, земельна проща поділялась на три частини, з яких одну частину не орали (пар), а дві інші частини засівали. Першу — озиминою (житом), а другу — ярою культурою (ячмінь, овес, або яра пшениця). При археологічних розкопках виявлено на території Ки-

---

240 С. Юшков, *Русская Правда*. Киев, 1935, стор. 16.

241 Там же, стор. 16.

242 Довщенок, цит. пр., стор. 114.

243 Про визначення межі земельних володінь в Новгородщині говорить купча Антонія Римлянина, написана мабуть близько 1147 р. В ній згадується дерева, кущі і ін. топографічні означення для опису земельних участків. Гл. М. Владимирский-Буданов. *Хрестоматия по истории русского права*. СПБ, 1908, вип. І, стор. 14.

244 Р. Вильямс. *Почвоведение*. Москва, 1940, стор. 296.

ївської Русі численні знахідки зерна озимих і ярих культур. Поширення парового обробітку ґрунту було безпосередньо зв'язане з застосуванням кращої аґротехніки у сільському господарстві, бо з зрозумілих причин в умовах мілкого і недостатнього обробітку, ґрунт не міг відновити у короткому речинці своєї родючості. Тому для піднесення урожаю звичайно додавано удобрення у паровому полі під озимину, також і саме оброблювання землі відбувається вже при допомозі сохи (у лісових районах) та удосконаленого плуга (у південних районах).[245]

Парова система обробітку ґрунту на українських землях має довгі традиції, сягаючи до часів трипільської культури. Парова система була відома з давніх часів також і у Західній Европі і про наявність двопільної системи на початку XII ст., говорить Ізидор Севільський.[246] Про трипільну систему згадується у письменних пам'ятках Каролінґського періоду, тобто VIII—IX ст.[247] Новгородський літопис[248] при описі дощу-зливи в 1251 р. згадує про одночасне існування зораного поля (рли) і засіяного поля (обилье). Питання поширення парової системи з двопільною і трипільною сівозмінами в Новгородщині вивчав Кірянов на основі археологічних знахідок на Ярославовому дворищі, що датується XI—XII ст.[249] Ібраґім Ібн-Якуб, автор середини X ст., описуючи побут слов'ян, згадував, що селяни засівають двічі на рік — влітку (озима) і навесні (яре збіжжя).[250]

Як вже раніше відмічено, система обробітку ґрунту була безпосередньо зв'язана з уживаними знаряддями, виробництва і, наприклад, Руська Правда не тільки подає інформації про добре загосподароване княже господарство, але і згадує знаряддя орної господарки — плуг і борону. Плуг і борона функціонально належать до парової системи і як це признає і Греков[251] еволюція рільничого знаряддя

---

245 Про знаряддя виробництва говоритимемо у слідуючому підрозділі.

246 згаданий автор говорить про поля-ниви і поля-пасовиська та «Novalia» (новина), вперше зоране поле. Гл. *Агрикультура в памятках западного средновековья.* Москва–Ленинград, 1936, стор. 9.

247 Там же, стор. 43.

248 *Новгородская первая летопись,* цит. пр., стор. 304–305.

249 А. В. Кирьянов. «К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв.» В кн.: *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР,* вип. 47, стор. 153.

250 *Известия Аль-Бекри и других авторов о Русси и словянах,* цит. пр., ч. I, стор. 54.

251 Греков, *Крестьяне на Руси,* цит. пр., стор. 51—52. Деякі російські автори заступали думку, що появу трипільної системи треба датувати тільки з XV ст. Гл. А. Советов, цит. пр., стор. 13. Якщо розходиться про Московщину то появу трипільної системи Рожков відсуває навіть до XVI ст. Гл. Н. Рожков. «Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.» В: *Ученые записки Московского университета,* Москва, 1899, вип. 26, стор. 63. З цією думкою погоджується також і Лащенко, який зрештою також думав, що сільське господарство здобуло панівну ролю в економіці не раніше XV–XVI ст. Гл. *История народного хозяйства в СССР,* цит. пр., т. I, стор. 236.

на Придніпров'ї, це мотика-рало-плуг і висока техніка управи ріллі, що сягає до скитських традицій. Таким чином існує безпосередній функціональний зв'язок між знаряддями виробництва і поширенням даної системи обробітку ґрунту. Удосконалення хліборобської аґротехніки базувалось у першу чергу на удосконаленню знарядь обробітку землі і над цією справою хочемо окремо зупинитись.

Знаряддя обробітку ґрунту

Як відомо, література про аґротехніку та знаряддя виробництва доволі велика. Відомий український етнограф Ф. К. Вовк подав не тільки загальну характеристику матеріяльного побуту українського народу, але при цій нагоді зупинився і над питанням еволюції хліборобської техніки на українських землях.[252] На ці справи звертали багато уваги і інші українські етнографи, як наприклад, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Павлович, В. Василенко, А. Братчиков, В. Шухевич і інші.[253] Зокрема О. Русов провів першу спробу картографування різних типів знарядь обробітку ґрунту на Чернігівщині в кінці XIX ст.[254] В часі експедиції на Україну, Й. В. Гюльденштедт, член російської Академії Наук, склав в 1774 р. список рал, сох, плугів, кіс, серпів українського селянства з відповідними малюнками.[255] На початку XX ст. російський вчений В. Фрібе розпрацював клясифікацію орних знарядь на території Російської імперії, присвячуючи у своєму огляді багато місця саме Україні.[256] Багато уваги вивченню цих справ присвячено в СССР і тут можна згадати відомі праці Грекова,[257] М. Л. Рубінштейна,[258] В. І. Маслова,[259] українського історика

---

252 Ф. К. Вовк. «Этнографические особености украинского народа». В кн.: *Украинский народ и его прошлом и настоящем.* СПБ, 1916, т. 2.

253 Багато інформацій подають вже раніше згадані описи українських губерній XVIII ст., зокрема праця О. Шафонського в якій наводяться відомості про сільськогосподарські знаряддя в окремих районах. Гл. А. Шафонский. *Черниговского наместничества топографическое описание.* Киев, 1851.

254 *Описание Черниговской губернии.* Сост. А. А. Русовым. Чернигов, 1898, т. I, карта ч. 14.

255 В. Ф. Голенко і ін. *Народна землеробська техніка українців. Історико-етнографічна монографія.* Київ, 1971, стор. 4.

256 В. Фрибе. «Ответ на задачу 1804 года о сравнительной доброте пахотных орудий в Росси». В кн.: Труды Вольного Экономического Общества т. LX, СПБ, 1908. Взагалі у названих «Трудах» (1776—1915, 180 томів) публікувалось дуже багато матеріялів про сільсько-господарське господарство і знаряддя виробництва.

257 Греков. *Крестьяне на Руси,* цит. пр., та його ж *Киевская Русь,* цит. пр.

258 Н. Л. Рубинштейн. *Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в.* Москва, 1957.

259 В. І. Маслов. «Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби». В кн.: *Наукові записки Інституту матеріальної культури,* Київ, 1937, т. I, стор. 46—48.

І. Д. Бойка[260] та часто згадуваного в цьому розділі українського археолога Довженка.[261]

Вже у двох вступних частинах цього розділу про сільське господарство, обговорюючи історіографію та джерельну базу, ми наводили думки провідних істориків про високий розвиток хліборобства у Київській Русі та також наведено деякі інформації про згадки знарядь виробництва у писемних джерелах. На цьому місці хочемо усистематизувати ці відомості про різні знаряддя управи ґрунту поскільки це дасть нам додаткове насвітлення напрямних розвитку сільського господарства того часу.

Як можна догадуватись, орні знаряддя з'являються спершу на території з пригожими природними умовинами для управи ґрунту. Найдавнішим знаряддям обробітку ґрунту було мабуть рало, що його появу Довженок відносить до епохи бронзи.[262] Назва слова «рало» у більшості слов'янських мов подібна і це відноситься також і до окремих частин рала, як, наприклад, «рукоятка», «граділь», «ральник».[263] *Повість временних літ* згадує про рало у записі для 964 р. з нагоди походу Святослава Ігоревича на хозар. Коли Святослав запитав вятичів кому дають данину то одержав відповідь, мовляв «козаромь по шьлягу от рала даемь».[264] У цьому контексті під словом рало тут треба розуміти не так фізичне хліборобське знаряддя, як скоріше певну частину земельної площі з якої платилось данину. Очевидно, саме ця цитата з літопису свідчить про поширення рала в тодішньому сільському господарстві, бо тільки добре відомі знаряддя обробітку землі могли мати недвозначне значення, як одиниця виміру для плачення данини чи податків.

Немає потреби зупинятись докладніше над конструкцією рала та його різними формами. Про ці речі докладно пише Довженок,[265] і тут можемо тільки відмітити, що мабуть у початках своєї еволюції рало не мало залізного наконечника і було в цілості зроблене з дерева. Археологічні знахідки в поселеннях культури черняхівського типу, дають уже інформації про існування залізного робочого наконечника.[266] Таким чином можна догадуватись, що у другій половині першого тисячоліття рало з залізною частиною було вже поширеним знаряддям у лісових районах. На увазі маємо т. зв. вузьколопатеве рало (без полоза), поширене у лісових районах впродовж довгих століть.[267] Цей тип рала вживався переважно для обробітку м'яких

---

260 І. Д. Бойко. *Селянство України у другій половині XVI- першій половині XVIII ст.* Київ, 1963.

261 Довженок, цит. пр., стор. 100—128.

262 Там же, стор. 56.

263 Niederlé, op. cit. p. 41.

264 *Повесть временных лет,* цит. пр., ч. І, стор. 46–47.

265 Довженок, цит. пр., стор. 56–70.

266 Є. Махно. «Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі». В кн.: *Археологічні пам'ятки УРСР»,* т. І, стор. 168–69.

267 Цього типу паральники знайдено в Черкаській області на поселенні датованому VII–XII ст. Гл. В. И. Довженок і Н. В. Линка «Роскопки ранне-

ґрунтів та для роздроблювання більших груд землі після оранки плугом на твердому ґрунті. Технічно більш досконалими були рала з широколопатевими наральниками і археологічні знахідки передовсім на території України потверджують широке використання цього типу рала,[268] яке у порівнанні з вузьколопатевим було більш поширеним на більшості території Київської Русі,[269] зокрема у лісостепових, але також навіть і у лісових районах. Зокрема рало з широколопатовим наральником і горизонтальним полозом було найбільш популярним у другій половині першого тисячоліття в середньому Придніпрів'ї.

В літописі плуг згадується у записі для 981 р., також у зв'язку з даниною (про рало, як пригадуємо, згадувалося в 963 р.), тобто як одиницю оподаткування — «вятичи побѣди, взъложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше».[270] Поскільки при допомозі плуга можна було розорати більше землі то слід додуматися, що як це говорить Довженок, «плуг у древній Русі визначав собою господарство в двоє більше ніж рало».[271] Отож у зв'язку з функціями плуга як також і одиниці оподаткування можна з цілковитою певністю твердити, що плуг як хліборобське знаряддя був відомий і раніше X-го ст. і мав дуже давні традиції. До речі, більшість дослідників думає, що слов'янське рало з широколопатевим наральником і горизонтальним полозом було найближчим попередником плуга.[272] Можна тут ще додати, що різні природні якости ґрунту викликали потребу уживати

славянских поселений в нижнем течении р. Рось». В кн.: *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 70, стор. 105; як і також в роменсько-борщівських городищах VII–X ст., на Лівобережжі Дніпра. Лл.: В. В. Хвойка «Городища среднего Приднепровя, их значение, древность и народность». В кн.: *Труды Археологического съезда, XII*, т. I, стор. 94–95.

268 Продуктивність вузьколопатевого рала не була високою, бо воно не могло горизонтально підрізувати шар ґрунту, як це робить плуг. Вузьколопатеве рало складалось з трьох основних частин: стебла, ральника і держака. Конструкцію цього типу рала описав А. Гільденштедт, цит. пр., стор. 5. Підвищення продуктивності можна було досягти шляхом збільшення числа зубів і відомі рала цього типу з двома, трьома а навіть і більше зубами.

269 Як відмічує Довженок, «широколопатеві наральники часів Київської Русі зберігають основні риси форми знарядь цього типу попереднього періоду, але мають також і деякі відмінності, які полягають головним чином у тому, що і в них збільшується ширина лопаті по відношенню до його довжини, а краї лопаті – лезо у багатьох екземплярів набуває опуклих обрисів. Здебільшого вони характеризуються також значнішою масивністю і розмірами». Довженок, цит. пр., стор. 66.

270 *Повесть временных лет*, цит. пр., ч. I, стор. 58.

271 Довженок, цит. пр., стор. 71.

272 Niederlé, op. cit., p. 50. Дехто думає, що у ранніх слов'ян плугом називалось знаряддя яке мало горизонтальний пороз, на відміну від рала з похиленим ральником. Можливо також що слово «плуг» походить від назви «полоза», як частини орного знаряддя, що горизонтально підрізувало ґрунт.

одночасно рало і плуг. Хоча плуг був безперечно більш досконалим орним знаряддям, одначе при допомозі плуга було важко орати цілинні землі чи землі які лежали довгим перелогом. Про це говорить Пастернак,[273] як і також Д. Зеленін.[274]

У всякому випадку удосконалений плуг з лемешем, чересло́м, колісним передком і дерев'яною полицею для перевертання смуги ґрунту був добре відомий у Київській Русі. Можна припускати, що у тому часі співіснували плуги колісний і безколісний і розвиток та удосконалення плуга відбувалося подібним шляхом як і в Західній Европі. Як відомо, більш чи менш удосконалений плуг був відомий ще у Римській імперії. В праці «Етимологія», датованій VI ст., Ізидор Севільський згадує окремі частини такого плуга: сошник або леміш («vamer»), гляділь («buris»), розсоха («dentale»).[275] Так званий великий і малий плуг згадується у «Статутах Адельгарта» в 822 р., що були складені у Каролінґській епосі,[276] для упорядкування монастирських господарств у північно-східній частині Франції. Починаючи з X ст. у західно-европейських джерелах знаходимо ще більш деталей про будову плуга, як, наприклад, у творі «Бесіда» архиепископа Ельфріка (955—1000), в якому говориться про обробіток землі в Англії при допомозі плуга з описом його частин. Той же автор склав також словник термінології для сільського господарства.[277]

Археологічні знахідки на території Київської Русі виразно підтверджують, що плуг уживався як більш досконале знаряддя для обрібки ґрунту, не тільки при кінці X ст., але і раніше. Одною з цікавіших археологічних пам'яток було знайдення двох наральників і чересла біля села Хотомель у басейні Прип'яті в нашаруваннях, що датуються не пізніше IX ст. Частини плуга знайдено також у Єкімацькому городищі на Подністров'ї,[278] як і зрештою у розкопках інших городищ, як наприклад, на Дівич-горі, Райковецькому, тощо. Слушно зауважує Довженок, мовляв «відома значна кількість леме-

---

273 Пастернак, цит. пр., стор. 562.

274 Плуг піднімав трав'янисті пласти ґрунту, перевертав їх, але не міг добре роздробити ґрунту. Зеленін, пишучи про український плуг, зауважує, мовляв «посіяти на землю яка була зорана лише плугом було б цілковитою нісенітницею. Після і крім плуга необхідно ще рало і борона». Д. Зеленин, *Русская соха, ее история и виды. Очерки по истории земледельческой культуры.* Вятка, 1907, стор. 113. Багато дослідників, як наприклад, вже цитований Гільденштедт, думають, що впродовж довгих століть аґротехніка обрібки ґрунту в основному залишалась подібною, без великих змін. І так, наприклад, можна догадуватись, що і в часах Київської Русі рало використовувалось для того щоб зоране великим плугом поле перейти впоперек, частково для того – щоб покрити землею озимі посіви, які зроблені на незораному полі, де була ярина.

275 *Агрикультура у памятках западного средневековья,* цит. пр., стор. 21–22.

276 Там же, стор. 78.

277 Там же, стор. 135.

278 Г. Б. Федоров. «Городище Екиманцы». В кн.: *Краткие сообщения Института археологии СССР,* вип. 50, стор. 120–21.

шів і чересел, знайдених на древньоруських городищах. Але важко їх датувати певним століттям. Здебільшого вони знайдені на городищах, час існування яких визначається широкими хронологічними рямками, що охоплюють кілька століть».[279] Це, очевидно, правда і можна до того тільки ще додати, що у багатьох випадках частини плуга знаходимо у чорноземних ґрунтах лісостепової полоси, як і також у деяких частинах лісової зони, де, очевидно, був чорнозем У всякому випадку, саме і поширення плуга з лемішем, чересломі і полицею дозволяє ставити твердження про паровий обробіток ґрунту у часах Київської Русі і тим самим про високий рівень аґротехніки у сільському господарстві того часу.[280]

Коротко ще здадаємо про інші сільськогосподарські знаряддя. Важливим і поширеним знаряддям обробітку ґрунту була дерев'яна борона, що її використовувано для розбивання більших грудок землі після оранки. Борони були різних видів і форм, але мабуть у тому часі тільки дерев'яні. Тому вони і не зустрічаються серед археологічних пам'яток. Як виняток можна згадати, що частину борони знайдено в Старій Ладозі. Про будову і конструкцію борони можна говорити тільки на підставі етнографічних даних. Довженок думає, що порівнально найдавнішою і найбільш простою була «суковатка» або «волокуша»,[281] тобто стовбур ялиці коротко обрубаної з загостреними гілками. До старовинних типів борони належала також борона-плетушка,[282] що складалася з поперечних і поздовжних прутів, які перехрещувалися під прямим кутом. Можна додуматись, що в часах Київської Русі існували також і більш досконалі борони, виготовлені здебільшого з масивного дерева та скріплені міцною рамою. Ці борони могли мати дерев'яні зуби зроблені з твердого дерева. Одначе жодних безпосередніх вісток про таку борону не маємо.

В лісових районах була поширена соха і ця форма хліборобського знаряддя пов'язана з вирубною системою обробітку ґрунту. Сохи визначались великою різноманітністю будови і тільки схематично можна їх поділити на дві групи — сохи які працювали похило до ґрунту та сохи які працювали у горизонтальному положенні, тобто знизу підрізували шар ґрунту. Сохи були однозубі, двозубі і многозубі. Досконаліші форми двозубної сохи виникли мабуть не піз-

---

279 Довженок, цит. пр., стор. 77.

280 Можна тут ще додати, що на одному з малюнків Кеніґсберського літопису подано основні конструктивні риси плуга з лемешем і колісним передком. Хоча мініятури цього літопису відносяться до XV ст., були вони копіями раніших мініятур з першої четверті XII ст. На основі тих і ін. даних Довженок думає, що у конструктивному і функціональному відношенні «древньоруському плугу відповідає пізніший український плуг, відомий на підставі топографічних та історичних матеріялів». (Цит. пр., стор. 77).

281 Довженок, цит. пр., стор. 91. Подібні форми такої борони зустрічаємо у недавньому минулому на Півночі в Білорусі та на Поліссі. Гл. А. К. Сержпутовский, цит. пр., стор. 51.

282 Довженок, цит. пр., стор. 90–94.

ніше X ст.[283] Двозуба соха, або російська соха, була одним з найбільш поширених знарядь обробітку ґрунту на російських землях.

При кінці цього короткого перегляду, треба ще згадати, що оранка і боронування не були мислимими без допомоги тяглової сили, зокрема у часах Київської Русі. Про коней і волів є багато згадок. І так на Долобському з'їзді князів в 1103 р. говорилось про смерда який оре при допомозі коня (мабудь одного). Можна догадуватись, що при застосуванні більших плугів, зокрема на чорноземі, оранка переводилась мабуть при допомозі двох коней, або волів. Про використання тяглової сили волів згадується у писаннях Кирила Турівського (порівнання проповідника з орачем) і про це згадано при іншій нагоді у попередніх частинах цього розділу.[284]

Крім знарядь виробництва які вимагали тяглової сили (худоби), у часах Київської Русі, поширені різні ручні знаряддя обробітку землі. З них найважливіші — це лопата і мотика. Мотики належать до найдавнішого хліборобського знаряддя і у Східній Европі відомі вони ще з часів неоліту. У Київській Русі, у зв'язку з поширенням орного господарства, мотики виконували функції допоміжного знаряддя і тільки на території вирубного господарства були мотики основними знаряддями обробітку ґрунту. Крім дерев'яних мотик старшого походження, відомі мотики з залізними наконечниками і ці залізні наконечники знайдено у численних розкопках та території Київської Русі.[285] Лопати у часах Київської держави мали назву «рило», були переважно дерев'яні з краями окутими залізом. Ці залізні окуття знайдено у розкопках міст і різних городищ.[286] Основною ролею цих ручних знарядь був обробіток землі в городах, як і також у частинах орного поля де важко було використати орні знаряддя. Зокрема у боротьбі з бурянами, мотики були важливим знаряддям.[287]

---

283 Частини двозубної сохи знайдено в околицях Москви, Новгороду ітп. Гл. А. В. Арциховский. «Археологическое изучение древнего Новгорода». В кн.: *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 55, стор. 30. Як відомо, основними частинами сохи є стебло з рогачами, плаха з ріжками, два сошники і два припілки. Більшість російських дослідників не мають одностайної думки про походження сохи. І. Зеленін, цит. пр., стор. 22, думав, що попередником сохи є рало; Третьяков, цит. пр., стор. 28, заступав думку, що еволюція сохи почалася з примітивної борони-суковатки.

284 Ярмо або «аръм» було головним елементом волової упряжі і ця назва зустрічається у писемних джерелах XI ст. Ярмо і хомут слова дуже давного походження. Гл. И. И. Срезневский, *Материалы*, цит. пр., т. 3, стор. 1098; Niederlé, op. cit. p. 69, 79, 81.

285 Наприклад, у розкопах на Княжій Горі знайдено 20 різних видів наконечників. Гл. Н. Беляшавский. *Раскопки на Княжей горе в 1891 г.*, цит. пр., стор. 32–33.

286 Залізні окуття лопат знайдено на Княжій горі, Райковецькому городищі і ін. Гл. Довженок, цит. пр., стор. 96.

287 У *Повісті временних літ* згадується також «рогалие» (цит. пр., ч. I, стор. 138), але нам невідома форма цього знаряддя. При молоченню вживали ціп і про це є згадки.

Збирання урожаю

Етнографічні матеріяли достатньо насвітлюють погляди хліборобського населення на конечність доброго і вчасного обробітку ґрунту для зібрання потрібного урожаю. Наприклад, Данило Заточник у свойому творі уживає такий вираз, — «не сѣи жита на браздах, ни мудрости в сердци безумных».[288] Тобто посіви на борознах, де земля не зорана, не приносять урожаю, так само як мудрі слова не сприймаються безумними. Вислід доброго урожаю у народніх повір'ях залежав від двох чинників — часу оранки і часу засіву. Дбайлива оранка і вчасний засів приносили добрі висліди. У тому відношенні до наших часів заховались приказки і народні прислів'я та повір'я, які, очевидно, мають довгу традицію. Декілька прикладів. «Виори мілко, а посій рідко, то уродиться дітько», «а посій густо, то уродиться пусто», або (про час сівби) «сій овес коли зя'виться червона кузька», «коли прилітають ластівки час сіяти просо», «зазуля закувала, час сіяти льон».[289] Урожай у часи Київської Русі збирали за допомогою залізних серпів,[290] які уважались переважно жіночим знаряддям і їх часто зустрічаємо у жіночих похованнях. Археологічні знахідки серпів відомі ще з скитських часів, залізні серпи знайдено у великій кількості у різних періодах.[291]

Для збирання збіжжя поширеною була також коса, подібна своєю конструкцією до т. зв. кіс-горбуш, відомих у деяких північних районах Росії ще навіть у XIX ст.[292] Перші вістки про коси знаходимо у писемних джерелах XIV—XV ст., у зв'язку з освоєнням нових земель. Археологічні знахідки датуються VII—VIII ст. і в часі Київської Русі коса-горбуша була поширеним знаряддям чоловічої праці, зокрема на українських землях.[293]

---

[288] *Слово Данила Заточника по редакциям XII и XIII вв. в их переделкам.* Подготовил к чепати Н. Н. Зарубин. В кн.: *Памятки древнерусской литературы.* Ленинград, 1932, вип. 3, стор. 65.

[289] А. Ермолов. *Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах.* СПБ, 1905, т. 2, стор. 214, 272. В новгородському літописі (цит. пр., стор. 27) маємо згадку про відсутність достатньої кількости снігу зимою, тобто недостача вологости негативно впливає на якість урожаю і приносить стихійне лихо для хліборобства.

[290] Довженок, цит. пр., стор. 145–49.

[291] Гл. П. Д. Либеров. *Земледелия у скифских племен Поднепровя, VI–VII вв. до н. э.* В кн.: *Материалы по истории земледелия СССР,* сб. I, цит. пр., стор. 81–82; В. Б. Антонович. «Раскопки у стране древлян». В кн.: *Материалы по археологии России,* СПБ, 1893. Но. II, стор. 71; Довженок, цит. пр., стор. 145–49; Самоквасов Д. Я. *Могилы русской земли.* СПБ, 1908, стор. 196.

[292] Срезневский, *Материалы,* цит. пр., т. I, стор. 1294. Найдавніші знахідки коси-горбуші треба датувати VII–VIII ст., у розкопках Пастирського городища. Гл. *Древности Приднепровя,* вип. II, табл. 4 і також Довженок, цит. пр., стор. 151.

[293] Багато їх знайдено на Княжій горі. Гл. Беляшевский, цит. пр., стор. 32.

Жнива переводилися у Київській Русі мабуть подібно як і в пізніших часах. Скошене збіжжя зв'язували у снопи і слово «сніп», як це згадано вже при іншій нагоді, відоме з тексту Слова о полку Ігоревім. Снопи складалися у копи[294] і опісля з поля їх звожувано у стодоли-гумна, місця для збереження хліба.[295] Законодавство Руської Правди накладало високі кари за підпалювання гумна і за крадіж зберіганого там зерна.[296]

Перед обмолотом зерно просушувалося на гумні при допомозі овину, або і на сонці.[297] На гумні був тік, на якому обмолочували снопи і віяли зерно. Для обмолочування вживався тік (про ціп і тік згадується у Слові о полку Ігоревім) і важливим знаряддям були граблі.[298] Можна додумуватись, що для очищування зерна уживалось решето та сито, інколи мабуть зерно попросту перетрушували на току, для очищення його від полови і часток соломи.[299] Вже прочищене зерно зберігалося у глиняних або і деревяних посудах, у мішках, або у спеціяльно приготовлених зернових ямах-сховищах.[300] Про ці ями-сховища згадує Руська Правда, подаючи високу кару за крадіж; у Донецькому городищі, на Княжій горі і багатьох інших місцях археологічні розкопки потверджують широке використовування цих ям для зберігання зерна. Для перемелювання зерна використовувались ручні жорна і археологічні пам'ятки та етнографічні дані потверджують, що мабуть зерно молола для власного вжитку кожна сім'я, хоч не обов'язково жорна були власністю кожної сім'ї.[301] Дуже можливо, що в часи Київської Русі існували вже також і водяні млини і цю думку, наприклад, заступає Рибаков.[302] У всякому випадку перша згадка про водяні млини датується другою половиною XIII ст.,[303] хоча дуже можливо, що у зв'язку з активними торговельними контактами Київської Русі з Західною Европою (де водяні млини в той час

---

294 Про це є згадка у Карамзинському списку Руської Правди, де зназначено, що посів жита на площі орного плуга давав прибутки 50 кіп на рік. Гл. Довженок, цит. пр., стор. 153 і також *Памятники русского права*, цит. пр., вип. I, стор. 209.

295 Про це говориться у Повісті временних літ — «И наполнятся гумна ваша пшеницѣ» (цит. пр., стор. 113). Подібні згадки маємо у записі для 1093 р., з приводу нападу половців, — «лукавии сынове измаилеви пожигаху села и гумна» (там же, стор. 146).

296 «Аже зажтуть гумно, то на поток, на грабеж дом его» (*Правда Русская*, цит. пр., стор. 438). За крадіж зерна у гумні накладалась висока кара — три гривни і 30 кун. (там же, стор. 418).

297 Довженок, цит. пр., стор. 154.

298 Сержпутовский, цит. пр., стор. 57.

299 Про використовування решета гл.: Кирьянов, цит. пр., стор. 152.

300 Довженок, цит. пр., стор. 157.

301 Ця теорія обґрунтована численними знахідками жорен у багатьох поселеннях, зокрема у Києві, де не у всіх житлових приміщеннях знайдено жорна. з другого боку торгівля навіть у містах була зерном і дуже рідко борошном. Гл.: Довженок, цит. пр., стор. 159.

302 Рыбаков, цит. пр., стор. 568.

вже були відомими) у більших містах, як, наприклад, Києві, водяні млини вже існували.

Як відомо, в Київській Русі було багато видів хлібних виробів і їх продавано на ринках мабуть у великій кількості. Крім печеного хліба, продавались солодкі пироги з начинкою і про них згадується у Києво-Печерському Патерику, також коровай — ритуальне печиво (згадки у церковній літературі), тощо. З борошна виготовляли також кисіль, про що згадується у леґенді про облогу Білгорода печеніґами, як і також квас, згаданий у літописі разом з найбільш поширеними продуктами харчування. Зі зерна виготовляли також пиво[304] і, як відомо, каша з пшеничної крупи згадується також у Києво-Печерському Патерику.[305] Для виробництва крупи з зерна вживалася ступа і обгорілі частини ступи знайдено у Райковецькому городищі.[306] Для виробництва волокна і олії використовувано коноплі і льон. У зв'язку з тим відомі були т. зв. колотушки,[307] великі дерев'яні ножі (для відокремлення волокна від бадилля), кістяні або дерев'яні гребені,[308] ручні веретена, ткацькі варстати[309] і ін. знаряддя, що про них докладніше говоритимемо в окремому розділі присвяченому розвитку ремесла.

Сільськогосподарські культури

У попередних частинах цього огляду про сільське господарство ми неоднократно згадували про панівне становище сільського господарства у загальній економіці Київської Русі і при цій нагоді подано деякі відомості про важніші роди хлібних і культурних рослин, як пшениця, овес, жито, ячмінь, тощо. Це питання хочемо тут докладніше обговорити. І так, у Київській Русі відомі озимі і ярі зернові культури, маємо відомості також про бобові культури і деякі технічні культури. У містах і селах були також сади, в яких вирощувано овочеві дерева.

Засіви пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, гороху, сочевиці, бобу, льону і конопель відомі з різних джерел. Найбільшу питому вагу у загальних посівах мали безперечно зернові культури, зокрема жито і пшениця. Як вже відмічено раніше, слово «жито» праслов'янського походження і означає поживу (від слова «жити») і служить рівночасно загальним означенням хліборобських продуктів взагалі, як головного предмету поживи. Слово жито уживається також у ро-

---

303 Водяні млини згадуються у ярлику хана Менгутеміра у зв'язку з звільненням церковних володінь від податків. Гл. Рыбаков, цит. пр., стор. 566.

304 Пиво згадується у джерелах разом з іншими напитками, як вино і мед. Гл. Срезневский, цит. пр., т. 2, стор. 90.

305 *Патерик Киевского Печерского монастыря,* цит. пр., стор. 41.

306 Гончаров, цит. пр., стор. 59.

307 Знайдені у розкопках Старої Ладоги. Гл. С. Н. Орлов. «Остатки сельскохозяйственного инвернаря VII–X вв. из старой Ладоги», *Советская Археология,* т. 21, стор. 351.

308 Знайдені у Райковецькому городищі. Гл. Гончаров, цит. пр., стор. 37.

309 Там же, стор. 37 і 125.

зумінні хліба у зерні і про це маємо докази у Руській Правді, про що вже згадувано попередньо. Посіви жита були поширеними на всій території Київської Русі, в тому числі також і на Подніпров'ї. Посіви жита були також значно поширеними у північних частинах Київської держави, зокрема на землях Новгорода, Володимиро-Суздальській і Смоленській. У писемних пам'ятках того часу зустрічаємо два означення: «жито» і «рожь». Жито часто згадується у Новгородських літописах у зв'язку з неврожаями і цінами, як наприклад, у рр. 1127, 1128, 1171, 1189, 1215, 1230 і 1231.[310]

Рештки зерна знайдено в численних розкопках і, наприкад, за підрахунками Левашової[311] зерна жита знайдено у 21 різних місцях. Інформації дослідниці відносяться до 50-их рр. і від того часу таких знахідок зроблено значно більше. Довженок подає деякі інформації про ці новіші знахідки,[312] як наприклад, у городищі роменської культури VIII—X ст. біля села Новотроїцького на Сеймі, в городищах XII—XIII ст. біля села Воїнська Гребля в гирлі Сули, тощо. Тільки у Райковецькому городищі, яке багате у знахідки на різного рода сільськогосподарського знаряддя, жито знайдено у 46 місцях.[313] У зв'язку з сівозмінами, жито як озима культура нерідко засівалось на ріллі де важко засіяти озиму пшеницю і таким чином посіви жита у деяких районах займали половину посівної площі.

На українських землях та в деяких інших частинах території Київської Русі, найбільшою популярністю користувалась пшениця. Деякі дослідники заступають думку, що пшениця є автохтонною культурою на Сході Европи, тобто виникла тут з дикоростучих форм поширених на території теперішньої України і деяких інших південних частинах Европейського Сходу.[314] За думкою інших дослідників, зокрема Вавілова[315] та Жуковського,[316] пшениця могла потрапити на Україну і інші райони Східної Европи або з південної чи південно-західної Азії (однозерна пшениця), або з північних районів Африки (тверда пшениця), чи навіть може з Західної Европи. Це питання принайменше на сьогодні ще не є остаточно розв'язане.

У всякому випадку пшениця відома на українських землях ще з часів трипільської культури і рештки зерен пшениці знайдено при розкопках пам'яток скитського періоду саме на Середньому Подні-

---

310 *Новгородская первая летопись,* цит. пр., стор. 21–22, 32, 39, 54, 69, 71.

311 В. П. Левашова. «Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X–XII вв.» В кн.: *Труды Государственного исторического музея.* Москва, 1956, вип. 23.

312 Довженок, цит. пр., стор. 130.

313 Гончаров, цит. пр., стор. 145.

314 Гл. М. М. Якубцинер. «К истории культуры пшеницы в СССР». В кн.: *Материалы по истории земледелия в СССР,* цит. пр., зб. 2, стор. 17.

315 Н. И. Вавилов. «Центры происхождения культурных растений». В кн.: *Труды по прикладной ботаники и селекции.* Москва, 1926, т. 16, вип. 2 і також його ж *Избраные произведения в двух томах.* Ленинград, 1967.

316 М. Жуковский. *Культурные растения и их сородачи,* вид. 2. Ленинград, 1964.

пров'ю.[317] Про засіви пшениці згадує Маврикій у «Стратегіконі», пам'ятці VI ст., тобто в антів є велика кількість «плодів земних, що лежать у купах, особливо проса і пшениці».[318] Про пшеницю згадується у Повісті временних літ, у записі для 997 р., з нагоди облоги Білгорода, про що вже попередньо сказано. Є багато документальних даних про широке поширення пшениці, як одного з основних продуктів харчування зокрема на Україні. І так, в Іпатіївському літописі зустрічаємо згадку про те як Данило Романович дав князеві Михайлові «пшеницѣ много, и меду, и говадь, и овѣць доволѣ»,[319] коли Михайло втікав з Києва до Галича у зв'язку з татарським наступом. При цій нагоді у літописі згадується про засіви пшениці в Болохівській землі, яку спалив князь Данило «оставили б ихь татарове, да имь орють пшеницу и проса».[320] Залишки пшеничного зерна знайдено в багатьох місцях на Україні, в тому і в Київщині, у згаданому вже кількакратно Райковецькому городищі на Житомирщині, у Донецькому городищі біля Харкова, тощо.[321] Озима і яра пшениці були широко розповсюднені на території України, з тим що посіви озимої пшениці були більшими у зв'язку з природними умовами. Про посіви озимої і ярої пшениці говорить вперше «Псковська судна грамота», пам'ятка XV ст., але треба погодитись з Довженком, що ці дві культури існували і раніше в епоху Київської Русі з тим, що озима пшениця була більш поширеною у південних районах, а яра у більш північних.[322]

До стародавніх зернових культур належить також і ячмінь і його сіяли також ще у початках трипільської культури. Зерна ячменю цього періоду знайдено на Київщині, Черкащині, Поділлю, Волині, Вінниччині і інших районах України.[323] В епоху Київської Русі культура ячменю була дуже поширеною і про ячмінь згадується в різних писемних джерелах того часу.[324]

У порівнанні до пшениці чи ячменю, овес є відносно молодою культурою[325] і більші знахідки для території України датуються IX—XII ст.[326] Про овес вперше згадусться у літописі в 997 р., у відо-

---

317 Хвойка, цит. пр., т. І, стор. 96, 98–99.

318 У Данила Заточника зустрічаємо прислів'я – «пшеница много мучима, хлѣбѣ чисть являеть». Гл. *Слово Данила Заточника*, цит. пр., стор. 68.

319 *Летопись по ипатскому списку*. СПБ, 1871, стор. 521.

320 Там же, стор. 526.

321 Довженок, цит. пр., стор. 132.

322 Там же.

323 О. Архимович. «Історична географія культурної польової рослинности на Україні». В кн.: *Наукові записки УТГІ*, Мюнхен, 1970, т. 20, стор. 38.

324 Срезневский, цит. пр., т. 3, стор. 1675–76; Левашова, цит. пр., стор. 52–55.

325 Перші згадки датуються 4 століттям до Христа і в часі трипільської культури вівса не сіяли. Також у археологічних розкопках Єгипту чи Індії, вівса не знайдено.

326 Е. Н. Синская. *Историческая география культурной флоры*. Ленинград, 1969, стор. 172, 180–81, 189. Найбільш ранньою знахідкою вівса є

мій вже нам леґенді про облогу Білгорода. Руська Правда згадує про овес, як годівлю для коней.[327] Також у додаткових статтях Руської Правди з нагоди обчислення прибутків у боярському господарстві говориться — «а отвса (овса) молоченого 20 половников и одинъ, а на то прибытка на одино лѣто II половникь овса, а на вся 12 лѣт в том овсѣ прибытка 2000 и 800 и 60 и 3 половникъ овса».[328]

Початки культури проса датуються ще з часів неоліту і в нашаруваннях трипільської культури знайдено зерна проса у різних місцях на Україні, зокрема у Київщині, Черкащині, Вінниччині, тощо.[329] Вістки про поширення проса знаходимо також у повідомленнях візантійського письменника Маврикія та арабського письменника X століття Ібн-Руста.[330] За часів Київської Руси посіви проса були добре відомими, зокрема культура проса була поширеною у північних районах. І так, наприклад, у літописі згадується про сарану «ядуще траву и проса».[331] В Новгороді, під час голоду в 1228 р., за пшоно плачено «7 гривень за кадь», тобто більше як за жито (три гривні) чи пшеницю (п'ять гривень). В 1230 р., коли голод значно загострився, ціни були вищими і в тому році плачено за пшоно 50 гривень, за жито — 20, і за пшеницю — 40.[332]

Нічого не згадується у писемних джерелах про гречку, хоча посіви гречки в часах Київської Русі були[333] і археологічні розкопки виявили посудини з гречкою з доби I—II ст.[334] На території України знайдено зерна гречки при розкопках Донецького городища біля Харкова,[335] на Княжій Горі[336] та ін. місцевостях. Можна догадуватись, що спершу гречка була поширеною у більш південних районах,[337] згодом культура гречки була популярною і на півночі.

На території Київської Русі були поширені також і бобові культури, зокрема горох, вика, сочевиця та боби. На Райковецькому го-

---

Стара Ладога, де зерна вівса зустрічаємо у культурних шарах VII—IX ст. Гл. Довженок, цит. пр., стор. 135.

327 Юшков, цит. пр., стор. 9; *Правда Русская,* цит. пр., т. I, стор. 406.

328 *Правда Русская,* цит. пр., т. I, стор. 379. Треба згадати, що за інформацями літопису про торгівлю вівсом у Новгороді у т. зв. голодні роки ціни на овес були переважно вдвічі дешевші у порівнянні до цін на жито. Гл. *Новгородская летопись,* цит. пр., стор. 54, 69.

329 Архімович, цит. пр., стор. 41.

330 Гаркави, цит. пр., стор. 252.

331 *Повесть временных лет,* цит. пр., ч. I, стор. 150.

332 *Новгородская первая летопись,* цит. пр., стор. 66, 69.

333 Найдавніші згадки у писемних джерелах Західної Европи відносяться до 1396 р. до міста Нюрнберґ. Гл. Г. Гордієнко. «До історії гречки на Україні». В кн.: *Наукові записки УТГІ,* Мюнхен, 1962, т. 3 (6), стор. 50.

334 Розкопи М. А. Міллера в 1939 р. недалеко Ростова на Доном. Гл. Ґордієнко, цит. пр., стор. 50.

335 О. Федоровський. «Археологічні розкопки в околицях Харкова». В кн.: *Хроніка археології та мистецтва.* Київ, 1930, ч. I, стор. 8.

336 Гордієнко, цит. пр., стор. 51.

337 Беляшевский, цит. пр., стор. 33.

родищі знайдено горох, вику і сочевицю,[338] горох знайдено у розкопках датованих IX—X ст.[339] і також про горох згадується у Руській Правді, при нагоді переліку продуктів, що їх призначається вірникові на прохарчування.[340] У писемних джерелах згадується також сочевиця, інколи під назвою «сочиво», як збірна назва для продуктів бобових культур. І так, у Києво-Печерському Патерику говориться про те, як сочевом харчувались монахи під час посту — «ади ихъ бѣ хлѣбъ точью и воду. В суботу же и в недѣлю сочива вкушаху».[341]

З технічних культур були поширені льон і коноплі і про них згадується в археологічних пам'ятках і писемних джерелах.[342] За крадіж льону і конопель церковний устав князя Ярослава Володимировича передбачав кари — «аже мужь иметь красти конопли или лен».[343] У східних країнах льон мав часом назву «руського», що може посередньо свідчити про популярність і значне поширення цієї культури.[344] На Райковецькому городищі також знайдено насіння рижію.[345]

Маємо також деякі відомості про існування городництва і садівництва. У більших містах, а може і в деяких селах були городи і про їх існування біля Києва згадується у літописі у записі для 1149 р. з нагоди опису боротьби між князем Юрієм Довгоруким і Ізяславом Мстиславичем.[346] Про працю в городі знаємо також з Києво-Печерського Патерика.[347] Отож можна зробити підсумки, що в городах плекалися капуста, ріпа, мак, огірки, буряки, редька, морква, цибуля, часник, як і також хміль.[348] Слово — «зелие» уживалось як збірна назва для городніх культур, а слово «овощи», мало трохи інше значення, бо охоплювало також і овочеві культури. У тому ширшому значенню згадується про овочі у літописі, при розподілі, як князь Володимир розвозив для хворих і бідних Києва — хлѣбы, мяса, рыбы, овощ разноличный».[349] Назва «овочі» уживалась також у вужчому розумінні, тобто для визначення овочевих продуктів — слив,

---

338 Гончаров, цит. пр., стор. 144.

339 Архімович, цит. пр., стор. 46.

340 Довженок, цит. пр., стор. 138.

341 *Патерик Киевского Печерского манастиря,* цит. пр., стор. 26.

342 Насіння льону знайдено на городищах Донецькому (Федоровский, цит. пр., стор. 8) та на Єкімауцькому (Федоров, цит. пр., стор. 22). Насіння конопель знайдено на Райковецькому городищі (Гончаров, цит. пр., стор. 144).

343 *Памятники русского права,* цит. пр., вип. I, стор. 261.

344 А. Ю. Якубовский. «Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на судак, половцев и русских в начале XIII в.» В кн.: *Византийский временник.* Ленинград, 1928, т. 25, стор. 56. Назва місяця жовтня у старослов'янській мові пов'язана з обробітком льону і конопель.

345 Гончаров, цит. пр., стор. 145.

346 *Лаврентьевская летопись.* Полное собрание русских летописей, т. I, стор. 322.

347 «Вь оград копаху зелейного ради растенія» — *Патерик Киевского Печерского монастиря,* цит. пр., стор. 27.

348 Довженок, цит. пр., стор. 140—41.

349 *Повесть временных лет,* цит. пр., ч. I, стор. 86.

яблунь, труш, вишень. В 1229 р. князь Данило Галицький, захопив двір Судислава, де було багато різного майна — «якоже вино, и овоща, и карма, и копий и стрѣль пристраньно видити».[350] Кіра Архимович,[351] описуючи початки садівництва в Україні, покликується на ряд авторів для підтвердження думки про розповсюднення садівництва з Греції на Україну через Крим. З Візантії на територію Київської Русі спроваджувано овочі і про це є згадка у літописі.[352] Одначе в тому часі садівництво було вже високо розвиненим і про це свідчить не тільки старослов'янський календар (назва місяця «квітень» пов'язана саме з розцвітанням овочевих дерев), але і безпосередні згадки у Києво-Печерському Патерику, де згадується про садок монаха Григорія, на який напали якісь люди. «Видѣвьше же древеся плодовита, и рѣша к себѣ: приідемь в сію нощь и объемлемь плодъ его».[353] Також і в Іпатіївському літописі розповідається про князя Данила Галицького, який заснувавши місто Холм посадив в ньому сад — «посади же садь красень».[354] В розкопках Райковецького городища знайдено кісточки сливи і вишні,[355] яблука згадуються навіть як своєрідна міра для порівнання — «град же яко яблока больши».[356] Тільки грушка згадується вперше в джерелах XIV ст,[357] але грушки були відомі ще в часах Київської держави.[358] Можливо, що в тому часі вирощувано і інші овочі, але, покищо, не маємо про це жодних точніших відомостей.

Таким чином, у підсумках, можна ствердити, що в часи Київської Русі вирощувано більшість сільськогосподарських культур які відомі і сьогодні.

Форми землеволодіння і деякі питання сільськогосподарської політики

Як відомо вже з наведених матеріялів у попередніх частинах цього розділу, вивчення сільськогосподарської політики в епоху Київської Русі є доволі складною справою. В першу чергу знаємо, що земля була приватною власністю і державне законодавство охороняло ці права. Основна частина сільськогосподарського населення, селянисмерди, були вільними людьми, працювали на власній землі і для обробітку ґрунту користувались власним знаряддям і робочою худобою. Очевидно, власниками землі були не тільки селяни-смерди, але також і представники інших верств населення. У зв'язку з тим вини-

---

350 *Летопись по Ипатскому списку,* цит. пр., стор. 506.

351 К. Архімович. «Історія садівництва в Україні». В кн.: *Наукові записки УТГІ.* Мюнхен, 1966, т. 9 (12), стор. 31.

352 *Повесть временных лет,* цит. пр., ч. I, стор. 48 К. Архімович помиляється, говорячи що «про початок садівництва в Україні точних інформацій нема». К. Архімович, цит. пр., стор. 31.

353 Довженок, цит. пр., стор. 143.

354 *Летопись по Ипатскому списку,* цит. пр., стор. 98.

355 Гончаров, цит. пр., стор. 69.

356 *Новгородская первая летопись,* цит. пр., стор. 217.

357 Срезневский, цит. пр., т. I, стор. 601.

358 Там же, т. 3, стор. 414.

кає питання — яка була структура основних форм землеволодіння, які були основні риси сільськогосподарської політики, та, врешті, існував чи не існував в той час феодальний устрій, про що так багато пишуть тепер советські історики.

Щоб відповісти на ці питання треба спочатку насвітлити проблему продуктивності сільського господарства того часу. Цю реґресію робимо з певною цілеспрямованістю, бо на нашу думку, форми та структура землеволодіння є функціонально пов'язаними з таким чи іншим рівнем продуктивності сільського господарства. Чому таке теоретичне пов'язання на перший погляд двох різних справ? До уваги читача можемо подати декілька знов же зовсім теоретичних арґументів. Думаємо, що якщо господарство селянина-смерда було мало продуктивним і не могло йому запевнити належного прожитку то цей селянин мусів шукати допомоги у більших земельних власників, або попросту ішов у найми. Цей же селянин-смерд міг також взагалі покинути своє господарство та перейти до міста та спробувати свого щастя у ремісництві. Якщо хліборобство було мало продуктивним взагалі в той час, як це доказують деякі советські історики, як наприклад, Лащенко, то, очевидно це відноситься також і до більших землеволодінь. Іншими словами, якщо і більші землеволодіння були також мало продуктивними, тоді боярська верства чи князь не мали б жодного економічного заінтересування брати активну участь у виробництві сільського господарства, набувати землі, тощо. Краще займатись майже виключно торгівлею, як це старалися доказати Ключевський і його послідовники.

Очевидно, так не було і певні матеріяли у тому відношенні вже подано у попередніх частинах цього розділу. У зв'язку з розвитком сільського господарства, як і зрештою інших галузей економічного виробництва відбуваються певні міґраційні процеси (зростання міст), одначе ці внутрішні міґраційні процеси і не мають нічого спільного з переселюванням хліборобського населення у район Верхньої Волги чи куди інше, як це старалися деякі дослідники твердити.[359] Навпаки, сільське господарство розвивалося досить швидкими темпами, помітно збільшується орна площа та очевидно завдяки удосконаленню аґротехніки індивідуальне господарство селянина-смерда дає йому певні можливості матеріяльного забезпечення, чи навіть продажі частини сільськогосподарських продуктів на внутрішньому ринку. Як побачимо далі, з часом збільшуються також і більші одиниці землеволодіння, тобто економічний інтерес займатись хліборобством є очевидним і для інших верств населення.

Не можемо, з зрозумілих причин, подати жодних точніших даних про скількість придатної для управи землі, величину засівів чи урожаїв у господарстві селянина-смерда, чи навіть у більших землевласників. Деякі посередні чи більш загальникові інформації у тому відношенні наводимо далі; тут можемо тільки сказати, що покищо не

---

[359] Гл. попередню примітку ч. 178, де згадуємо відому теорію Ключевського про переселення з Придніпров'я на територію Верхньої Волги.

маємо жадних безпосередних писемних джерел, які давали б докладну картину продуктивності хліборобства у статистичних покажчиках в часи Київської Русі. Як вже відмічено попередньо, у зв'язку з зростанням населення натуральні форми економіки поволі заникають і в Київській Русі наступає суспільний поділ праці. Таким чином продукти сільського господарства не йдуть тільки на заспокоєння потреб селянина-продуцента, але мусять заспокоїти потреби і інших верств населення, як наприклад, цієї частини ремісничого населення, яке вже не бере участи у хліборобстві. Зростання міст тільки сприяє такому суспільному поділові праці і у зв'язку з тим зовсім натурально ставляться актуальні вимоги збільшити продуктивність сільського господарства, що мусить забезпечити своїми продуктами все населення країни. Не слід також забувати, що сільськогосподарські продукти відогравали поважну ролю і у зовнішній торгівлі Київської держави, що було додатковим стимулом для державної влади всебічно сприяти розвиткові хліборобства.[360]

Немає найменшого сумніву, що в часи Київської Русі існує функціональний зв'язок між підвищенням продуктивності праці у сільському господарстві та удосконаленням знарядь виробництва, що у свою чергу додатньо впливало на кращу урожайність ґрунту. Це нормальний процес у сільськогосподарській економіці також і в нашому часі. Довженок робить деякі цікаві обчислення продуктивності праці хліборобства і важніші його думки хочемо тут навести.[361] Як вже згадувано у попередній частині цього розділу, плуг був не тільки знаряддям виробництва але як податкова одиниця відповідав і певним розмірам площі яку можна було обробити за допомогою одного орного знаряддя. У Руській Правді є згадка про кількість насіння, що потрібне для засіву площі землі, саме розмірів в один «плуг». Отож, як відмічає Довженок[362] «в додаткових статтях до Карамзинського списку Руської Правди, зазначено прибутки одного ростовського феодала XII ст., від посівів різних культур і приплоду худоби на 12 років вперід. Тут вказується також, скільки витрачено насіння жита на площу двох «плугів». «А в селѣ сѣяно ржи на два плуга 16 кать ржи ростовъ», отже на площі одного плуга насівалось 8 кадей «ростовських».[363] Довженок робить таку дедукцію. Відомо, що в XVI ст. одна «ростовська кадь» мала дві древньоруські чверті, а одна чверть давала біля 8 пудів зерна.[364] Якщо припустити, що «чверть» XII ст. була у розмірах подібною до чверті XVI ст. то згадана «кадь ростовська», про яку говориться у Руській Правді, вміщувала близько 8 пудів зерна. Таким чином для засіву площі «одного плуга» потрібно близько 64 пудів зерна. За обчисленнями Довженка земельна площа

---

360 Про розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі говоритимемо в окремому розділі.

361 Довженок, цит. пр., тор. 183–89.

362 Там же, стор. 186.

363 Там же, стор. 180.

364 Ці обчислення Довженка базовані до деякої міри на праці Н. Рожкова – *Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.*, цит. пр., стор. 498.

т. зв. «одного плуга» в переведенні на сучасну міру мала близько 8 десятин землі, яка щорічно знаходилась під посівом. Очевидно, у залежності від двопільної чи трипільної системи, ураховуючи частину землі, що знаходилась під паром. За двопільної системи ця площа становитиме 16 десятин, а за трипільної — близько 12 десятин. У середньому, за думкою Довженка, площа «одного плуга» виноситиме 14 десятин.[365] Розглядаючи продуктивність хліборобства XVII—XIX ст., про що є джерельні відомості, Довженок додумується що продуктивність праці смерда часів Київської Русі була нижчою. З другого боку дослідник підкреслює, що наведені дані про норми виробітку селянина «в XVII і XIX ст. характеризують не взагалі працю землероба тих часів, але лише ту частину його труда, яка прикладалася в панському господарстві. А продуктивність праці кріпака на панщині не може бути показником загальної продуктивності праці для суспільства в цілому. У власному господарстві продуктивність праці селянина є завжди вищою, бо він особисто зацікавлений у її підвищенню, що досягається шляхом збільшення фізичного напруження, ущільнення робочого часу, тощо. Такого зацікавлення немає у кріпака, коли він відробляє панщину. Продуктивність селянина на панщині — це мінімум того, що може зробити він за допомогою тих технічних засобів, якими володіє».[366]

«Отже є підстави вважати — говорить Довженок, що древньоруський селянин-смерд своїми знаряддями, як і його нащадки, що користувалися подібними знаряддями, виконував за день один з таких видів робіт: орав одну п'яту десятини, боронував половину десятини, засівав 4 десятини, вижинав одну дев'яту десятини, обмолочував урожай з одної п'ятої десятини, або 50—75 снопів . . . Якщо древньоруський смерд протягом року 40 днів орав, ураховуючи осінний і весняний періоди, і обробляв у середньому одну п'яту десятини на день, то за ввесь рік він міг підготувати для посіву близько 8 десятин. Це максимальна норма землі, яку могла обробити окрема виробнича одиниця древньої Русі — індивідуальна сім'я».[367]

Повторяємо, немає в історичних джерелах жодних даних про урожайність поля в часах Київської Русі. Відомо тільки, що в згадуваних вгорі додаткових статтях Карамзинського списку Руської Правди, згадується про прибуток жита в копах з площі «двох плугів» за один рік і за 12 років мовляв а того на одно лѣто прибытка на 2 плуга 100 копень ржи, а на всю 12 лѣть 1000 копень и 200 копень».[368] Очевидно, не знаємо яка була величина цієї копи і можна

---

[365] Тут автор також використовує Рожкова, цит. пр., стор. 72, 144, говорячи, що такими розмірами характеризувались і площі земельних мір «Обжи» і «Вити», які існували у Московщині в XVI ст.

[366] Довженок, цит. пр., стор. 185. Автор має рацію порівнюючи кріпака з вільним смердом. Подібну паралелю зрештою можна зробити і між видайністю праці колгоспника на колгоспних полях у порівнянню до присадибної ділянки.

[367] Довженок, цит. пр., стор. 185.

[368] С. Струмилин, цит. пр., стор. 49–50.

тільки догадуватись, що вона дорівнює копі пізніших часів. Струмілін вийшов з такого заложення і зробив підрахунки про кількість кіп на площі «одного плуга» (за обрахунками Струміліна площа «одного плуга була 16 десятин) і прийшов до висновку, що у Ростово-Суздальській землі урожайність виносила всього 26 пудів від десятини і була «дуже скромною нормою — сам-третій».[369] Довженок з обрахунками Струміліна не погоджується, поскільки, за думкою автора, Струмілін «не врахував того, що копи з яких одержували омолот, являли собою урожай не з всієї площі «плуга», а лише з тієї його частини, яка засівалась у даний рік.

його частини, яка засівалась у даний рік. Як відомо, площа засіяної частини «плуга» без парового клина за двопільної системи на половину, а за трипільної на третину менша усієї площі «плуга». У такому разі урожайність з одної десятини дорівнює не 26 пудів, а близько 50 пудів, і ураховуючи норму висіву, вона визначується не сам-3, а сам-6,2.[369]

До висновків Довженка можна приєднатися, хоч нам здається, що його покажчик урожайності мабуть надто високий. Можемо тут додати ще таке. З зрозумілих причин український советський археолог не хоче підкреслити існуючі в тому часі великі різниці у аґротехніці і якості ґрусту, яка таки існувала у давніх землях України у порівнанні, скажімо, Ростово-Суздальською землею. До речі, якщо вже говорити про XVI ст. то в Україні панівною системою була трипільна система. Найбільш поширеною культурою була пшениця з майже вдвоє вищою ціною на ринку, у порівнанні до жита. Очевидно пшениця потребувала кращого ґрунту і угноєння. А в той час урожайність на Україні була в середньому сам-5 або і сам-6, про що зрештою і говорить советський дослідник цього питання І. Д. Бойко.[370] Отож можна припускати, що урожайність на українських землях у часах Київської Русі була у межах сам-5 і сам-6, але не вищою.

(Закінчення буде)

---

369 Довженок, цит. пр., стор. 187.
369 Довженок, цит. пр., стор. 187.
370 Бойко. *Селянство України*, цит. пр., стор. 60.

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

III. Українська воєнно-історична наука в періоді між війнами (1921—1939)

XIII

У порівнянні з мемуаристикою про польсько-українську війну,[1] мемуаристика про операції Галицької армії на Наддніпрянській Україні представляється слабо. Про таку важливу операцію, як похід об'єднаних українських армій на Київ маємо тільки 9 позицій, про війну проти Добрармії ген. Денікіна тільки 6. Дещо більше маємо про період Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА), бо 24 позиції, але, серед них, даремно було б шукати спогадів про історію реорганізованих частин ЧУГА, або про таку важливу історичну подію, як перехід 2-ої й 3-ої бриґад ЧУГА на бік польської армії. Збереглись тільки накази, видані командами бриґад після цього переходу.[2]

Найкраще військово-історичне насвітлення походові на Київ дає огляд сотн. К(упчанка), до речі, передрукований у *КЧК* з «Українського скитальця».[3] Багато цінного матеріялу про похід I Галицького корпусу на Київ дає довша стаття інж. М. Скидана, який був державним інспектором уряду УНР при I Галицькому корпусі.[4] Окремі

---

[1] У попередньому розділі, через технічний недогляд, пропущено статті *Календаря Червоної Калини* про Чортківську офензиву. Поскільки ці статті мають воєнно-історичне значення, ми наводимо їх на цьому місці. I так Микола Андрусяк пише про те, «Як прийшло до чортківського пролому?» (*КЧК* 1936, 106–111), Іван Рогатинський про «Чортківську офензиву» (*КЧК* 1931, 58—64), Антін Дівнич про бій «Під Бережанами» (Лисоня, похід вперед 18 до 22 червня 1919 – *КЧК* 1922, 49–53), д-р Любомир Макарушка про «Фраґменти з Чортківської офензиви» (*КЧК* 1935, 68–80) і Степан Лисак про бій «Під Монастириськами» (спомини з червневої офензиви 1919 року – *КЧК* 1935, 96–98).

[2] I. К. «Документ з останніх днів існування УГА (квітень 1920)», *ЛЧК* 1937, 3, 12–13 і I. К. «Останній реорганізаційний наказ 1 Гал. укр. бриґади», *ЛЧК* 1937, 6, 16.

[3] Сотн. приділений до ген. бул. К(орній) Купчанко, «Армійна група ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 р.», *КЧК*, 1923, 108–117.

[4] Інж. М. Скидан, «I Галицький корпус в поході на Київ, *ЛЧК* 1936, 2, 7–10; 3, 14–19; 4, 10–14; 5, 9–13.

моменти походу насвітлюють Степан Гайдучок, Антін Дівнич і Михайло Островерха.[5] Спогади про події в Києві подають Маріян Карпенюк і мґр. Іван Вербицький.[6] Матеріяли до історії походу на Київ можна знайти теж у цитованій уже статті д-ра І. Карпинця,[7] а теж у статтях авторів, що писали історію своїх бриґад чи куренів, як, напр., Петра Миговича, Степана Гайдука, Івана Сокола та ін., про які буде мова в дальших частинах нашої праці.

Бої проти Добрармії ген. Денікіна насвітлюють статті Павла Маґаса, Нестора Яцева і Дмитра Кренжаловського.[8] Обставини, серед яких постав союзний договір УГА з Добрармією ген. Денікіна старався вияснити чет. Дм. Паліїв.[9] Чет. М. Д-в подав у спогаді про своє перебування у Денікінців у характері зв'язкового старшини УГА, а Володимир Струць про своє перебування в денікінському полоні.[10]

Література про період ЧУГА складається, головно, з імпресивних картин, які ілюструють життя частин УГА, заходи большевицької влади, настрої українського вояцтва в умовах союзу з большевиками. Тут відмічаємо статті д-ра Г. С., Ірини Шміґельської-Климкерич, д-ра Миколи Андрусяка, Степана Венгриновича, І. Курки.[11] У подібному жанрі пишуть теж свої спогади Сидір Ярославин, С. Гайдучок, о. М. Божак, при чому останній згадує про збірні станиці старшин у Кодимі, Бірзулі й Хвастові.[12] Василь Моґетич старається вияснити,

---

[5] Степан Гайдучок, «З минулих днів», *ЛЧК*, 1935, 6, 11: Антін Дівнич, «В Житомирі» (начерк з побуту УГА , 1919 р.), *КЧК*, 1923, 101–106; Михайло Островерха, «Під Калинівкою», *ЛЧК*, 1934, 5, 11.

[6] Маріян Карпенюк, «День 31 серпня 1919 р. в Києві», *КЧК*, 1930, 34–47; Мґр. Іван Вербицький, «Заняття Києва» (уривок з історії І куреня, 8-ої Самбірської бриґади, написаний в Тухолі на Помор'ю 1920 р.), *КЧК*, 1936, 112–115.

[7] Д-р Іван Карпинець, «І курінь 8-ої бриґади». *ЛЧК*, 1931, І, 13–14; 2, 20–23; 3, 20–21.

[8] Павло Маґас, «Перші бої з Денікінцями», *ЛЧК*, 1933, 4, 15–17; Нестор Яців, «Романів хутір (спомин-фраґмент)», *КЧК*, 1923, 122–124; Дмитро Кренжаловський, «Могилівська група» (від 15. XI. 1919 до 18. II. 1920), *КЧК*, 1934, 94–101.

[9] Дмитро Паліїв, «На чисту воду», *ЛЧК*, 1930, 6, 15–17; 7–8, 12–13.

[10] М. Д-в, чет. УГА, «Як зв'язковий старшина у Денікінців», *ЛЧК*, 1933, 10, 14–16. Володимир Струць, «Шість тижнів в денікінськім полоні», *ЛЧК*, 1933, 7—8, 26—30. М. Д-в — криптонім чет. Михайла Дацкова.

[11] Д-р Г. С., «Перші дні з большевиками (зі споминів)», *КЧК*, 1922, 58–64. Ірина Шміґельська-Климкевич, «Мітінґ. Воєнний спомин», *КЧК*, 1931, 92–96. Д-р Микола Андрусяк, «Серед останків УГА», *КЧК*, 1932, 113–115. Степан Венгринович, «Весна 1920 року», *КЧК*, 1931, 155–160. І. Курка, «Весна 1920 р. в Одесі», *КЧК*, 1932, 117–124.

[12] Сидір Ярославин, «Як ми ставали большевиками», *ЛЧК*, 1935, 9, 3–5. С. Гайдучок, «З побуту в Тульчинщині» (в наголовку помилка: в Тульщині – Л. Ш.), *ЛЧК*, 1934, 6, 12–15. От М. Божак, «У збірній станиці старшин у Кодимі й Бірзулі», *ЛЧК*, 1939, 2, 20–21. Його ж, «У збірній станиці старшин у Хвастові й Києві», *ЛЧК*, 1939, 4, 19–20.

чому 4-а Золочівська бриґада не входила в склад ЧУГА.[13] Дещо ширше воєнно-історичне тло в своїх спогадах представляє Теодор Марітчак, а теж д-р Осип Німилович.[14] Доброю воєнно-історичною студією кінця 1-ої бриґади УСС є праця д-ра І. Іванця, для якої підбудовою може бути довша студія Петра Миговича.[15] Про кінець ЧУГА пишуть ще Денис Онищук, д-р інж. Г. Гаврилів, Степан Венгринович, а Іван Байдак старається відповісти на питання, що мало статися з українськими галицькими бриґадами після їх переходу на бік польської армії, чи пак, на бік Армії УНР.[16]

Огляд матеріялів *ЛЧК* і *КЧК* про операції Галицької армії кінчаємо літературою про операції УГА на Закарпатті й Лемківщині. УГА організувала три воєнні виправи на Закарпаття з метою приєднання цієї країни до української держави. Всі ці виправи закінчилися невдачею, але в *ЛЧК* і *КЧК* маємо тільки три спогади про них.[17] Це є важливі причинки, але про виправу на Мукачів ніхто нічого не написав на сторінках *ЛЧК* і *КЧК*.

Про Лемківщину існує переконання, що в 1918 році Листопадовий зрив минув її і що лемківська вітка українського народу нічого не зробила, щоб здобути волю й незалежність. Насправді, на території Лемківщини, постали були в 1918 році, в листопаді, дві «республіки»: одна українська («команчецька») й одна «русска» (гладишівська). Команчецька республіка протривала до 22 січня 1919 року і вона має свою «воєнну» історію, що її, на сторінках *ЛЧК* і *КЧК* старалися подати Франц Коковський та ін.[18]

---

[13] Василь Моґетич, «Чи була зрада 4-ої бриґади УГА?», *ЛЧК*, 1937, 3, 12–13.

[14] Теодор Марітчак, «Останні дні II Корпусу. Декілька завваг з приводу спомину о. І. Бобиляка», *ЛЧК*, 1936, 3, 4–6. Його ж, «Між двома фронтами. Остання реорганізація 1-ої бриґади (б. II корпусу)», *ЛЧК*, 1938, 6, 3–6. Д-р Осип Німилович, «Спомини про останні дні 3-го полку 1-ої Бриґади УСС», *ЛЧК*, 1936, 5, 20–21.

[15] Д-р Іван Іванець, «Під Чудновом (кінець Бриґади УСС)», *КЧК*, 1935, 83–96. Петро Мигович, «При першій Бриґаді ЧУСС. Хронологічний хід подій», *ЛЧК*, 1938, 10, 11–15; 11, 16–19; 12, 11–14; 1939, 1, 17–19; 2, 17–19.

[16] Денис Онищук, «Останній акт», *ЛЧК*, 1931, 9, 4–10. Д-р інж. Г. Гаврилів, «Від большевиків до Петлюри», *ЛЧК*, 1936, 9, 17–20. Степан Венгринович, «Весна 1920 р. на Україні», *ЛЧК*, 1932, 5, 6–8. Іван Байдак, «Наступ на Вінницю в квітні 1920 р.», *ЛЧК*, 6, 11–13.

[17] Степан Зибачинський, «Випад галицьких військ на Закарпаття. (Спомин про події на Закарпатті в р. 1919)», *ЛЧК*, 1932, 7–8. Іван Молецій, «Моя виправа на Закарпаття», *ЛЧК*, 1937, 4, 3–6. Юрко Гарасимів, «Десять днів на Підкарпаттю. Спомин з 1919 р.», *КЧК*, 1930, 15–26.

[18] Франц Коковський, «Лемківські републики в 1918–1919 роках», *КЧК*, 1935, 115–117. Його ж, «Одна картина (уривок із праці «Визвольні рухи на Лемківщині», *ЛЧК*, 1934, 5, 2–3. Його ж, «Із записника лемка», *ЛЧК*, 1934, 7–8, 24–26. Його ж, «Прелучанська міліція», *ЛЧК*, 1934, 11, 2–3. Його ж, «Листопадові дні в Полонній», *ЛЧК*, 1935, 5, 13. Його ж, «Смерть ст. дес. Чолача», *ЛЧК*, 1935, 11–19, о. З. Флюнт, «Визвольний відгомін на Лемківщині», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 5–7.

Переходимо тепер до наступної групи матеріялів «Червоної Калини». Ці матеріяли присвячені характеристиці генералітету, старшин генеральної булави і, взагалі, полководців УГА (перша підгрупа) або подають причинки до історії бриґад УГА (друга підгрупа). У першій підгрупі маємо спогад Дмитра Палієва про розшуки генералів для Галицької армії, а теж дві дуже фахові оцінки генералітету й старшин генеральної булави УГА, написані Олегом Ключенком (псевдонім).[19] Окремі характеристики на сторінках *ЛКЧ* і *КЧК* подано про таких вищих старшин УГА: ген. В. Курманович, ген. Мирон Тарнавський, полк. ген. булави Альфред Шаманек, полк. Дмитро Вітовський, пполк. Антін Виметаль, от. Богуслав Шашкевич, а з нижчих ще сотн. Юліян Головінський і сотн. Петро Ґаздайка.[20] Чимало характеристик нижчих старшин подавано в некрологах.[21] До першої підгрупи зараховуємо теж статтю ген. В. Курмановича, в якій автор з'ясовує свій плян відвороту УГА за р. Дністер у квітні 1919 року, який противився концепції переходу УГА за р. Збруч.[22]

Друга підгрупа, історіографія бриґад, представляється дуже слабо. Бриґади УГА не мали істориків типу д-ра І. Карпинця (8-ма Самбірська бриґада) чи пор. (Карла) Арія (14-та бриґада).[23] Авторами воєнно-історичних причинків до історії своїх бриґад були Микола Угрин-Безгрішний (УСС), Петро Мигович (7-ма бриґада), Р. Л. (д-р Матвій Стахів), д-р Степан Божик (9-та бриґада) і Л. Шанковський (1-ша кінна бриґада).[24] Менші причинки до історії своїх бриґад по-

---

[19] Дмитро Паліїв, «За генералами. Жмут спогадів», *КЧК*, 1935, 40–46. Олег Ключенко, «Генеральна булава УГА», *ЛЧК*, 1931, 4, 5–10. Його ж, «Генералітет УГА», *ЛЧК*, 1931, 10, 4–7.

[20] Д-р Остап Грицай, «Ген. Віктор Курманович-ювилят. З приводу 60-ліття його уродин (1876–1936)», *ЛЧК*, 1936, 7–8, 2–4. Дмитро Паліїв, «Ген. Мирон Тарнавський (Спроба характеристики)», *ЛЧК*, 1938, 9, 2–4. Д-р Степан Шухевич, «Полк. УГА Альфред Шаманек», *ЛЧК*, 1930, 6, 3–5. М. Карпюк, «Смерть Шаманенка», *КЧК*, 1922, 112–114. Лев Лепкий, «В річницю смерти полк. Дм. Вітовського (8. VII. 1919)», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 3–4. Осип Думін, «Полк. Дм. Вітовський у спогадах», *ЛЧК*, 1936, 11, 4—6, «Смерть полк. Дмитра Вітовського», *КЧК* 1929, 143–144. Мирон Заклинський, «Вітовський як політичний провідник Стрілецтва», *КЧК*, 1937, 64–67. Євген Яворовський, «Антін Виметаль», *КЧК*, 1922, 114–116. «З записок бл. п. от. Богуслава Шашкевича. Частина автобіографії», *ЛЧК*, 1936, 1, 6. Нестор Яців, «Один з найкращих. Начерк військових заслуг бл. пам. Юліяна Головінського», *ЛЧК*, 1932, 9, 23. Ст. Гайдучок, «Сотн. Петро Ґаздайка», *ЛЧК*, 1932, 4, 17–18.

[21] Соня Бонківна, «Чет. Адріян Дзерович», *ЛЧК*, 1929, 2, 21. М. Слоньовська, «Пор. Василь Кузьмин, пор. Клим Утриско», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 32–33, «Сотн. д-р Андрій Лунів», *ЛЧК*, 1933, 4, 21. «Сотн. Михайло Федик», *ЛЧК*, 1934, 3, 21–22 і б. інш.

[22] Ген. Віктор Курманович, «Відворот УГА за Збруч», *ЛЧК*, 1934, 5, 3–6.

[23] Крім історії 14-ої бриґади пера пор. (Карла) Арія існує ще спогад Ярослава Гриневича, «З XIV Бриґадою на Великій Україні», *ЛЧК*, 1935, 7–8, 2–6.

[24] Микола Угрин-Безгрішний, «Кіш УСС (Історичний нарис)», *ЛЧК* 1935, 1, 5–7. Пор. Петро Мигович, «При VII-ій Бриґаді УГА», *ЛЧК*, 1937,

дали: о. Ілля Бобиляк (3-тя бриґада), Степан Гайдучок (4-та бриґада), Мирон Баленко (8-ма бриґада), Степан Венгринович, Йосип Шемлей і О(сип) З(алеський) (Гірська бриґада).[25] У *КЧК* була ще надрукована добра стаття про групу «Крукеничі» під час польської офензиви, що є цінним воєнно-історичним причинком до історії цієї офензиви (в травні 1919 року).[26]

У третій групі матеріялів «Червоної Калини» маємо матеріяли, які подають характеристику й історію окремих родів зброї й служб УГА. Найкращим родом зброї в УГА була артилерія, яка технічно й тактично перевищала артилерію всіх своїх противників, мала дуже добрих артилерійських старшин і гармашів, і нераз рятувала ситуацію на фронті, допомагаючи власній піхоті, яка ніколи не мала забагато набоїв. Тоді артилерія заїздила в першу лінію піхоти, або й перед неї, і густим вогнем зблизька стримувала наступ противника.

На жаль, існуюча література про артилерію УГА не відповідає тому значенню, що його мала артилерія в УГА. Зокрема цілком мало насвітлено діяльність окремих артилерійських командирів, бо тільки популярний командир 10-го гарматного полку, от. Кирило Карась удостоївся аж трьох спогадів.[27] Про сотн. Івана Балтра є спогад з приводу його смерти.[28] Про таких артилеристів, як от. Ярослав Воєвідка, от. Юліян Шепарович, сотн. Степан Мацькевич та інших — немає згадки. Немає теж згадок про наддніпрянські гарматні полки, які воювали на галицькому фронті: про Дніпровську гарматну бри-

5, 5–9; 6, 6–10; 7–8, 3–7; 9, 4–6; 10, 17–19; 11, 4–6; *ЛЧК*, 1938, 2, 4–8; 3, 13–16, 4, 5-8, 5, 14-17, 6, 15-18, Ця праця, — це один з кращих зразків мемуаристики УГА. Її продовження, див. нотка 15. Р. Л. (д-р Матвій Стахів), «Дещо з історії III групи «Глибока» VIII Самбірської бриґади», *ЛЧК*, 1934, 9, 10–13; 10, 9–13. Д-р Степан Божик, «Шляхами слави 9-ої Белзької Бриґади УГА. Три місяці на відтинку Угнова. Листопад і грудень 1918 року й січень 1919 р. в Угнівщині», *ЛЧК*, 4, 8–13; 5, 12–16; 6, 8–11. Лев Шанковський, «Повстанчий рейд І-ої Кінної Бриґади», *ЛЧК*, 1939, 1, 5–8; 2, 5–8; 3, 9–12; 4, 6–11.

25 От. Ілля Бобиляк, «До історії III Бережанської Бриґади II Галицького корпусу» (Спомин), *ЛЧК*, 1936, 1, 3–5. Степан Гайдучок, «Кінна скорострільна сотня», *ЛЧК*, 1930, 2, 16. Його ж, «З листків слави 4-ої Золочівської бриґади», *ЛЧК*, 1930, 4, 11. Його ж, «На Староконстантитів», *ЛЧК*, 1930, 5, 5–6. Мирон Баленко, «Гусаківський мішок», *ЛЧК*, 1930, 9, 10–11. Степан Венгринович, «Листи з хирівського фронту», *ЛЧК*, 1931, 1, 19–20; 2, 14–16. Йосип Шемлей, «З XII Бриґадою на Бережани», *ЛЧК*, 1938, 3, 18—19. О(сип) З(алеський), «Гірська бриґада УГА та її перехід на чехословацьку територію», *ЛЧК*, 1938, 7–8, 13–14; 10, 8–9.

26 «Група Крукеничі під час польської офензиви в травні 1919 р. Уривки», *КЧК*, 1928, 78–83. Можливо, що автором цієї статті є д-р Матвій Стахів.

27 Д-р Володимир Ґалан, Гей гук мати гук. Пам'яті пок. от. К. Карася, команданта 10-го гарматного полку», *КЧК*, 1928, 84–89. Ірина Шміґельська-Климкевич, «Низка споминів про от. Кирила Карася», *КЧК*, 1928, 153–155; І(ван) Рогатинський, «Пам'яті от. Кирила Карася, команданта 10-го гарматнього полку УГА», *КЧК*, 1932, 97–104.

28 «Смерть сотн. Івана Балтра», *ЛЧК*, 1934, 9, 19.

ґаду, про 2 і 6 важкі гарматні полки Січових Стрільців, про наддніпрянських старшин артилеристів: сотн. Казимира Лясковського, сотн. Володимира Зарицького старшого і про сотн. Якова Бутрима. Про наддніпрянських гармашів у Галичині є тільки в спогаді про важкий Запорізький гарматний полк.[29]

У літературі збереглися дві історії гарматних полків: 6-го, пера його командира — сотн. Р. Фріша і 9-го — пера Володимира Марака.[30] Цікавий спогад Ю. Жовківського про «гарматну братію УГА».[31] Командир батерії 4-го, а потім 10-го полку д-р Володимир Ґалан є автором низки спогадів про свою батерію, які в наші дні вийшли окремою книжкою.[32] Інший командир батерії д-р Іван Околот згадує про дії своєї батерії під Угневом та Кристинополем.[33] Заслуговують ще уваги спогади гармашів — Степана Венгриновича й гармаша, що сховався за псевдонім «Один Чотири».[34] Про артилерію у Львові говорить згадувана вже стаття І. Фенцева.[35] Це було б здебільша все, що написано про артилерію УГА на сторінках *ЛЧК* і *КЧК*.

Про бої п і х о т и написано в *ЛЧК* і *КЧК* цілу низку спогадів, при чому багато з них посідає значну літературну вартість, як, напр., спогади Василя Горбая або Михайла Островерхи.[36] Все ж таки, найбільше воєнно-історичної вартости мають історії окремих частин. У цьому місці віднотовуємо анонімний нарис історії III куреня 24 полку піхоти, спогади Івана Сокола, названі спогади д-ра Івана Карпинця про I курінь 8-ої Самбірської бриґади, спогади сотн. Михайла Климкевича і його дружини Ірини зі Шміґельських-Климкевич і спогади Ф. Ш. про дії пробойової сотні УСС під Львовом.[37] До цих мате-

---

[29] Д-р С(тепан) Б(ожик) і Ю(рій) К(ононів). «З Полтавщини під Белз. Зі споминів к-та 2-ої батерії 1-го Гарматного Запорізького Полку», *ЛЧК*, 1939, 4, 12.

[30] Сотн. Роман Фріш, «Із днів слави артилерії УГА. Сторінки до історії 6-го гарматного полку УГА», *КЧК*, 1928, 146–150. Володимир Марак, «Коротка історія 9-го гарматного полку УГА», *ЛЧК*, 1932, 1, 17–21.

[31] Ю. Жовківський, «Дещо про гарматню братію УГА», *ЛЧК*, 1939, 3, 2–4.

[32] Д-р Володимир Ґалан, кмт. батерії 5/4 УГА, «Батерія смерти», *КЧК*, 1934, 55–66; його ж, «Протинаступ 4 (Золочівської) бриґади УГА. (Причинки до історії батерії 5/4 УГА», *КЧК*, 1934, 66–75; його ж, «На Київ», *КЧК* 1931, 72–75. В 1968, вид. «Червона Калина» в Нью Йорку видало поширені спогади автора, див. Володимир Ґалан, *Батерія смерти*, Нью Йорк 1968, 239 ст. карти, схеми

[33] Іван Околот, «Зі споминів команданта батерії про дії на відтинку Угнова», *ЛЧК*, 1934, 7–8; його ж, «Під Кристинополем», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 13–14.

[34] Один Чотири, «Із записника гарматчика», *КЧК*, 1922, 35–39.

[35] І. Фенців, «Українська артилерія у Львові 1–21. XI. 1918», *ЛЧК*, 1929, 1, 3–6.

[36] Василь Горбай, «З повідомленням (Зі збірки: Дев'ята Усусусів)», *ЛЧК* 1930, 6, 6; Михайло Островерха, «Соняшний фраґмент», *ЛЧК*, 1934, 1, 15.

[37] «Нарис історії III куреня 24-го полку піхоти ім. Гетьмана Дорошенка», *ЛЧК*, 1930, 10, 7–11; 11, 14–16; 12, 20–23; Іван Сокіл, «Від Збруча до Києва. Слідами III куреня 5-ої Сокальської бриґади (Спомини учасника походу, записувані безпосе редньо після акції)», *ЛЧК* 1938, 5, 3—5. Іван Кар-

ріялів слід додати спогади про окремі бої: Марка Грабовецького, Семена Романюка, Михайла Чеха, Антона Стефанишина і С. К.[38] Окремі некрологи, а теж «повідомлення про геройську боротьбу й лицарську смерть чет. Ю. Мельника з Обломова», подають ще додаткові матеріяли, що можуть бути використані українським воєнним істориком.[39]

Про інші роди зброї УГА написано спогадів мало. Крім названої статті Л. Шанковського, кіннота УГА має тільки два причинки для своєї історії, сапери — тільки один, залізнодорожне депо УГА — один і зв'язок — два.[40] Дещо краще представляється справа з летунством УГА, яке має чотири причинки, але цього цілком мало, щоб представити дійсно славну бойову діяльність українських летунів, що мали над польським противником 18 перемог, при власній втраті одного літака.[41] З інших родів зброї УГА, панцерні поїзди мають два причинки до своєї історії.[42]

Гірше, ніж з родами зброї, стоїть справа з родами служб УГА. Зовсім не мають причинків до своєї історії ветеринарна служба й польова сторожа. Постачання має один незначний спогад, обозництво також один.[43] Ще найбільше написано спогадів про санітарну службу, разом 11, в тому дуже важливий матеріял — відповідь полк. Андрія Бурачинського, санітарного шефа УГА на спомини от. Степана Шу-

---

пинець, назв. праця, нотка 7. Сотн. Михалко Климкевич, «Коротка історія І куреня Х-ої Бриґади (Козацького загону ім. Ґонти). На підставі пам'ятника Ірини Шміґельської-Климкевич», *ЛЧК*, 1937, 10, 15–16. Ірина Шміґельська-Климкевич, «З моїх споминів (Виїмок з історії козацького загону ім. Ґонти)», *КЧК*, 1925, 97–99. Ф. Ш. «З пробоєвою сотнею УСС під Львовом», *ЛЧК*, 1937, 7-8, 25-28; 9, 17-18; 10, 20-21. Ф. Ш. — Франц Штик.

[38] Марко Грабовецький, «Десятник УГА оповідає (Списав Дм. Микитюк)», *ЛЧК*, 1936, 10, 9–10. Семен Романюк, «В Іваничах», *ЛЧК*, 1936, 6, 5–7. Михайло Чех, «Під командою четаря Івана Пушкаря», *ЛЧК*, 1936, 7–8, 11–14. Антін Стефанишин, «Крижопіль. Фраґмент з боїв 1-го пробойового Гуцульського куреня у Великій Україні (З дневника)», *КЧК*, 1924, 144–150. С. К., «За Плаучою великою», *ЛЧК*, 1931, 7–8, 17–18.

[39] «Геройська боротьба й лицарська смерть чет. Ю. Мельника з Обломова, команданта 2-ої сотні III похідного куреня пішого полку ім. Мазепи», *ЛЧК*, 1935, 6, 7.

[40] М. Д. бул., «Перші листопадові дні 1918 р. і організація угнівської кавалерії в м. Угнові», *ЛЧК*, 1939, 1, 15–16. «Наша кіннота», *КЧК*, 1922, 53–57. Р. Ярий, «День слави в історії наших саперів (Витяг із воєнного дневника 2/III саперської сотні)», *КЧК*, 1925, 93–96. «Залізнодорожне депо УГА», *ЛЧК* 1938, 12, 18—19. Зенон Стефанів, «Два роки в українській армії (Спомини 17-літнього підхорунжого)», *ЛЧК*, 1932, 9, 8–10, 10, 9–13, 11, 13–16, 12, 6–8. Л. Ляйнберґ, «Радіослужба в УГА», *КЧК*, 1922, 130–132.

[41] Сотн. Петро Франко, «Летунський відділ УГА», *ЛЧК*, 1937, 10, 3–5; 11, 9–12. Іван Лемківський, «Летунство УГА», *ЛЧК*, 1938, 11, 7–10, 12, 15–17. «Причинки до історії нашого летунства», *КЧК*, 1922, 74–77. Ф. «Летунський відділ УГА», *КЧК*, 1924, 129–131.

[42] Ф. Ш. «На панцирці», *ЛЧК* 1938, 7-8, 23-24. Д-р Іван Карпинець, «Панцирний поїзд ч. 2», *КЧК*, 1936, 82–89.

[43] Д-р Ілля Салагуб, «При інтендантурі Самбірської Бриґади (Кравса)», *ЛЧК*, 1937, 12, 12. Олекса Кузьма, «Обозництво в УГА», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 8–9.

хевича.[44] З інших матеріялів віднотовуємо спогади сотн. Миколи Алиськевича і Я. К-в про вишколи, спогади І. Вислоцького про розвідку й політику в УГА, спогади М. Бурнадза про пограничну службу, спогади сотн. д-ра І. Козака про державну жандармерію й спогади Миколи Секретаря про польову пошту.[45]

З кожного погляду, цілком недостатньо представляється мемуаристика про запільну організацію УГА. Про Державний секретаріят військових справ (ДСВС), що був українським міністерством війни, ніхто з численних його урядовців не написав ні одного слова. Із 10 окружних командантів, які сповняли в запіллі дуже важливу ролю, написав спогади тільки один комендант.[46] Також тільки один старшина написав спогади про діяльність запасових частин, які мали важливе завдання вишколювати доповнення для частин фронту.[47] І також тільки один спогад маємо про старшинські школи і то про останні дні Старшинської школи піхоти.[48]

Беручи до уваги недостатню кількість і не завжди високу якість мемуаристики львівського центру, мусимо ще раз ствердити, що післявоєнна ініціятива кол. хор, УСС, Дмитра Микитюка з Вінніпеґу, який зібрав 4 томи матеріялів до історії УГА і видав їх друком, має величезне значення для майбутнього історика УГА. Ці матеріяли збірників *УГА*, разом з попереднім корпусом літератури про УГА, голов-

---

44 Полк. Андрій Бурачинський, сан. шеф УГА, «Моя відповідь», *ЛЧК,* 1930, 6, 7–10. Степан Гайдучок, «Слідом санітарної служби в 4-ій Золочівській бриґаді», *ЛЧК,* 1930, 3, 12–14; 4, 16–18. Д-р П. Б. «Польовий лазарет IX Галицької Бриґади», *ЛЧК,* 1935, 12, 17–18. В. Щуровський, «Нарис санітарної служби УСС і 1 Бриґади УСС», *ЛЧК,* 1936, 1, 11–15. Мґр. Володимир Кривокульський, «Санітарна частина УГА», *ЛЧК,* 1938, 2, 15–16. Іван Велигорський, «Організація військового шпиталю в Городенці», *ЛЧК,* 1938, 4, 11–12. Андрій Назар, «Сторінки до історії V Сокальської Бриґади. Польова лічниця в Сокалі», *ЛЧК,* 1938, 12, 5. Мґр. В. Кривокульський, «Санітарний поїзд ч. III. Спомин», *ЛЧК,* 1939, 1, 11–13. В. Щуровський, «Зі записків лікаря Бриґади УСС», *КЧК,* 1924, 79–90. С. Ш. «Санітарний шеф Козацького загону ім. Ґонти», *КЧК,* 1925, 63–65. Д-р Роман Гаванський, пор. лік. УСС, «Пам'ятного 1919 року. Спомини з Великої України», *КЧК,* 1929, 120–132.

45 Микола Алиськевич, «Вишкіл Команди Етапу УГА на Україні», *ЛЧК,* 1932, 3, 14–17. Я. К-в, «Армейський вишкіл», *КЧК,* 1923, 69–71. І. Вислоцький, «Спомини розвідчого старшини 1919–1923 рр. Галичина-Україна–Еміґрація. Військова розвідка НКГА», *ЛЧК,* 1934, 4, 3–5; 5,6–10; 7–8, 8–11; 9, 6–8. Його ж, «Політичні настрої і течії серед старшин УГА», *ЛЧК,* 1934, 11, 4—5. М. Бурнадз, «На українсько-румунському пограниччі. Спомин», *КЧК,* 1931, 131—141. Д-р Іван Козак, «Дещо про державну жандармерію ЗОУНР», *ЛЧК* 1932, 3, 3—6, 4, 20—22, 5, 5—17. Микола Секретар, «Польова пошта УГА», *ЛЧК,* 1930, 9, 4—8.

46 Д-р Никифор Гірняк, «48 днів на чолі Тернопільської військової округи», *КЧК,* 1938, 130–141.

47 Петро Мигович, «При запасній сотні скорострілів у Стрию», *КЧК,* 1938, 141–151.

48 Василь Ярбій, «Останні дні Старшинської школи піхоти УГА (Виїмки зі щоденника фреквентанта підх. УСС Кавки)», *ЛЧК,* 1931, 3, 16–17.

но у виданнях «Червоної Калини», творять цю підставову базу, з якої виходитимуть майбутні воєнні історики української армії.[49] Виданням 5-го тому в 1974 році, п. Микитюк закінчить свою плодотворну працю збирання джерел до історії УГА, про яку навіть не можна було б і подумати, якщо б стояти на базі створеного в періоді між двома війнами. До речі, багато із створеного в періоді між двома війнами пропало для нас через власну недбалість, багато з дечого не скатальоґовано завчасу й не описано, але тверда база в формі видань «Червоної Калини» й збірників *УГА* Дмитра Микитюка таки існує і може заохотити історика до написання історії УГА, на що вже давно прийшла пора.[50]

XIV

Тематика видань «Червоної Калини» не обмежувалась історією УГА. Чимало статтей у *ЛЧК* і *КЧК* присвячено армії й фльоті УНР, кубанському козацькому військові, махнівщині, воєнній історії княжої доби й козаччини, а теж рецензіям і бібліографічним спискам. Особливо для бібліографів української визвольної війни буде *ЛЧК* справжньою копальнею потрібних відомостей, бо в ньому друкувалися різні списки джерел до історії української визвольної війни. Авторами їх були А. К., Корній Купчанко, Прижмуренко й остаточно І(ван) Ш(ендрик), список якого почав друкуватися в *ЛЧК* у лютому 1931 року й друкувався в ньому ген аж до останнього числа *ЛЧК* у 1939 році.[51] У рецензійному відділі *ЛЧК* не надруковано забагато рецензій, але, все ж таки, тут треба вирізнити праці Івана Кедрина, Осипа Думіна, Максима Брилинського.[52] Звертає теж увагу цікава

---

[49] Хор. УСС Дмитро Микитюк, вид. *Українська Галицька Армія.* У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях. (Матеріяли до історії), Том І, Вінніпеґ, 1958, 672 ст. Том II, Вінніпеґ, 1960, 383 ст. Том III, Вінніпеґ, 1966, 231 ст. Том IV, Вінніпеґ, 1968, 291 ст.

[50] Інші видання хор. УСС Дм. Микитюка: Ґен. Ол. Удовиченко, *Україна у війні за державність*, Вінніпеґ, 1954, 180 ст. От. УСС, д-р Н. Гірняк, *Полковник Василь Вишиваний,* Вінніпеґ, 1956, 72 ст.

[51] І. Ш. «Список джерел до історії української визвольної війни 1914–1921», *ЛЧК,* початок серії: 1931, 2, 23–24. А. К. «Спис джерел до історії української війни», *ЛЧК,* 1929, 1, 22, 2, 22–23, 3, 24; 1930, 1, 22–23, 2, 23–24, 3, 23, 4, 23–24, 5, 23–24, 7–8, 38–40. Корній Купчанко, «Українська військова література», *ЛЧК,* 1930, 9, 23–24, 10, 23–24, 11, 23. Прижмуренко, «Видання по таборах інтернованих вояків Армії УНР», *ЛЧК,* 1930, 11, 23–24, 12, 24; 1931, 1, 23–24. Його ж, «Таборові видання», *ЛЧК,* 1930, 5, 10–11.

[52] І. Кедрин, «Польський генерал про львівські леґенди», *ЛЧК,* 1933, 1, 20–21. Його ж, «Бої у Львові в офіційному польському насвітленні», *ЛЧК,* 1933, 2, 15–17. Його ж, «Чому досі нема повної історії СС. З приводу появи книжки ген. Марка Безручка: Січові Стрільці в боротьбі за державність. *ЛЧК,* 1933, 3, 10–12. Осип Думін, «Перша історія українського війська», *ЛЧК,* 1937, 2, 19–21. Його ж, «Українська військова і воєнна література», *ЛЧК,* 1937, 7–8, 15–18, 9, 19–21. Максим Брилинський, «На марґінесі книжки, Генерал Тарнавський», *ЛЧК,* 1936, 3, 11–14.

рецензія на «Спомини» д-ра Степана Шухевича, підписана криптонімом «Р. С.», яким часто свої твори підписував ген. Павло Шандрук.[53]

Щоб перевести відповідну клясифікацію й селекцію спогадів про армію й фльоту УНР, друкованих на сторінках *ЛЧК* і *КЧК* ми поділяємо їх на групи й підгрупи. Вперше застосовуємо теж поділ за авторами тому, що автори часто повторяються. Наддніпрянські автори, старшини армії й фльоти УНР послідовно працювали, щоб створити воєнно-історичну літературу про визвольну війну, Багато з наведених прізвищ ми вже раніше зустрічали на сторінках нашої праці.

Все ж таки, до першої групи, ми зарахуємо матеріяли, що мають загальне воєнно-історичне значення. Таке значення має, наприклад, стаття д-ра Миколи Андрусяка про погляди М. С. Грушевського на потребу української армії і стаття Антона Крезуба (Осипа Думіна) про стан української армії на переломі 1918 і 1919 рр.[54]

Дуже цікавою є стаття Ф(отія) Мелешка про його рідне село під час революції і д-ра Л. Кобилянського спогади про початки української санітарної справи.[55] Статті Дмитра Паліева про І Зимовий похід, Романа Винницького про похід на Крим і сотн. Р. Ф. насвітлюють окремі операції.[56] Стаття Сергія Даушкова подає критичне становище української армії під Бродами 1919 року, коли на неї з одного боку наступали польські армії, а з другого боку — большевицькі. Петро Проценко ілюструє увертюру до цього стану: нещасливе повстання от. Володимира Оскілка.[57] Полк. Гнат Порохівський згадує про події в штабі Південного фронту на переломі 1918 і 1919 рр., а Михайло Кочегар про третій військовий з'їзд у Києві.[58]

Із формацій Армії УНР найбільшу літературу посідає Корпус Січових Стрільців (СС). Авторами її є визначні й заслужені старшини корпусу СС: ген. Марко Безручко, полк. Роман Сушко, сотники Іван Андрух, Іван Вислоцький, Гриць Гладкий, Євген Зиблікевич, Антін Крезуб (Осип Думін), Володимир Кучабський, а теж Д(митро) Г(ер-

---

[53] Р. С. «Рефлексії» (Рецензія на Спомини Шухевича), *ЛЧК*, 1930, 1, 20–22, 2, 19–20.

[54] Д-р Микола Андрусяк, «Думки Грушевського про потребу української армії», *ЛЧК*, 1935, 3, 13–16. Антін Крезуб (Осип Думін) «Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918 і 1919 років (На маргінесі звіту ген. Грекова)», *ЛЧК*, 1934, 3, 4–8.

[55] Ф(отій) Мелешко, «Глодоси в часі національної революції», *ЛЧК*, 1934, 6, 6–8. Д-р Л. Кобилянський, «Київський Український Генеральний Військовий Шпиталь в 1917–1918 рр. Спомини», *ЛЧК*, 1933, 4, 11–14, 5, 3–9.

[56] Дмитро Паліїв, «Зимовий похід», *ЛЧК*, 1935, 6, 8–10, 7–8, 7–10. Роман Винницький, «Похід на Крим», *КЧК*, 1929, 21–29. Сотн. Р. Ф., «З останніх боїв (Сторінка з історії української кінноти)», *КЧК*, 1935, 134—136.

[57] Сергій Даушков, «У кліщах двох фронтів», *ЛЧК*, 1934, 2, 14–17. Петро Проценко, «Оскілківщина», *ЛЧК*, 1934, 4, 16–18.

[58] Полк. Гнат Порохівський, «Штаб Південного Фронту (14. XII. 1918 – 15. I. 1919», *ЛЧК*, 1938, 7—8, 15—18, 9, 17—20. Михайло Кочегар, «Третій військовий з'їзд у Києві», *КЧК*, 1935, 130–136.

чанівський) і Петро Решетило-Мицак.[59] Існує теж добра силюета командира корпусу СС, полк. Євгена Коновальця, пера Петра Сагайдачного.[60]

Треба признати, що подані нами причинки ген. М. Безручка, полк. Р. Сушка й сотн. А. Крезуба мають важливе значення для висвітлення історії корпусу СС. Інші автори малюють широко тло подій й умови серед яких діяв корпус СС. На жаль, навіть найбільша реґулярна частина Армії УНР — Запорізький корпус, не говорячи вже про інші формації, не має такої літератури, як її посідає корпус СС.

Доволі чисельна є література про будівництво української армії в 1917 році та про першу війну проти большевиків на переломі 1917 і 1918 років. Бій під Крутами має три позиції.[61] Український військовий рух у російській армії ілюструють М. Григорович, А. Марущенко-Богданівський і Михайло Середа, а Варфоломій Євтимович дає спогад про творця цього руху, пор. Миколу Міхновського.[62] Письменник Федір Дудко розповідає про виступ Полуботківського полка, а ген. Всеволод Петрів згадує про українізацію серед «сибіряків» та

---

59 Ген. М. Безручко, «Група СС в боях на підступах до Кам'янця Подільського. Бій під Смотричем 22. VII. 1919», *КЧК*, 1927, 114–124. Полк. Роман Сушко, «Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про 1 сотню СС)», *КЧК*, 1928, 9–37. Його ж, «Брат на брата (Матеріяли до історії Ударної Групи СС)», *КЧК*, 1928, 53–58. Сотн. Іван Андрух, «Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва», *ЛЧК*, 1930, 4, 5–8, 5, 15–17. Відгук на цю статтю: Н. Авраменко, старий запоріжець, «Причинки до споминів бл. п. сотн. Ів. Андруха, «Січові Стрільці в Запорізькій дивізії ген. Натієва», *ЛЧК*, 1931, 3, 8–10. Сотн. Іван Вислоцький, «16 місяців у рядах київських СС», *ЛЧК*, 1935, 7–8, 29–33, 9, 14–18, 10, 6–7, 11, 20–22, 12, 9–12. Сотн. Гриць Гладкий, «Січові Стрільці (С. С.)», *ЛЧК*, 1935, 6, 4–6. Сотн. Євген Зиблікевич, «Листопадові події на Великій Україні в 1918 р.», *ЛЧК*, 1929, 3, 6–9. Антін Крезуб (сотн. Осип Думін), «Між Білою Церквою й Мотовилівкою», *ЛЧК*, 1930, 1, 5–8, 2, 9–18. Його ж, «Табор Окремого загону СС в Білій Церкві», *ЛЧК*, 1935, 3, 2–4. Його ж, «Мотовилівський бій (критичні завваги до його історії)», *КЧК*, 1928, 70–75. Його ж, «Група полк. Роґульського (замітки й матеріяли до її історії)», *КЧК*, 1929, 51–64. Його ж, «З Києва до Сарн і назад (спогад)», *КЧК*, 1938, 45–54. Бой (Володимир Кучабський), «Українські Січові Стрільці (УСС) і Січові Стрільці», *КЧК*, 1924, 68–70. Д(митро) Г(ерчанівський), «6-та сотня СС під Мишолівкою», *КЧК*, 1929, 69—70. Петро Решетило-Мицак, «Зі споминів сімнадцятирічного новобранця», *КЧК*, 1932, 51–66.

60 Петро Сагайдачний, «Полк. Євген Коновалець, командант Корпусу СС. В сороковий день вбивства», *ЛЧК*, 1938, 7–8, 2–3.

61 Атанас Фіґоль, «Бій під Крутами (в 13 річницю)», *ЛЧК*, 1931, 2, 2–6. І(гор) Л(оський), «Крути. Уривок зі споминів», *ЛЧК*, 1932, 2, 2–5. М. Михайлик, «Виступ Першої Української Військової Школи», *ЛЧК*, 1932, 3, 18–22.

62 М. Григорович, «Український військовий рух на Придніпрянщині», *КЧК*, 1937, 17–20. Пполк. А. Марущенко-Богданівський, «Українізація частин в російській армії», *КЧК*, 1935, 130–136. Пполк. Михайло Середа, «Перші українські військові частини», *КЧК*, 1929, 45–51. Пполк. Варфоломій Євтимович, «Поручник Микола Міхновський, творець новітнього українського війська», *КЧК*, 1937, 46–53.

«туркестанців».[63] Про офензиву Керенського пише Осип Думін, про спробу організації українських військових частин на боці Антанти — графік Павло Ковжун, а відомий сучасний знавець японсько-українських взаємин І. Світ згадує про «українське військо в Манджурії».[64] Частинно належить до цієї групи згадуваний уже спогад М. Кочетаря.[65]

Українське військове шкільництво армії УНР зібрало теж доволі чисельну літературу. Про це шкільництво пише, насамперед, Варфоломій Євтимович, який накреслює живо силюету ген. Олелька С. Остапури-Степового, що тим шкільництвом керував.[66] Більшу розвідку, на жаль незакінчену подав про Житомирську юнацьку школу її командант — ген. В. Петрів.[67] Про спільну юнацьку школу в Кам'янці пише Микола Миронич і Варфоломій Євтимович, а цінні причинки до цих історій подають елеви Микола Андрусяк і С. Яськевич.[68]

Про окремі полки Армії УНР маємо спогади М. Галагана (Богданівський полк), довшу, докладну історію 4-го Запорізького Богунівського полка, пера пор. А. Тарнавського, яка вийшла теж окремим книжковим виданням, і 2 спогади І. Петренка та І. Савича про Гуцульський полк морської піхоти Армії УНР.[69] Автор книги «Голос крови», Є. Круковський є автором спогаду про синьожупанців.[70]

Цікаво, що крім статті Дм. Палієва про І Зимовий похід, немає на сторінках *ЛЧК* і *КЧК* матеріялів, що насвітлювали б цей славет-

---

63 Федір Дудко, «День 5-го липня 1917 р. у Києві (про виступ полку ім. Гетьмана П. Полуботка)», *КЧК*, 1937, 54–60. Дата виступу подана за старим календарем, за новим виступ був 18 липня. Ген. Всеволод Петрів, «Українська пропаґанда серед «сибіряків» і «туркестанців» у революційні роки», *КЧК*, 1937, 68–71.

64 Осип Думін, «Офензива Керенського», *КЧК*, 1937, 40–46. Павло Ковжун, «Спроба організації українського леґіону на боці Антанти (спогад)», *КЧК*, 1937, 104–107. І. Світ, «Українське військо в Манджурії», *КЧК*, 1937, 115–122.

65 Див. нотка ч. 58.

66 Пполк. Варфоломій Євтимович, «Олелько Сергієвич Остапура-Степовий (Астафієв)», *ЛЧК*, 1937, 7–8, 29–33.

67 Ген. Всеволод Петрів, «Житомирська юнацька школа (формування, наука, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з недрукованого щоденника)», *ЛЧК*, 1936, 5, 18–19, 6, 7–10, 7–8, 15–18, 10, 11–15, 11, 14–17.

68 Микола Миронович, «Спільна військова юнацька школа (короткий історичний начерк)», *ЛЧК*, 1936, 2, 3–5. В. Євтимович, «До історії кам'янецької спільної юнацької школи», *ЛЧК*, 1936, 4, 4–6. Микола Андрусяк, «Ще про юнацьку школу», *ЛЧК*, 1936, 6, 4–5. С. Яськевич, «Кілька поправок до історії Кам'янецької спільної юнацької школи», *ЛЧК*, 1936, 7–8, 28.

69 Сотн. д-р М. Галаган, «Богданівський полк (З нагоди 20-ліття його заложення)», *ЛЧК*, 1937, 6, 5. Сотн. А. Тарнавський, «Історія 4-го Запорізького полку ім. полк. Богуна», *ЛЧК*, 1931, 1, 21–23, 2, 18–20, 3, 14–15, 4, 21–22, 6, 19–20, 7–8, 32–35. Іван Савич, «Гуцульський полк морської піхоти в Армії УНР», *ЛЧК*, 1932, 4, 15. Пор. Іван Петренко, «Дещо з історії 1-го Гуцульського полку морської піхоти», *ЛЧК*, 1934, 2, 14–17.

70 Сотн. Євген Круковський, *Голос крови*, Львів, 1936. Вид. Центрорекляма. Його ж, «Зі споминів синьожупанця», *КЧК*, 1931, 30–36.

ний похід. Є натомість доволі значна література про II Зимовий похід у 1921 році, який закінчився трагедією під Базаром. Тут маємо оригінальний звіт полк. ген. штабу Юрія Отмарштайна про похід, а теж причинки до його історії, написані сотн. І. Петренком, сотн. Осипом Добротворським, полк. Р. Сушком і сотн. В. Заріцьким.[71]

Значна література є також про повстанський рух на Великій Україні. Тут вирізняються дві більші праці Юрія Горліс-Горського,[72] а крім цього причинки Л. Стефановича, Сергія Полікші, В. Совенка, Євгена Дидика, Я(кова) Водяного, Володимира Струця й Антона Крезуба.[73]

Крім поданих уже силюетів пор. Миколи Міхновського, полк. Євгена Коновальця і ген. Олелька Остапури-Степового, на сторінках ЛЧК находимо ще силюети полк. (Петра) Болбочана, авторства Гр. Макаренка й пполк. Михайла Середи, полк. Бориса Палія-Неїло й ген. полк. Олекси Галкина, авторства Леоніда Бачинського.[74]

Про махнівщину на сторінках *ЛЧК* і *КЧК* писали Ф(отій) Мелешко, Є. Якимів, Мирослав Ірчан й автор, що заховався за криптонім М. С.[75] Цієї літератури не знають чужинці, які залюбки насвітлюють діяльність цього анархістичного партизанського ватажка.

Тепер переходимо до творчости індивідуальних авторів, які оголошували свої твори на сторінках *ЛЧК* і *КЧК*. Найбільше цих творів

---

71 «Доклад бл. п. полк. Отмарштайна Головному Отаманові. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921», *ЛЧК*, 1930, 6, 12–13, 7–8, 17–20. Сотн. Петренко, «Листопадовий рейд 1921 р. через польсько-український кордон (Спомин з II Зимового походу в листопаді 1921 року)», *ЛЧК*, 1934, 6, 6–8. Осип Добротворський, «Листопад 1921 р. на Великій Україні (Короткий нарис Повст. Парт. руху під командою ген. Ю. Тютюнника)», *КЧК*. 1923, 142–150. Полк. Роман Сушко, «Базар (Могила 359 героїв)», *КЧК*, 1930, 104–123. В. Заріцький, «Нескінчена справа. Випад повстанського загону від Гусятина під Київ 1921 р.», *КЧК*, 1932, 87—97.

72 Юрій Горліс-Горський, «Холодний яр говорить», *ЛЧК*, 1934, 1, 21–23, 2, 19–22, 3, 19–21, 4, 21–22, 5, 21–23, 6, 21–22, 7–8, 31–35, 9, 20–21, 11, 17–22. Його ж, «Рік у Холодному ярі», *ЛЧК*, 1932, 10, 6–8, 11, 10–12, 1933, 1, 13–17, 2, 11–14, 3, 5–9, 5, 13–16, 6, 15–17, 7–8, 8–11, 9, 18–21, 10, 5–8, 12, 8–12.

73 Л. Степанович, «У отамана Тараса Святенка», *ЛЧК*, 1933, 10, 18–20. Сергій Полікша, «Кубанець Уваров – от. Холодного Яру в 1919 році», *ЛЧК*, 1933, 5, 16–18. В. Совенко, «Отаман Семен Заболотний», *ЛЧК*, 1938, 3, 17. Євген Дидик, «З повстанцями», *КЧК*, 1930, 80–88. Яків Водяний, «В Холоднім Яру (уривок зі спогадів)», *КЧК*, 1930, 99–104. Володимир Струць, «Три місяці в повстанців», *КЧК*, 1934, 102–112. Антін Крезуб (Осип Думін), «Партизанський загін ім. от. Зеленого», *КЧК*, 1925, 110–112.

74 Гр. Макаренко, «Полк. (Петро) Болбочан», *ЛЧК*, 1930, 7–8, 10–11. Пполк. Михайло Середа, «От. Болбочан», *ЛЧК*, 1930, 3, 15–17. Леонід Бачинський, «Пполк. Борис Палій-Неїло», *ЛЧК*, 1936, 12, 18–19. Його ж, «Генерал полковник Олекса Галкин», *ЛЧК*, 1938, 12, 6.

75 (Фотій) Мелешко, «Нестор Махно та його анархія», *ЛЧК*, 1935, 1, 10–14, 2, 12–14, 3, 9–11, 4, 14–17. Е. Якимів, «Гостина Махна в Умані. З споминів очевидця», *КЧК*, 1931, 78–80. Мирослав Ірчан, «Махно і Махнівці. Враження очевидця», *КЧК*, 1936, 115—122. М. С. «Махно та його військо. Матеріяли до історії української визвольної боротьби», *ЛЧК*, 1935, 6, 16–17.

залишив по собі ппполк. Михайло Середа, колишній адьютант штабу I Українського Корпусу, яким командував майбутній гетьман України, ген. Павло Скоропадський, а по ньому ген. Гандзюк. Пполк. Середа присвятив I Українському Корпусові два спогади, при чому, в одному з них, описав загибіль ген. Гандзюка і начальника штабу полк. Сафонова з рук большевиків.[76] Крім цього пполк. Середі належить спогад про Український Генеральний Військовий Комітет, що був міністерством війни за Центральної Ради, а крім того він зредаґував два спогади з часів Центральної Ради начальника зв'язку генерального штабу, ген. Олекси Кузьми.[77] Пполк. Середа є теж автором двох більших монографій про отаманів та про жінку в українській визвольній війні.[78] Інші його статті мають теж велике воєнно-історичне значення.[79]

З інших авторів, на вирізнення заслуговує полк. Олександер Доценко (1897—1941), відомий нам як автор *Літопису Української Революції* і автор *Зимового походу*.[80] На сторінках *ЛЧК* і *КЧК* помі-

---

[76] Пполк. Михайло Середа, «Сторінки з історії визвольної боротьби», *ЛЧК*, 1931, 11, 15–17. Його ж, «Перші українські військові частини», *КЧК*, 1929, 45–51.

[77] Пполк. Михайло Середа, «Український Військовий Генеральний Комітет (В 20-річницю існування української армії 1917–1937)», *КЧК*, 1938, 84–91. Його ж, «Військова нарада в кабінеті ген. секретаря Порша дня 18 (5 ст. ст.) січня 1918 року. Зі слів ген. хор. О. Кузьми», *ЛЧК*, 1937, 5, 2–3. Його ж, «На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. (за спогадами начальника зв'язку генерального штабу та військового міністерства ген. хор. Кузьми)», *КЧК*, 1938, 23–32.

[78] Пполк. Михайло Середа, «Отаманщина» (Палієнко), *ЛЧК*, 1929, 3, 22—24, (Божко), *ЛЧК*, 1930, 1, 10—12, (Шепель), *ЛЧК*, 1930, 2, 6—8, (Болбочан), *ЛЧК*, 1930, 3, 15–17, (Семесенко), *ЛЧК*, 1930, 4, 12–14, (Волох), *ЛЧК*, 1930, 5, 12–14, (Біденко), *ЛЧК*, 1930, 6, 17–20, (Волинець), *ЛЧК*, 1930, 7–8, 21–25, (Ангел), *ЛЧК*, 1930, 9, 14–16, (Ю. Тютюнник), *ЛЧК*, 1930, 10, 15–17, (Козир-Зірка), *ЛЧК*, 1930, 11, 11–19, (Ляхович), *ЛЧК*, 1930, 18–20. Його ж, «Українська жінка у визвольних змаганнях 1917—1920», *ЛЧК*, 1937, 9, 8—12, 10, 12—14, 11, 14—16, 12, 16—18, 1938, 1, 14—16.

[79] Пполк. М. Середа, «Останні дні збройної боротьби», *ЛЧК*, 1930, 12, 2–5. Його ж, «Хорунжий Масловець», *ЛЧК*, 1932, 12, 15–18. Його ж, «Незабутня ніч (спогад начальника штабу корпусу)», *КЧК*, 1931, 96–101.

[80] Пполк. Олександер Доценко, *Літопис Української Революції*. Матеріяли й документи до історії Української Революції. Том II, кн. 4, 1917–1923 (1922). Брат проти брата. Київ-Львів, 1923. 362 + 12 стор. *Зміст:* Наступ на Київ і Одесу. Антанта і Денікін. Висліди київської операції. Вихід з Києва. Місія Пилипчука до Польщі та її висліди. Перемиря з поляками. Аґонія фронту й запілля. Присяга на вірність УНР. Диктатор, Панейко й Головний Отаман. Катастрофальне становище армії під оглядом заосмотрення. Без порозуміння, один протибольшевицький фронт і деталі київської епопеї 1919 р. Заходи уряду УНР і Повстанці. Настрої народу, війська та громадянства. Офіційні переговори з Денікіном. Заходи Головного Отамана для заосмотрення армії. Проголошення війни Денікінові. Військові наради в Виннниці, Жмеринці, Деражні і перехід Галицької армії до Денікіна. Галичани за усунення Головного отамана від опера-

щено його історію Звенигородського коша Вільного козацтва, статтю про ґенезу Зимового походу і цикл: «Чотири повстанські рейди та їх ліквідація».[81]

Сотн. Борис Монкевич († 1971 в Монтреалі), автор книг виданих у Львові: «Слідами новітніх запорожців», «Спомини з 1918 року» і «Чорні Запоріжці»,[82] автор статтей на воєнно-історичні теми в журналі «Поступ» та в інших виданнях,[83] був автором чотирьох важливих статей на сторінках *ЛЧК.*[84]

Сотн. Дмитро Ґонта († 1957 у Філядельфії) був автором трьох важливих статтей на сторінках *ЛЧК* і *КЧК.*[85]

тивних справ, а уряд УНР — Диктатора від армії. Відхід армії, евакуація, «пашківська республіка». Поляки. Документ про переговори з поляками по охороні демаркаційної лінії й дійсність, наради в Староконстантинові, початок Волохівщини і відомости про Галицьку армію та Денікіна. «Отаманський триумвірат» і спроби перевороту. Наради в Но. Чорториї. Останні розпорядження Головного Отамана. Його ж, *Літопис Української Революції.* Матеріяли й документи до історії Української Революції. Том II, кн. 5. Польща визнає самостійність України. Львів, 1924, 398 + 2 стор. *Зміст:* Польсько-українська війна і її припинення. Дипломатичні місії до Польщі, переговори і союз. Доля українських вояків в польських таборах. Заходи до формування армії. Союзна умова 22. IV. 1920 р. Документи. Його ж, *Зимовий похід (6. XII. 1919 – 6. V. 1920),* Варшава, 1932. Праці Українського Наукового Інституту, том. XIII CLII + 239 стор. Друге ідентичне видання заходами Орденської Ради Ордену Залізного Хреста, Нью Йорк, 1969.

81 Полк. Олександер Доценко, «Рейд от. Сагайдачного: Холодний Яр — Херсон. З циклю: Чотири повстанські рейди та їх ліквідація», *ЛЧК,* 1932, 11, 4–5. Інші статті з цього циклю: «Рейд от. Залізняка. Хирівка–Городище–Свинарка–Жашків–Володарка», *ЛЧК,* 1932, 12, 2–3; «Рейд от. Мірошниченка. Ст. Хирівка – с. Кирилівка», *ЛЧК,* 1933, 1, 10; «Рейд от. Ю. Тютюнника», *ЛЧК,* 1933, 4, 5–7, 5, 18–21. Інші статті: «Історія Зневигородського Коша Вільного Козацтва», *КЧК,* 1933, 85–103. «Ґенеза Зимового Походу 6. XII. 1919 – 6. V. 1920», *КЧК,* 1933, 121–124.

82 Борис Монкевич, *Спомини з 1918 року,* Львів, 1928; його ж: *Слідами новітніх запорожців,* Львів, 1928, Добра Книжка, 200 стор., 16 ілюстрацій, 8 схем; його ж, *Чорні Запорожці,* Львів, 1929, Добра Книжка, 152 стор. 10 стор. ілюстрацій і 6 стор. схем.

83 Борис Монкевич, «Бій під Крутами», *Поступ,* Львів, 1929, 2, 59–65. Його ж, «Лицар незламний, світлої пам'яти от. Петра Болбочана, розстріляного українськими республіканськими військами 29. VI. 1919», *Поступ,* Львів, 1929, 6–7, 198–203. Його ж, «Полк. Болбочан у Києві», *Поступ,* Львів, 1927, 3–4, 106–111.

84 Борис Монкевич, «Дещо про співпрацю панцирних авт під час оборони Києва в січні 1918 р.», *ЛЧК,* 1931, 6, 11–13. Його ж, «З останніх днів боротьби», *ЛЧК,* 1932, 6, 4–7. Його ж, «Нічний наступ Чорних Запорожців на с. Багринівці», *ЛЧК,* 1933, 10, 14–16. Його ж, «Оборона Катеринослава (Уривок зі споминів)», *ЛЧК,* 1935, 9, 5–8.

85 Сотн. Дмитро Ґонта, «Атака Чорношличників під Товстеньким», *ЛЧК,* 1936, 12, 20. Його ж, «На панцирнику „Хортиця"», *КЧК,* 1932, 71—86. Його ж, «Пам'ятний день», *КЧК,* 1936, 77–81.

Історик 1-го кінного полку, пполк. інж. А. Марущенко-Богданівський є автором трьох статтей на сторінках *ЛЧК* і *КЧК*.[86]

Ген. Павло Шандрук (криптоніми: Р. С. і П. М-т) є автором довшої праці про Окремий Стрілецький Запорізький Курінь, який став у майбутньому 9 стрілецьким полком під його командою та інших важливих спогадів, що мають воєнно-історичне значення.[87]

Пполк. Варфоломій Євтимович (1888—1950) здобув собі ім'я як популятизатор воєнних знань й український воєнний термінолог. Поза статтями з історії українського воєнного шкільництва йому належать теж інші статті в *ЛЧК* і *КЧК*.[88]

Капт. лейт. української воєнно-морської фльоти Святослав Шрамченко (1893—1958) перейде в українську воєнну історіографію, як єдиний історик української воєно-морської фльоти. Мабуть немає факту з цієї історії, якого б не насвітлив капт.-лейт. Шрамченко в своїх численних працях, друкованих у журналах «Табор», «За Державність» та інших виданнях, а теж на сторінках *ЛЧК* і *КЧК*.[89]

---

86 Пполк. А. Марущенко-Богданівський, «Передостанній бій Окремої Кінної Дивізії», *ЛЧК*, 1929, 2, 12–14. Його ж, «На світанку (уривок зі щоденника адьютанта дивізії 1920 р.)ї, *КЧК*, 1930, 127-132. Див. теж нотка ч. 62.

87 Р. С., «Осінь 1918 р. на Харківщині (причинки до історії війська)», *ЛЧК*, 1930, 2, 7–9. Його ж, «Стрілецький Запорізький Курінь (причинки до історії українського війська 1917–1920 рр.)», *ЛЧК*, 1931, 10, 20–22, 11, 20–22, 12, 19–22, *ЛЧК*, 1932, 2, 19–23, 12, 10–13. Його ж, «Осінь 1918 на Харківщині», *КЧК*, 1935, 136–141. П. М-т, «Українська військова делеґація у Вранґеля (10. IX. 1920). На підставі автентичних документів». *ЛЧК*, 1933, 7–8, 5–7. Під криптонімами Р. С. і П. М-т писав ген Павло Шандрук.

88 Статті з історії українського воєнного шкільництва, див. нотки ч. 66 і 68. Також, пполк. Варфоломій Євтимович, «Початки українського військового шкільництва в 1917–1918 рр.», *ЛЧК*, 1937, 12, 7–11. Інші статті: Варфоломій Євтимович, «До споминів розв. старш. 1919–1923 на Великій Україні І. Вислоцького», *ЛЧК*, 1937, 9, 13–14. Його ж, «Здобуття Праги», *ЛЧК*, 1938, 3, 5—8, 4, 14—17. «Прага» — назва готелю в Києві. Див. теж нотка ч. 66.

89 Кап. Лейт. Святослав Шрамченко, «Українська воєнно-морська політика на Кримі у 1917–1918 рр.», *ЛЧК*, 1932, 5, 9–12. Його ж, «Український морський міністр – ст. лейт. фльоти М. І. Білінський», *ЛЧК*, 1932, 9, 17–20. Його ж, «День свята Української Державної Фльоти», *ЛЧК*, 1933, 6, 13–15. Його ж, «Українська морська піхота в рр. 1917–1921», *ЛЧК*, 1934, 11, 13–16. Його ж, «На синьому Чорному морі в 1917–1919 рр.», *ЛЧК*, 1935, 3, 13–16. Його ж, «Українські морські міністри і керуючі морським відомством у рр. 1917–1921», *ЛЧК*, 1935, 6, 2–3. Його ж, «Піднесення українського прапору на ескадренному міноносці ,Завидний' Чорноморської фльоти», *ЛЧК*, 1935, 12, 15–16. Його ж, «Ескадренний міноносець російської фльоти «Україна» (одна зі сторінок нашої історії)», *ЛЧК*, 1936, 5, 17–18. Його ж, «Український рух на фльотилі Північно-Ледового Океану в 1917 році», *ЛЧК*, 1937, 7–8, 11–14. Його ж, «Рідкий ювілей (ген. хор. адм. Володимира Савченка-Більського)», *ЛЧК*, 1937, 9. 7. Його ж, «Святочна хвилина піднесення воєнного прапору на фльоті», *ЛЧК*, 1938, 5, 11–13. Крім капт. лейт. Св. Шрамченка про українську воєнно-морську фльоту писали ще на сторінках *ЛЧК:* Антін Романюк, «Українська Чорноморська Фльота», *ЛЧК*, 1932,

Про Кубанське Козацьке Військо, в *ЛЧК* друкувалися стаття полк. Сергія Федорова. Він є теж автором статтей про «кубанського діда», історика Федора А. Щербину та про зусилля козацтва здобути фортецю Азів.[90]

3, 18–22; ген. хор. Адміраліції, В. Савченко-Більський, «Короткий історичний нарис розвитку фльоти», *ЛЧК*, 1932, 4, 11–15, 5, 21–24 і Підполк. корабельний інженер, Михайло Некліевич, «На українській чорноморській фльоті 20 років тому», *ЛЧК*, 1938, 4, 3–4.

[90] Полк. Юрій Федоров, «Озброєні сили Війська Кубанського», *ЛЧК*, 1933, 1, 3—6. Його ж, «Кубанське Військо у світовій та визвольній війні», *ЛЧК*, 1933, 2, 7–10. Його ж, «Кубанський Дід», *ЛЧК*, 1933, 4, 2 (про кубанського історика Федора А. Щербину), його ж, «Азів», *ЛЧК*, 1938, 6, 7–10. Полк. Федоров був старшиною Кубанського Козачого Війська (ККВ).

Теодор Мацьків

ЦІСАРСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В 1657 Р. У СВІТЛІ АВСТРІЙСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

У звіті з 15 вересня 1656 р. Лізоля підчеркує, що шведсько-українські переговори знаходилися тільки що у початковій стадії, тому при відповідному маневруванні можна б протиставитися акції шведів. Лізоля пише, що Хмельницький має велике довір'я до особи бувшого коронного канцлера, а тепер дорадника шведського короля, Єроніма Радзєйовського, який може відігравати поважну ролю у дальших переговорах. Під впливом Радзейовського, який хотів перейти на службу цісаря, Лізоля уважає, що коли цісарський уряд задумує протиставитися плянам шведського короля, то нема нічого ліпшого як випередивши шведів, заключити союз із Хмельницьким і таким чином можна буде мати вплив так на шведську як і на польську політику. У зв'язку з тим, Лізоля уважає, що заанґажування Радзейовського на цісарську службу було б не тільки побажаним, але також корисним.

Зміст цього звіту настільки цікавий, що вважаю за відповідне подати його в повному перекладі:

Лізоля до цісаря Фердинанда III, Сонненберґ, 15 вересня 1656.

> «...Поголоска, яку поширили шведи, а канцлер Оксентієрна прилюдно потвердив, а саме, що козаки зближаються на поміч шведам, не мала жодної підстави крім листа князя Ракочого до короля Швеції з 15 серпня, коли то заповідав йому, самому, що козаки рушили в похід у великій кількості та спішать йому на поміч; однак це зрозуміли зовсім фальшиво, бо від самого Хмельницького наспів свіжий лист, із якого очевидно виходить зовсім навпаки. Однак здається, що цей лист Ракочого ясно виказує взаємну кореспонденцію із шведами та прихильне відношення. Не так то давно прибув до найяснішого короля Швеції отець Данило, схизматицький шамбелян, якого післав Хмальницький, бо він мав найбільше значення у Хмельницького; цей передав королеві таємний лист від свого пана та від князя Молдавії. Король почувши про його прибуття, надзвичайно втішився і приказав припровадити його до себе. Але о. Данило сказав, що він із-за відсутности Радзєйовського не може виконати свого доручення, до котрого безпосередньо був спрямований з листом свого князя та з точно означеним дорученням, щоб нічого не робити без відома його самого або проти його думки та пляну; це найбільше обурило короля та міністрів і зробило Радзейовського зненавидженим. Та дійсна конечність примусила їх це стерпіти. Отже після прикликання Ра-

дзейовського, який тоді був неприязний, посол передав лист королеві та серед закликів на приязнь представив у цілості суть посольства: Очевидно Хмельницький післав його, щоб йому самому виявив його стремління до миру й доброзичливости та щоб подав до відома, що він, коли навіть москалі й поляки багато разів вимагали, мимо цього й досі не хотів об'єднатися із жодним із них; тому просить короля Швеції, щоб зволив відкинути підозріння, які він видумав про нього самого, тай напевно переконатись, що він і всі козаки не мають нічого іншого на думці, як дбати про свою власну свободу та безпеку, а на нікого не нападати несправедливо. Якщо б дійсно король Швеції зволив нав'язати з ним самим тіснішу приязнь, то він бажає, щоб вислати до нього самого Радзейовського, з яким радо буде вести переговори; це вдруге дуже гостро вкололо шведів, бо вони ніколи не доручили б Радзейовському рішення в цій справі, хіба з примусу.

«Якщо ваша цісарська величність (так як подає дуже вперта поголоска), хотіла б почати дещо проти шведів, ніщо не здавалося б кориснішим, як позискати безпосередньо козаків для нас тому, що в цей спосіб не тільки випередимо союз шведів із Хмельницьким, але навіть самих шведів підкорили б ми легким коштом; поляків теж триматиме в. ц. вел. у своїй залежности, щоб вони після відзискання свободи нашими жовнірами не могли безкарно відкликати приобіцяні умови.

«Тим способом в. ц. вел. триматиме в страху турків і в усіх противників викликатиме повагу; та в усіх випадках (для вашого вел.) було б дуже корисним мати козаків готових на кожний поклик. Це справді не видавалося б трудним, якщо б в. ц. вел. рішила так вчинити, бо інтерес козаків вимагає, щоб з'єднати собі якусь нову допомогу тому, що вони відступили від москалів і бояться їхнього ярма та не можуть довір'яти польській шляхті. Врешті татарів уважають за своїх ворогів і нерадо звір'яються туркам, хіба позбавлені всякої іншої надії. Отже ніщо не залишається їм самим, як пристати до в. величности або до шведа. Безсильність і слабість шведів вони вже збагнули і мусіли б самі боятись, щоб цим союзом не викликати проти себе зброї, а одночасно польської і татарської. Навпаки, якщо справді об'єдналися б із ваш. вел., то самі не мусіли б боятися нічого з цього і забезпека для них самих була б із усіх сторін наглядна. Здається, що ця справа находиться в руках Радзейовського, який міг би додати до тої справи багато значення, якщо б ми хотіли позискати його для себе. І так вирвемо шведові останню можливість рятунку, яка ще може йому залишитись у союзі з козаками . . .»[11]

В своему наступному звіті з 27 вересня 1656 р. Лізоля згадує про прибуття українського посла о. Данила до королівської ставки та

---

[11] HHS, Polonica I-66; Цей текст опублікував теж Прібрам, стор. 199-201. Кордуба цього тексту у «Жерелах» не подає. Грушевський, цитуючи цей текст у скороченні у своїй Історії України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1338-9, подає помилково дату 27 вересня 1656 р.

подає подробиці про переговори поміж ним і шведським королем, які даю у перекладі:

«...Переговори козаків, в яких стверджено, що є надія для Швеції, виглядають ось так: як я вже найпокірніше доносив у своїх попередніх звітах, від Хмельницького прибув посол із повноваженнями до шведського короля і до Радзейовського, він не дав ніякого іншого доручення як те, щоб повідомити їх про сильне бажання миру зі шведами та щоб вони ніколи не захотіли приступити до ворожого табору проти шведів, по-друге, щоб він вислухав пропозиції шведів, якщо б вони якісь робили і прийняв їх до дальшого розгляду; по-третє, щоб зручно вивідав про силу шведів, їх пляни і спосіб їхнього поступовання та вповні пристосувався до вказівок Радзейовського. Король Швеції прийняв його дуже щиро, одначе задержав його якийсь час задля недостачі грошей, щоб могти дати йому при від'їзді малий подарунок. Вони попали в таку біду, що навіть їм самим їх незначні засоби не вистачають на найважливіші справи. Вкінці Оксентієрна дістав тут і там дещо грошей, даючи в застав нашийники до дому купців Ельбінґензів. Король Швеції вчора приказав, щоб по можливості якнайскорше полагодити справу подарунку. У тій цілі покликано Радзейовського спішним листом від Оксентієрни, якого оригінал я бачив, до королівської палати, від якої був віддалений на пів милі. Вчора з ним була довга конференція на якій вирішено: Посол від Хмельницького при від'їзді одержить дві тисячі королівських дукатів, признаючи йому самому ленні добра в Прусії річної вартости шість тисяч польських фльоринів; шведський король дасть йому самому інструкції, в яких будуть подані арґументи, якими буде старатися переконати козаків, щоб вони приєдналися до шведів проти москвинів і поляків. Радзейовському доручено скласти ці інструкції, додавши при тому дещо різних обіцянок.

«Король Швеції пішле разом із козацьким послом свого посла на ім'я Фрізендорф, якого завданням буде всіма способами переконати Хмельницького, щоб він погодився на це. У тому самому часі буде висланий інший посол до турецького султана, очевидно той самий, що, якраз перебуває у Ракочого. Тому послові вишлеться звідси інструкції, щоб викликати в турків недовір'я до московських заходів, та по можливості намовити їх до війни проти Москви. Найдовше застановлялися на нараді, якою дорогою мають вище згадані посли їхали до козаків. Деякі думали, що їм треба йти через Шлезьк і Семигород, але шведський король цьому сильно спротивився, бо боявся, що в державі вашої величности не будуть достатньо безпечні, виявляючи велике недовір'я та нарікаючи, що одного з його людей, якого був вислав до Ракочого, ув'язнено на Угорщині, хоч щоправда привернено йому свободу радше зі страху перед Ракочим, який наближався зі своїм військом до кордонів Угорщини. Коли його посол на цісарському дворі поскаржився про це перед цісарськими міністрами, вони скинули всю вину на угорців, не давши йому ніякої іншої сатисфакції.

«Так говорив шведський король під час наради. На завваження, що всі інші дороги дуже небезпечні, та що дорога через Шлезьк найбільш відповідна, та що вашої величности не треба боятися,

бо здається що дотепер удержувано щиру приязнь. На це шведський король відповів йому, що він є іншої думки, зраджуючись при тому, що він уважає вашу величність за свого ворога та спричинника всього лиха, що спадає на нього від москвинів і поляків. Тут же король Швеції додав, що цісар ще не зовсім рішений виповісти йому війну, чекаючи тільки на нагоду. Одначе я сподіваюся, що ми колись побачимося. Потім, коли почали говорити про мир із поляками, який опрацьовують галицькі представники, король Швеції заявив, що має дуже малу надію, тому що ваша цісарська величність приобіцяла коронному канцлерові Польщі найпевніші ленні добра з титулом князя, а ґнезненському архиепископові епископство, що буде вільне в найближшому часі та пенсію для певного прожитку в тому часі.

«Це все оповів мені чоловік, який брав участь у цій нараді й чув все на власні вуха, він же дальше мені заявив, що канцлер Оксентієрна у приватній розмові висловив йому самому велику образу проти цісарського двору, буцімто всі махінації поляків і москвинів мають своє джерело в австрійських заходах.

«У козаків має відбутися нарада відносно Н., та узгіднення щодо умови, що її подали поляки, тобто, щоб вони повернули до послуху королеві та запевнили цісарську величність про вірнопідданство.»[12]

Звіт Лізолі з 15 вересня 1656 р. дуже подобався урядовим кругам у Відні, тим більше що, як слушно завважує Грушевський, австрійський уряд був тієї думки, що Хмельницькому як православному було все одно чи бути в союзі зі шведами-протестантами, чи семигородцями кальвінами, чи з австрійцями-католиками. Йшло радше про те, чи цісарський уряд повинен вести переговори самостійно і безпосередньо з козацьким урядом, чи через поляків або москалів. Остаточно на нараді цісарських міністрів з 9 жовтня 1656 р. вирішено, щоб вести переговори самостійно і безпосередньо з Хмельницьким, але в порозумінні з польським урядом. При тому виринуло питання кандидата на посла, як титулувати Хмельницького та ознайомитися із попередніми переговорами поляків із козаками.[13]

Може бути, що приготування висилки посольства до Чигирина було б забрало більше часу, але алярмуючі вістки про козацько-семигородський союз, як також формування козацько-шведського військового союзу таки справді налякали польські та австрійські урядові круги, тому вже 3 листопада 1656 р., цісарський кабінет відбув у цій справі таємно нараду, на яку був запрошений теж кандидат

---

[12] HHS, Polonica I-68; Прібрам подав тільки частину цього звіту, стор. 206-8. Кордуба помилково подав цей текст у «Жерелах» як додаток («пост скріптум») з 28 вересня 1656 р. до звіту з 27 вересня 1656 р., стор, 396-7. До речі, такий додаток («пост скріптум») з 28 вересня 1656 р. поданий до звіту з 27 вересня 1656 р., але його зміст відноситься до інструкцій для обох послів, про яких Лізоля згадує в ньому, — див. текст ч. 6.

[13] HHS, Polonica I-68. Текст протоколу наради австрійських міністрів з 9 жовтня 1656 р. опублікував Кордуба в «Жерелах», стор. 406.

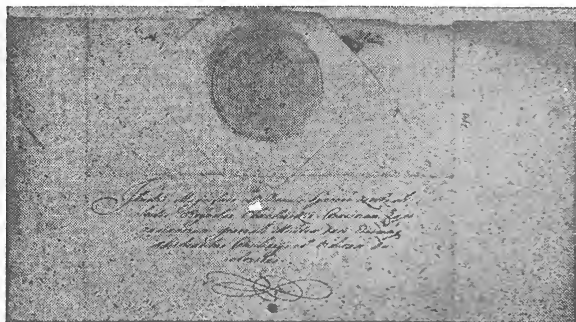
на цісарського посла до Хмельницького, угорський канцлер, єпископ Нітри, Юрій Селепчені (Szelepcséni), і докладно обговорено всі справи зв'язані з цим посольством. Перш за все постановлено звернутися до польського резидента у Відні за інформаціями, в якій стадії є польсько-козацькі переговори. В тій цілі поручено витягнути деякі подробиці зі звітів Лізолі, зокрема, що заторкувало особу Радзейовського. З черги приступлено до уложення посольської інструкції для еп. Селепчені. Згідно з цією інструкцією, еп. Селепчені, приїхавши до Хмельницького, мав йому заявити, що цісар знає про причини війни між козаками і Польщею, як також відомий йому перебіг мирових переговорів. На думку цісаря, ці переговори без успіху тому, бо козаки не довіряють польському урядові. Обов'язком же цісаря дбати про мир і згоду в християнському світі, бо до того він покликаний силою свого уряду. Особливо залежить йому на тому, щоб припинити внутрішні заворушення у Польщі, які дають чужим державам нагоду вмішуватися у польські внутрішні справи та викликують війни. Тому цісар посилає його, угорського канцлера, еп. Селепчені, як свого довіреного посла, якому Хмельницький і козаки можуть повністю звірюватися, та все довірочно й щиро йому розповісти, вияснити в чому справа й яку на їхню думку можна найти розв'язку. Далі цісарський посол одержав доручення запевнити козаків, що коли польський король щонебудь приобіцює, те справді він чесно і вірно виповнить, бо сам цісар ґарантує і бере козаків під свою опіку на випадок непередбачених випадків.. Врешті цісар запевнював гетьманові і козакам повну тайну їх переговорів зі своїм послом. Це мало бути заохотою для козаків до більшої щирости й отвертости. На ділі еп. Селепчені одержав доручення як найтісніше співпрацювати з польським урядом та докладно інформувати його шифрованим листуванням про перебіг переговорів із козаками.[14]

Тим часом Ракочі вже наступав із козацько-семигородським військом на Польщу, отже виринула пекуча конечність якнайскорше вислати відповідного посла до Ракочого. В тих обставинах урядові чинники прийшли до переконання, що найкраще на посла для цієї місії надається саме еп. Юрій Селепчені, а послом до Хмельницького вирішено вислати в той час у Відні перебуваючого Петра Парчевича, рим.-католицького архиепископа з Мартіянополя і адміністратора католицької Церкви в Молдавії, що тоді була під турецькою зверхністю. Петро Парчевич приїхав в 1656 р. до Відня просити допомоги та інтервенції у цісаря проти турків, але цісар не був заінтересований в той час умішуватися в ту справу й запропонував йому поїхати в характері цісарського посла до гетьмана Б. Хмельницького.

---

14 HHS, Polonica I-68. Протокол із тайної наради цісарського кабінету з 3 листопада 1656 р., написаний тогочасною німецькою мовою. Повний текст цього протоколу в поправній сучасній мові опублікував Кордуба в «Жерелах», стор. 411—4. Думки з протоколу повторено в посольській інструкції з 10. I. 1657 р.

Одержавши згоду Парчевича, йому з'ясовано завдання його місії, тобто вручено йому посольську інструкцію з 3 листопада 1656 р. Щобільше, перед від'їздом Парчевича до Чигирина, цісар просив через свого резидента у Варшаві, Й. Хр. Фраґштайна, від польського короля ще додаткових інструкцій щодо переговорів із Хмельницьким. Одначе, як Фраґштайн доносив у свому звіті з 9 лютого 1657 р., до цісаря, польський король був посольською інструкцією дуже вдоволений, просив тільки щоб Парчевич ужив свого впливу в Чигирині на те, щоб Хмельницький якнайскорше прийняв польського посла. Тільки польському канцлерові не сподобалося те, щоб Хмельницького титулувати «illustrissimus», але «generosus» і на майбутнє поручав титулувати «гетьманом польського короля.»[15]

Адреса на цісарському листі до гетьмана Богдана Хмельницького з 1657.

Подібно й Лізоля у своєму звіті з 10 лютого 1657 р. писав до цісаря:

> «...По-третє, так король Польщі, як і сенат просять мене, щоб я теж від себе з'ясував вашій величності їхні інтенції та стан справ, як також просив приспішити вашу ласкаву резолюцію, щоби згідно з нею полагодити ті справи так або інакше. Настрій канцлера не погідний, але у зустрічі з ним я його дещо потішив і сказав, що треба терпеливости. Вони дуже хвалять, що ваша величність вирішили післати посольство до козаків, при тому просять поінформувати цього посла, щоб він доложив усіх старань, щоб Хмельницький прийняв польських представників, що живуть на пограниччі з козацькими землями, та що вони мають необмежені повновласті до ведення переговорів, що буде легше після узгіднення плянів із цісарським посольством. Також просили, щоб ваша цісарська величність не признала титулу «найславнішого», тільки «шляхотному, найяснішого короля Польщі генералові запорозького війська, Богданові Хмельницькому». Це все, що я міг написати в найбільшому поспіху та замішанні, в якому ми всі тут знаходимося, більше напишу вкоротці через курієра або усно.»[16]

---

15 HHS, Polonica I—69. Частину цього звіту опублікував Кордуба в «Жерелах», стор. 436.

16 HHS, Polonica I-69. Цей звіт частинно опублікував Прібрам, стор. 240, та Кордуба в «Жерелах», стор. 436—7

Одначе заки ці звіти прийшли до Відня, (як ми дальше довідуємося), Парчевич уже був в дорозі до Чигирина, прибувши до Хмельницького величав його «іллюстріссімус». Треба згадати, що польський король теж поспішився вислати свого посла до Хмельницького в особі луцького писаря, Станислава Беньовського, який мав доручення якнайтісніше співпрацювати з Парчевичем.

10 січня 1657 р. Парчевич одержав три вірчі грамоти: одну для переговорів із Хмельницьким, другу — з Хмельницьким та козацькою старшиною, третю — для нововибраного гетьмана зі старшиною, (так як уже від літа 1656 р. ходили поголоски, що Хмельницький помер); ці грамоти подаю тут у перекладі.

1. «Уповноваження цісаря Фердинанда III. для Петра Парчевича, архиепископа з Мартіянополя, для переговорів із Хмельницьким. Відень 10 січня 1657 р. Ми, Фердинанд III. (титул), признаємо і подаємо до відома дослівно всім присутнім. що одинокою нашою метою є відновлення й уточнення миру й тому ми дали шановному, побожному і дійсно шляхотному Петрові Парчевичеві, нашому дорадникові й архиепископові з Мартіянополя, доручення і повноваження вирівняти і ґрунтовно усунути непорозуміння між найяснішим паном Яном Казимиром, королем Польщі і Швеції, великим князем Литви, Прусії, Массовії і Самоґітії, кузином, нашим найдорожчим братом та королівством Польщі з одної сторони, а славним, щиро нами любленим Богуславом[17] Хмельницьким, начальним військовим вождем запорозьких козаків, з другої сторони, які то непорозуміння вже перед тим мали місце і подекуди ще й досі існують, щоб він не лише в нашому імені трудився і докладав усіх зусиль, але також щоб вірно вжив свого впливу на те, що щотільки зі сторони вище згаданого найяснішого короля і королівства Польщі буде вирішено чи приобіцяне, все це буде певно і вірно виконане.

«На доказ цього листа підписано нашою рукою і стверджено нашою цісарською печаткою.

«Дано в нашому місті Відні, дня 10 січня 1657 року.»[18] (Концепт).

2. «Таке саме повноваження у подібній справі для переговорів із Хмельницьким, вождем Запорізьких Козаків та його з військовими начальниками. Відень, 10 січня 1657.

«Фердинанд III.

«Тому що ми наказали вислати туди шановного, побожного, щиро нами любленого Петра Парчевича, нашого дорадника й архиепископа з Мартіянополя, щоб він запевнив Вас передусім про почуття нашої цісарської ласки і доброзичливості та предложив ніщо інше відносно відновлення публічного спокою так як з безпосередної розмови з ним можна буде більше зрозуміти про що розходиться і лагідно від Вас вимагаємо, щоб Ви зволили уділити

[17] Богданом.

[18] HHS, Polonica I—68; cf., J. Pejascevich, *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel..., Archiv für oesterreichische Geschichte*, Wien 1880, Vol. 59, pp. 519-520. (В Австрійському Державному Архіві збереглися концепти чи копії вище згаданих грамот). Повний текст, гл. додаток ч. 9.

повне довір'я вищезгаданому нашому послові в тих справах, які він має Вам предложити в нашому імені та зволити так себе представити як ви ласкаво сподіємося й як публічний спокій та мир самої батьківщини цього вимагає.

«На майбутнє виявляємо Вам нашу цісарську ласку та доброзичливість. Відень, 10 січня 1657 р.»[19] (Концепт).

3. Таке саме повноваження для того самого архиєпископа для переговорів з Н. Н. новообраним вождем запорозьких козаків та військовими начальниками.

«Фердинанд III.

«Інструкції для шановного, побожного та щиро нами любленого Петра Парчевича, нашого дорадника, архиєпископа з Мартіянополя і посла до (світлого, щиро нами любленого Богуслава Хмельницького, головного вождя військ запорозьких), що є уповноважений переговорювати в нашому імені.

«Вищезгаданий посол після одержання цієї інструкції та вірчої грамоти, що відноситься до цієї справи, буде старатися прибути інкоґніто найкоротшою і найбезпечнішою дорогою до вище згаданого Хмельницького. Як тільки прибуде на місце, після виконання довірочного, очевидно нашого пересланого поздоровлення та передання дарунку цісарської ласки, (це залишаємо знаній второпності посла), коротко з'ясує: нам відомо, в які незгоди та суперечки сам Хмельницький і козаки попали з найяснішим королем і королівством Польщі, нам також стало відомо з вірогідних джерел, що розпочато переговори щодо цих непорозумінь, та є підстава думати, що щоб довести ці переговори до успішного кінця, треба Хмельницького та його начальників упевнити в тому, що все буде сповнене, до чого договорилися, або мають ще уточнити. Тому що для нашої батьківської журби нема нічого важливішого як закріпити мир і поширювати всюди згоду в християнському світі та усувати перешкоди, що стоять на дорозі до осягнення цієї мети. Згідно з цією засадою, ми на основі нашого імператорського уряду робимо в цьому напрямі всі заходи, щоб осягнути мир. Тому що вже стараємося співпрацювати з першими, щоб усунути внутрішні суперечки, що постали між найяснішим королем і королівством Польщі та самими козаками, бо ж вони дають військову поміч закордонним князям, як також передусім сусіднім народам для нападу на славне королівство Польщі та поділення його на частини, чого вчить болючий досвід, а ще більше може бути небезпечно, якщо не поспішиться із допомогою для усунення непорозумінь у самому зародку та не вжиється кріпкого ліку.

«З уваги на приязнь та добрі сусідські відносини та з прихильності до цього великого королівства, що в минулому не були менші за нашого славного попередника, (на основі договорів, що були давніше заключені між достойним нашим домом і славними королями і королівством Польщі та великим князем Литви), ми не хотіли довше скривати, або встрявати, ба навіть цією нашою постановою цісарського і королівського втручання погрожувати сторонам, але висилаємо нашого посла до них самих і лагідно

[19] HHS, Polonica I—68; cf., Pejascevich, *op. cit.*, p. 520.

домагаємося, щоб сам Хмельницький та його співробітники схотіли відкрити нашому послові щиро і довірочно, в чому мається справа і в який спосіб він сам міг би допомогти довести справу до щасливого кінця. Якщо б випадково в переговорах козаки виявили недовір'я, то наш посол має доручення обіцяти їм у нашому імені повну запоруку щодо угоди в минулому або майбутньому, що щотільки зі сторони короля чи королівства буде приобіцяне, то обітниця має бути виконана вірно, щиро, кріпко і точно. Ми хотіли б при тому зазначити, що на випадок якогось спірного питання, ми згідні подати нашу поміч. Отже сам Хмельницький і козаки можуть щиро й одверто висказатися перед нашим послом. Це все що вони скажуть, залишиться дійсно у найбільшій таємниці так у посла, як у нас самих. Бо ж ми не бачимо іншої цілі як добро і користь обох сторін, тобто взаємна згода з обох сторін і спокій у сусідньому королівстві буде скріплене нашою піддержкою. Ми також знаємо, що з боку короля як і королівства є поважна і щира інтенція розв'язки цієї справи. Отже наш посол знає, що в нашому імені треба запропонувати Хмельницькому і козакам.

«Що ж одначе найясніший король і королівство Польщі запропонують нашому послові відносно самої згоди, або відносно способу поступовання та ведення переговорів до щасливого кінця, то він, якщо це буде догідним і доцільним, погодиться на це.

«Крім цього, якщо б щось сталося у самого короля Польщі, або в наших послів на тому самому, або шведському дворі, про це треба повідомити, тому долучуємо нашому послові тайні письмові знаки, тобто цифри, якими він зможе користуватися.

«Сподіваємося, що наш посол, якого побожності, вірності та дискретності вповні довіряємо, успішно виконає це завдання та вволить нашу волю, а ми огортаємо його самого нашою цісарською ласкою.

«Відень, 10 січня 1657 р.»[20]

У цій посольській інструкції для Парчевича насправді повторені думки цісарських міністрів із наради з 3 листопада 1656 р. (текст протоколу гл. «Жерела», т. XII, стор. 411-4).

Парчевич виїхав з Відня 17 січня 1657 р. в товаристві о. каноніка Маріяновича, як свого секретаря, та 15-ти людей як прислуги і сторожі. Вибираючись на Україну, Парчевич вибрав шлях через Карпати в напрямі Пресбурґ, Тирнову, св. Мартин до Любльова на Спіжу. Під час подорожі місцева шляхта не тільки не спішилася помагати цісарському послові, але навпаки, ставилася до нього доволі ворожо, добачуючи в цій дипломатичній місії до гетьмана якусь ворожу затію. Тільки з трудом удалося Парчевичеві добратися до Ярослава 6 лютого 1657, звідки він написав до цісаря звіт 8 людого, який передаю тут у перекладі:

---

20 HHS, Polonica I—68; cf., Pejascevich, *op. cit.*, p. 523.

Завіт Петра Парчевича до цісаря Фердинанда III з Ярослава 8 лютого 1657 р.

«Після численних перешкод, при Божій помочі, я прибув до міста Ярослава, в Польщі, 41 миля віддаленого від Львова, котру то віддаль можна легко покрити за два дні; тому, що наступного дня я мав вирушити до Львова, я прибув до Ярослава 7-го лютого, я чув, зі всіх сторін у місті метушню зі сторони людей, які приготовлялись до втечі; а розпитуючи їх старанно про причини заколоту, вони відповідали, що армія Ракочого прибула під Львів грабуючи що тільки попало; нарешті, щоб ще більше впевнитися, я говорив із єзуїтським священиком, який цеї самої ночі прибув зі Львова. Він мені сказав, що в понеділок вночі, 5-го лютого вояки Ракочого його ограбували, забрали в нього два коні і все те добро, яке єзуїтські отці купили для колеґії і церкви Чудотворної Діви Марії в Ярославі. Крім цього, він сказав мені, що він вислав Кемена Яноша до міста, щоб остеріг людей, що вони скоріше чи пізніше, мусітимуть піддатись, якщо вони дорожать своїм життям: Проте, ці добрі громадяни, якщо відповідатимуть на три вистріли з гармати, якщо Кракiв піддасться, і якщо їх король буде ними командувати; може тоді громадяни піддадуться, в іншому разі, як довго б'ється у них серце, вони не покриються ганьбою, ані не зроблять нічого нельояльного супроти найяснішого короля, їх пана. Вони кажуть, що якраз тепер під Львовом стоїть 1000 коней і дві тисячі піхотного війська. Вони кажуть, що частина вояків є у відділі отців Єзуїтів у Зимній Воді, одна миля від Львова; війська віддалені яких п'ять миль.

«Я чув від когось, що Хмельницький не живе. Що більше, ця вістка затримала мене в цім місті на деякий час на те, щоб довідатись про наміри Ракочого, і якщо прийде сюди військо, як кожний каже, я повернусь назад на те, щоб не піддатись, або буду дивитись чи можу знайти іншу дорогу, навіть довшу й більш небезпечну на те тільки, щоб я міг виконати бажання вашої цісарської величности. Якщо б я був ближче Відня, я чекав би нових від вас наказів, але тому, що я в середині цього королівства, було б вигідніше, якщо я зможу знайти іншу розв'язку. Настільки, наскільки я можу бачити, полякам дуже мало залежить на цьому чи прийде той, чи інший ворог: Само собою зрозуміло, відколи їх налякали в перших роках вони завжди готові до втечі, sed fuga inhyeme difficilis est.

Окрім цього, тут люди кажуть, що помер найясніший король Еспанії; але про те краще знатимуть у Відні, як тут. Маршал Любомирський не рухається зі своїм військом nec unquem ille viderit.

«Я не можу збагнути чи Радзейовський має яких козаків, молдав'ян і волохів у своїй частині. При Божій помочі я сподіваюсь продовжувати вою подорож у напрямі України (Русі), впевнившись, що я є вірно у згоді з вашою найсвятішою цісарською величністю per aecuram viam significare.

«Для більшої безпеки я взяв із собою єзуїтського священика як провідника, патріярха з околиць Бористина і України...

«Остаю з благанням вашої найяснішої цісарської величності, з найбільшою покорою, хай Господь дарує вам довге життя, благословенство у ваших ділах і вічність в імперії.

«З Ярослава, 18-го лютого 1657. Від покірного капеляна вашого найсвятішого величества, Петра Парчевича, архиєпископа мартіянопольського.»[21]

[21] HHS, Polonica I—68; cf., Pejascevich, *op. cit.*, p. 526—7.

В. Сенютович-Бережний

КОЗАЦТВО ТА БОРОТЬБА СТАРШИНИ-ШЛЯХТИ НА ГЕТЬМАНЩИНІ ЗА ВИЗНАННЯ ЗА НЕЮ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ ПРАВ ДВОРЯНСТВА

(Закінчення)

Початок другої половини XVIII ст. відзначився великою активністю шляхетства на Гетьманщині, не тільки в боротьбі за станові права, а і за українську автономію.

У 1763 р. зібралася у Глухові рада, щоб переглянути кодекс «Права по которымъ судится малороссійскій народъ». Автори цього кодексу вможливили визнання шляхтою старшину «воинського усякого званія», починаючи від сотника до самих вищих «малоросійських чинів», які були за свою службу пожалувані указами у воїнські чини, або вільним обранням, згідно з указами, отже дітей і гетманських потомків, генеральної старшини, полковничих та інших знатних чинів, «людей малоросійських», а передусім тих, що були і мають нині звання бунчукових, військових і значних товаришів із їх потомством.

На цій раді один із депутатів, порівнюючи українське законодавство з московським, висловився: ми маємо такі закони, які лише вільний і благородний нарід на світі може мати. Під час наради було висловлене побажання, щоб нам були залишені на віки всі вигоди і вільности, якими ми користувалися і користуємося, згідно з старими привілеями, та щоб додатково були дані і права російського дворянства.

До затвердження цього кодексу російським урядом таки не дійшло, все ж таки він нам залишився як цінний історичний спогад, що характеризує добу. Того ж самого року українська шляхта на чолі з гетьманом Кирилом Розумовським послала цариці прохання про відновлення різних старовинних прав. У проханні було сказано, що малоросійський нарід, коли Мала Росія була під Польщею, мав повну рівноправність із коронними і литовськими урядовцями і для нього не були закриті найліпші уряди.

Результатом цього прохання було відновлення, але в зміненім вигляді, судів земських, гродських і підкоморських. Генеральний суд, подібний старовинному шляхетському трибуналу з депутатами суддями від 10 полків, був відновлений в 1760 році.

Вже після скасування гетьманства, а саме в 1767 р., українській шляхті було дане право вибирати собі маршалків, що вже являється певним визнанням її вищим станом. Малоросійський генерал-губернатор граф П. Румянцев-Задунайський одержав розпорядження до-

ставити для вступу у кадетський корпус та інститут благородних дівиць дітей обох статей із знатних українських родів. В 1761 р. було відмовлено нашій шляхті вчити їхніх дітей в корпусі та інституті з мотивацією, що «дворян у Малій Росії нема».

14 грудня 1766 р. молода цариця Катерина II, що бажала сприяти ідеям просвіченого абсолютизму, звернулась до народів Росії з маніфестом, у якому писала: «Для того, дабы лучше намъ узнать было нужды и чувствительные недостатки нашего народа, повелеваемъ прислать изъ нашего Сената и Синода, изъ трехъ первыхъ и изо всѣхъ прочихъ, какъ коллегій, такъ и канцелярій, кромѣ губернскихъ и воеводскихъ, а также изо всѣхъ уѣздовъ и городовъ нашей Имперіи въ первостоличный нашъ городъ Москву депутатовъ, полгода послѣ дня обнародованія въ каждомъ мѣстѣ сего манифеста . . . »[21]

Зі свого боку граф Румянцев-Задунайський видав циркуляр, у якім пояснював:

«Отвѣчая должности званія моего, не въ предложеніе точныхъ мѣръ, но въ совѣтъ вамъ сіе мое мнѣніе подаю: избирайте между вами предводителя и депутатовъ таковыхъ, какъ бы всѣ свойства, прописанныя въ обрядѣ имѣли и объ общенародныхъ отягощеніяхъ, нуждахъ и недостаткахъ, а не своихъ собственныхъ помышляли и чужды были пороковъ тѣхъ, отъ коихъ главное неустройтво вездѣ взяло себѣ нчало, т. е. лихоимство, презреніе своего ближняго и неиствово на своего подчиненнаго . . . »[22]

До справи Комісії на Гетьманщині поставилися з недовір'ям. За свідоцтвом самого Румянцева, «малороссіяне» не бачили потреби брати участи у Комісії, бо мають дуже добрі свої закони, але, оскільки депутатом там конче потрібно бути, то хіба, щоб шукали нових прав і привілеїв.

У листі до цариці з дня 2. III. 1767 р. він скаржився, що малоросіяни до того ввійшли у смак своєвільства, що на кожний царський указ дивляться, як на порушення їх прав і свобід. У відповіді цариця запевняла його , що такий світогляд із старих часів безумовно зникне.

Більш-менш із довір'ям до бажань цариці поставилося лише міщанство. Замість наказів із Гетьманщини найліпше свідчить про тодішні настрої, надії і турботи. *Із них ми бачимо, що Україна вважала себе окремою історично і культурно одиницею та бажала жити і управлятися по своему.* В козацьких наказах згадувалися неправди, що їх вони терплять від старшини. Чернігівські козаки писали: «Ясно изъ привилегій, данныхъ королями польскими, что козаки отправляли военную службу во всякомъ благополучіи и легкости, ибо имѣли за собою достаточныя пашни, сѣнокосы, лѣса, мельницы и всякія угодія . . . » Далі вони скаржаться на своєвільство старшин та пишуть: «Иные козаки отъ великихъ тягостей, побоевъ и угрозъ старшин-

[21] *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи,* том XV, ч. 12801.
[22] Надрукований в журналі *Кіевская Старина,* 1888 р., том XXIII.

скихъ покидаютъ семейства и дворы и уходятъ въ безвѣстныя мѣста; другіе козаки закрѣплены и несуть общія съ мужиками повинности . . . » Характерно для настрою козаків те, що вони бажають «користатися вольностями козацкими и честью дворянскою» та також твердять, що з прадавна перебували в тих самих, що і для шляхетства узаконених правах і привілеях».[23]

Лише Чернігівське шляхетство на чолі з Андрієм Безбородьком, виявилося дуже обережним у своїм наказі, який подобався цариці. За це на Україні зненавиділи Безбородька, про що Румянцев написав цариці.

Депутати від шляхетства завжди підкрелювали, що «малоросіяни» особливий «благоприсоединенный» нарід і ні в чому не нижчий від великоросіян. Цей погляд дуже гарно висловив Семен Дівович у своїм «Разговорѣ между Великороссіи съ Малороссіей» (1762 р.)[24]

Навіть поміркoване Глухівське шляхетство твердило про стародавні права та прохало царицю ствердити всі українські вольності «високоматернимъ привілеемъ».

Такий дух наказів був дуже неприємним для Румянцева і він уважав за потрібне вмішуватися в їх зміст, міняти їх та, навіть, нищити під якимнебудь виправданням. Гаряче боронив права Гетьманщини депутат від Лубенського шляхетства Григорій Полетика, «надворный совѣтникъ и морского корпуса над ученіями инспектор». Він виголошував палкі промови і подавав урядові докладні записки. Вкажемо на написаний для Комісії «Сборникъ правъ и привилегій малороссійскаго шляхетства», на «Записку, какъ Малая Россія во время владѣнія польскаго раздѣлена била и об образѣ ея управленія», «Запись, что Малая Россія не завоевана, а присоединилась добровольно къ Россіи», «Мнѣніе на читаний в Комиссіи проэктъ правамъ благороднихъ». Одночасно він написав трактат «Историческое извѣстіе, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою польскою ина какихъ договорахъ поддалась россійскимъ государямъ и патріотическое разсужденіе, какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобы она полезна могла быть россійскому государству безъ нарушенія ея правъ и вольностей».

Самі заголовки всього, що написав Полетика доволі ясно вказують, які пекучі питання для Гетьманщини були темою для його пера.[25]

Депутати, що поїхали засідати в Москві, приїздили, бувало, додому для полагодження своїх справ і Румянцев використовував нагоду, щоб з ними порозмовляти, а після того своїми враженнями ділився з царицею. В листі від 28. II. 1768 р. він писав їй, що мав зустрічі з такими депутатами та знаходив їх усіх «въ развращенныхъ мысляхъ

---

[23] С. Соловьевъ, *Исторія Россіи . . .*, том 27, стор. 390 та Гр. Максимовичъ, *Выборы и наказы въ Малороссіи в Законодательную Коммиссію 1767 г.*, Нѣжинъ, 1917 г.

[24] Н. Петровъ, «Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей», *Кіевская Старина, 1862, I*, стор. 325—365.

[25] Д. Дорошенко, *Огляд Української історіографії*, Прага, 1923, стор. 50.

пребывающихъ». Керівником усіх інших він вважав генерального осаула Івана Михайловича Скоропадського, який мріяв бути обраним гетьманом, та характеризує його як людину, яка при усіх науках і в чужих землях перебуванні, залишилася козаком.

До наших козацьких чинів росіяни ставилися із погордою і рахуватися із ними не хотіли. Це викликало багато скарг із українського боку, в яких підкреслюється, що наші чини «презираемы, упослѣджены», а ті, що їх носять «узнаютъ обиду и многія огорченія».

У своїх наказах шляхта висловлювала бажання мати на Гетьманщині свою Герольдію. Це було потрібним, щоб впорядкувати геральдично-родовні справи і мало би своїм наслідком припинення вступу до лав шляхетства нових елементів, або, в кожнім разі, зменшило б таку можливість.

Згаданий нами Григорій Андрійович Полетика в своїх «Запискахъ» вказував на ролю, яку треба було б довірити шляхті передачею їй управління справами України, указував також на необхідність дозволити їй вільний виїзд закордон для служби, наук тощо.[26]

Російський уряд уявляв собі, що ідеалом прав шляхетських для нашої шляхти були права шляхти польської старих часів, але це було по духу вороже Московщині. Ні цариця, ні її уряд таких домагань толерувати не могли.

Треба визнати, що «Малороссійській генералъ-губернаторъ» граф П. Румянцев-Задунайський, який «возросъ въ Малороссіи» та ніколи не міг позбавитися українського «геканья», не був вільний він своєрідного українського патріотизму, так, коли діставав із Петербурга шкідливі для України розпорядження, він їх не виконував і відписував, що не все добре для москалів може придатися тут. Станові домагання нашої шляхти він охоче підтримував і докомагав їй в службі та протегував перед російським урядом.

Це впало в очі прокуророві кн. А. А. Вяземському, який звернувся до Румянцева за поясненнями. У своєму листі з дня 2. 5. 1774 р. він відповів прокуророві, що: «Пожалованіе малорусскаго шляхетства классами (чинами) является не только актомъ справедливости, но и разумной политики . . . » та пояснював далі: « . . . когда по исканіямъ нѣкоторых о награжденіи ихъ россійскими чинами посредовалъ своимъ свидѣтельством о службѣ и ходатайствовалъ . . . », то робив це тому що: «въ долг себѣ поставлялъ въ нихъ вящую охоту къ службѣ государевой на пользу той возбудить, въ чемъ и успѣлъ тѣмъ, что великое множество съ крайней охотою поступаютъ въ регулярные войска и въ оныхъ отличаются усердіемъ . . . . ».[26a] Історик О. М. Лазаревський писав про Румянцева: «Изъ общаго характера административной дѣятельности Румянцева слѣдуетъ отмѣтить отсуствіе въ этой

---

[26] Литовсько-руська шляхта мала це право на підставі привілея вел. кн. Казіміра Ягайловича з 1457 р.

[26a] Лист із Яготинського архіву кн. М. Репніна. Надрукований М. В. Стороженком в *Кіевская Старина,* том XXXII, 1891.

дѣятельности жестокости и крутыхъ мѣръ вообще въ тѣхъ случаяхъ, когда всякій проступокъ противъ властей вызывалъ въ то время суровыя и тяжелыя наказанія . . . ».[26б]

Рескриптом Катерини II з дня 26. X. 1781 р. був приписаний «Разборъ малороссійскаго шляхетства». Губерніяльні маршалки шляхетства вимагали від повітових присилки шляхетських списків і вибору в «Комиссію по разбору правъ на дворянство». В 1782 р. було введене «Учрежденіе о губерніях» та «малороссійская шляхта» дістала в місцевій самоуправі ті самі права, що їх мало російське дворянство в себе. Дня 3. 5. 1783 р. був виданий указ, по якому заборонювався вільний перехід селян із однієї місцевости в другу, себто і зміна пана під яким знаходилися. *Козацька шляхта перетворилася у поміщиків подібно російським.*

Комісії із обраних у 1782 р. шляхетських депутатів зібралися аж у 1784 році і почали свою працю. Вони вписували в родовідні книги тих осіб, які мали грамоти російських царів і польських королів, а також тих, які мали російські чини, або гідности бувшої «малоросійськоѣ служби». Доказами благородности служили також гетьманські універсали та такі документи, як, напр., купчі, мінові, та виписи із актових книг, із яких видно було «благородство» кандидатів. Де документів бракувало, вистарчало свідоцтво 12-ти «безсумнівних» шляхтичів. Цей «разбор» розтягся аж до кінця 1790-их років.[27]

Герольдія із самого початку зайняла позицію критичного недовір'я до цих списків і таке недовір'я збільшувалося чисельними доносами і скаргами на неправильні записи до книг. Багатьом Герольдія відмовила в визнанні їх дворянами. За правило вона узяла відмовляти всім, хто, крім українських чинів, не мав інших доказів шляхетського походження і твердила, що нема закона, по якому «малороссійскіе чины» дорівнюються російським. Це питання знова виникло з повною силою під час формування карабінерних полків із полків українських, згідно з наказом Военній службі, а хто ні, то «отъ службы уволитъ, переименовавъ къ дѣламъ».

Згідно з указом з дня 22. XII. 1784 р. бунчуковий товариш Степан Томара одержав чин коллежського совітника, але одночасно було зазначено, щоб на Україні «прежнихъ малороссійских чиновъ больше не давать». Таким чином зі старими українськими гідностями було покінчено назавжди. Почалося перейменування тих, хто бажав служити на російській службі: полкові осаули, полкові хорунжі і писарі зробилися ротмістрами, сотенні хорунжі та інші — унтер-офіцерами. Ті, що відходили від служби, також перейменувалися у російські чини. Між тим це все не набуло офіційних форм та траплялося, що і сам Сенат ті ж

[26б] О. М. Лазаревський, «По поводу 100-лѣтія смерти г. П. А. Румянцева», *Кіевская Старина,* том LV, 1896.

[27] В 1785 р. була дарована царицею «Жалованная грамота Россійскому дворянству», яка полегшила і нашій шляхті можливість одержання дворянських прав, особливо тим, що бажали служити.

самі «малороссійскіе чины» трактував по різному. Цілком зрозуміло, що і депутатські зібрання не знали, як із якими чинами поступати, перекладаючи їх на російські.

В архівах дворянських депутатських зібрань переховалося багато актів, у яких шляхтичі Гетьманщини доказували своє благородне походження і дуже подрібно з любов'ю подавали зіставлені родові історії, підкріплені іноді документами. Часто козацькі прізвища польонізувалися, козаки домовлялися з поляками про прийняття їх до гербів, чи визнання за родичів. Чимало документів просто підроблялося, або до родоводів добавлялось те, що могло б вказати на зв'язок з однойменним польським шляхетським родом.

Знані українські пани тоді ж завзято боронили права збіднілих шляхтичів. Так, напр., Василь Полетика, маршалок Роменського повіту, склав «Записку о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ малороссійскаго дворянства», в якій заступається за збіднілу шляхту. З приводу позиції, що зайняла Герольдія у відношенні до нашої шляхти, він пише: «И малороссійское дворянство, присоединившееся добровольно къ россіянамъ, какъ единовѣрцамъ и единородцамъ, братьямъ своимъ, и служившее купно съ ними такъ вѣрно и такъ долго престолу и отечеству, могло ли ожидать за свои воинскія заслуги, оказанныя ими и запечатлѣнныя кровью, столь общаго для себя униженія . . . ».[28]

Треба звернути особливу увагу й на патріотичну діяльність Новгород-Сіверського гуртка в 1780—90-их роках, яку всебічно висвітлив проф. О. Оглоблин.

Усі ці патріоти України другої половини XVIII й початку XIX ст. цікавилися її минулим, вишукували старі літописи, універсали, акти, діярії, записували пісні, досліджували національні традиції. Згадаємо кількох із них: Григорій і Василь Полетики, Василь Рубан, Опанас Лобисевич, Ф. Туманський, В. Ломиковський, Г. Покас та інші. До них можна зачислити й князя та канцлера Російської Імперії Олександра Безбородька, колишнього Київського полковника, сина генерального писаря Андрія Безбородька, маршалка Чернигівського шляхетства.

Палким оборонцем дворянських прав і чести був Тимофій Калинський. У листі до полтавського маршалка Мих. Милорадовича він висловлював своє обурення російським урядом і писав: «Безпристрастное къ отечеству поревнованіе, а паче и униженіе нащихъ отечественныхъ чиновъ, то и безгласнаго заставляетъ пророческим и апостольским духомъ говорить правду . . . ».[29]

Генеральний суддя Роман М. Маркович написав «Замѣчанія о правахъ малороссійскаго дворянства» та послав їх кн. Куракину, з яким особисто листувався.

Андрій Чепа склав «Записку о преимуществахъ чиновъ малороссійскихъ», яка викликала загальний відгук і Василь Чарниш в листі з

---

28 Ця «записка» була надрукована в журналі «Кіевская Старина», 1893, I.

29 О. Оглоблин, *Люди старої України,* Мюнхен, 1959, стор. 34.

16. III. 1809 р. писав йому з цього приводу: «Сими чувствованіями не одинъ я всегда преисполненъ буду къ Вамъ, милостивый государь, но вмѣстѣ съ тѣмъ и благородное дворянство, коему столь ощутительно упослѣдженіе достоинства предковъ . . . ».[30]

Усі ці патріоти дивилися на свою працю для дворянства, як на діяльність для всієї України, як на «безпристрастное къ отечеству поревнованіе . . . » (вираз Тим. Калинського), або на «трудъ для славы и пользы отечества . . .» як писав В. Полетика.

Знавець історії старшинських родів Д. П. Міллер об'єктивно вивчав цю добу, але ставлення до неї знаного історика Гетьманщини О. М. Лазаревського не було таким прихильним як у Міллера, бо він робив, несправедливі закиди на адресу вище згаданих патріотів України.

З цього приводу проф. О. Оглоблин пише:

«На превеликий жаль, українська історіографія в цьому питанні пішла не за Д. Міллером, а за О. Лазаревським. Українські історики-народники вважали просто за непристойне віддавати належне дворянським патріотам XVIII—XIX стол., а советська історіографія мала ще й специфічні, цілком зрозумілі підстави, паплюжити старе українське шляхетство. Отож і залишилися ці українські патріоти скривдженими головне через майже повну недослідженість їх життя та діяльности, їхніх творів тощо . . . ».[31]

Боротьба з Герольдією затяглася на довгі роки, але ця обставина не закривала українцям шляхів до російської служби, на якій вони робили блискучу кар'єру. Багато з нашої шляхти стали служити в російській армії і там відзначатися. О. Безбородько став князем і канцлером Російської Імперії, Петро Завадовський графом і першим міністром освіти, В. Кочубей графом і міністром внутрішних справ, Д. Трощинським високим чиновником, Андрій Милорадович правителем Чернігівського намісництва. Але український патріотизм не губився і в колах того шляхетства, що жило по своїх маєтках, де він особливо відчувався. Вони зберегли любов до своєї нації і солодкої батьківщини, як вони звали Україну.

На російській службі наш шляхтич змінив кунтуш на віц-мундір, шапку на шляпу, чуб на фальшиву косу, а шаблю козацьку на шпагу жабоколку. Дивились селяни на такого пана, дивувалися та казали: «То таки бувало вийде, або на коня сяде, вже пан як пан: а тепер аби що, німець не німець, а так собі підщипаний». На военній службі такі пани виглядали трохи пристійніше.

Тому українці-патріоти, хоча і боронили прав України, намагалися довести росіянам, що вони вірні імперії і цариці, чи цареві. Ми знаємо що Катерина II українців не любила за «развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ» та робила все, щоб Україна та інші «провінції» «легчайшимъ способомъ обрусѣли».

---

30 Переписка между А. И. Чарнышемъ, А. И. Чепой и В. Полетикой въ 1809 г. по поводу чиновъ малороссійскихъ», *Кіевская Старина,* 1893, том XI.

31 О. Оглоблин, *там же*, стор. 34.

У лютому 1806 р. дворяни з'їхалися до Чернігова на вибори і написали прохання урядові, у якому скаржилися на ставлення до них Герольдії. Аж через три роки 2. XI. 1809 р. Комітет Міністрів заслухав передану Міністром Юстиції цю скаргу, переслану Малоросійським генерал-губернатором при своєму «отношенії» та виніс постанову, щоб в признанні чинів «руководиться тѣми правилами, которые наблюдаемы были покойнымъ генералъ-фельдмаршаломъ графомъ Румянцевымъ-Задунайскимъ». Але таких «правилъ» ніколи не існувало. Між тим і ця постанова була відкладена «до поступленія къ дѣлу другихъ бумагъ».

Російському урядові не спішилося. Нарешті у 1819 р. полтавське дворянство подало нове прохання через кн. М. Репніна, тодішнього генерал-губернатора, який гарно ставився до українців. Репнін підтримав від себе це прохання і вислав до Петербургу, але воно там пролежало аж до 1827 року, коли вже сам кн. Репнін звернувся до уряду з «ходатайствомъ» в цій справі і назвав ставлення Герольдії до українського дворянства, як «произволъ потрясающій благородныя малороссійскія фамилии». Він підкреслив також, що джерелом прав українського дворянства являеться «воинская доблесть толико уважаеми во всѣхъ вѣкахъ».

Внаслідок цього «ходатайства» князя Репніна був 12. 2. 1828 р. заснований при Сенаті «Комитетъ о прожектированіи правилъ, какимъ бы образомъ удобнѣе произвести ревизію дѣйствій дворянскихъ собраній и положительно опредѣлить настоящіе дворянскіе роды».

Рішення внесене «Комитетом» не було прихильним для нас і Сенат передав його «Государственному Совѣту», який знайшов за потрібне справу змягчити. Але і на цей раз нічого позитивного зроблено не було. Нарешті сам цар Микола I своїм указом з дня 20. III. 1935 р. поклав кінець цій справі.

Згідно з цим указом дворянство було визнане за генеральними старшинами, полковниками, полковими обозними, осаулами, хорунжими, писарями, сотниками, військовими і бунчуковими товаришами. Із чинів «статскаго правленія» за підкоморними і земськими суддями і підсудками. Чини ці мусіли бути здобутими ще «во время существованія въ Малороссии Гетманскаго управленія».

Усіх тих, що до 1. I. 1839 р. не представлять доказів на «потомственное дворянство» і не будуть мати дворянства личнаго (особистаго), належало перевести в козацький стан, заборонивши їм іменувати себе дворянами, але від них не відбиралося право доводити своє дворянство пізніше.

У тому ж році, указом царя від 23. XI., була скасована у Києві його «Магдебургія» та встановлено для міста «Общее городовое положеніе Имперіи». Це самоврядне міське право (магдебургське) було одержано Києвом від Литовського Вел. князя Олександра його грамотою від 26. V. 1494 р. Воно грало ролю в житті і розвитку міста, стало його історичною традицією. Про Київську «магдебургію» Вячеслав Прокопович написав працю *Під золотою корогвою* (Париж, 1943).

Мав підстави автор, коли писав: «Адже магдебургське право в Києві, що, вклавши в чужі позичені форми новий український зміст. надавало такого своєрідного характеру всьому життю київському, вдержалося, одбиваючись на самій фізіономії города, *затримуючи процес денаціоналізації його мешканців,* аж до епохи Миколи I...» (Передмова, стор. IX).

Отже і ми, пишучи про нашу старшину-шляхту з її патріотами України, які вперто боролися за стародавні права і українство, використовуємо нагоду, щоб згадати тут, хоч декількома словами, і других наших патріотів — міщан київських з милим їх серцю міським самоврядуванням, своєю міліцією в одностроях з гарматами, сурмами, літаврами і корогвами, пишним церемоніялом парадів і гордощами киян-вершниками «Золотої Корогви» — цих патриціїв града Київа, в багатих козацьких вбраннях на чудових конях.

Про те, що уявляла собою Україна тієї доби, про її настрій і почування маємо свідоцтва і москалів, які туди приїздили.

В 1817 р. відвідав Україну кн. Іван Михайлович Долгоруков і був там гостинно прийнятий. Його щоденник подрібно описує подорож і видко, як авторові сподобалася наша батьківщина. Перед відїздом він записує: «Прощаясь съ Украйной, я кончу разказъ мой объ ней послѣднимъ замѣчаніемъ. Сколько я примѣтилъ, смотря и слушая, Малороссія не гордится счастьемъ, не смотря на благодѣянія къ ней натуры. Политическое солнце ея не согрѣваетъ, сколько свѣтило небесное. Она изнурена, терпитъ разныя тяготы и чувствуетъ вполнѣ потерю свободныхъ вѣковъ ея...». Він пише далі про невдоволення людей і безладдя, чому дуже дивується, знаючи, як багато українців займало високі пости в Російській Імперії.

«...Разумовскій, Завадовскій, Безбородко и пр. были вельможи сильные, мощные у двора, но изъ состоянія Малороссіи нельзя замѣтить, чтобы кто либо изъ нихъ радѣлъ о пользѣ своей родины и возвысилъ ея участь. Видно, что человѣкъ въ счастьи забываетъ все, кромѣ себя, и что для фортуны вся земля — родина, гдѣ она не возлелѣетъ...».[32]

Другий росіянин, П. Всеволожскій, писав трохи пізніше, вже в 1839 р., що на Україні і природа і люди не ті, та усе виглядає не так, як на Московщині. Жінки не ліпші від москвичок, але веселіші і гостинніші. На усьому лежить відбиток якоїсь ніжности і лінощів.

Питання боротьби козацької старшини за надання її російських дворянських прав заслуговує на дальше докладніше дослідження.

---

[32] Виписка із «Дневника путешествія въ Кіевъ въ 1817 г. князя Ивана Михайловича Долгорукова». Надруковано в *Чтеніяхъ при Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ,* випуск за січень-березень, 1870.

Дискусія

Олександер Оглоблин
(Harvard University)

БЕРЛІНСЬКА МІСІЯ КАПНІСТА 1791 РОКУ

Історіографія і методологія питання.

(З приводу нової «теорії» Проф. Вільяма Еджертона).*

7 грудня 1895 року, на засіданні Польського Історичного Товариства у Львові, польський історик Бронислав Дембінський, згодом звичайний професор всесвітньої історії й ректор (1907) Львівського Університету, прочитав реферат про знайдені ним у Пруському Державному Таємному Архіві в Берліні документи про зв'язки українських автономістів з пруським урядом наприкінці 18 століття. Короткий звіт про цей реферат був поданий у журналі «Kwartalnik Historyczny» за 1895 рік,[1] а наступного — 1896 року Дембінський опублікував у краківському журналі «Przegląd Polski» статтю під титулом «Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791», де подано було докладні відомості про місію Капніста (на думку Дембінського, це був Василь Капніст (1758—1823), відомий російський поет, автор славнозвісної комедії «Ябеда») та його переговори з пруським урядом.[2] У документах, знайдених Дембінським, стверджено було, що в квітні м. 1791 року до пруського державного і кабінет-міністра графа Герцберґа (Ewald Friedrich Hertzberg, 1725—1795) звернувся з листом невідомий йому особисто український шляхтич Капніст, який писав (французькою мовою):

«Благаю Вашу Ексцеленцію вибачити мою вільність, що з нею звертаюся безпосередньо до Вас. Вельми важлива *державна* справа, що привела мене з далекої країни до Вашої Ексцеленції, вимагає швидкого рішення і найбільшої таємниці. Отже насмілююся благати Вас дати мені окрему авдієнцію; моя місія така, що її можна довірити лише Вашій Ексцеленції». Лист закінчувався словами: «J'ai l'hon-

---

* *William B. Edgerton,* Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and the Ukraino-German Intrigue. — „Slavic Review", Vol. 30, No. 3, September, 1971, pp. 551—560.

Стаття, що оце друкується, є поширений текст доповіді автора на засіданні Семінару Українознавства при Гарвардському Університеті, 17 лютого 1972 року. Резюме доповіді було вміщено в „Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1971—1972". Cambridge, Mass., 1971—1972, Number II, p.p. 49—50.

1 Kwartalnik Historyczny, 1895.

2 *B. Dembiński,* Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791. — „Przegląd Polski", 1896, t. III, str. 511—523. Була й окрема відбитка.

neur d'être avec le plus profond respect, Monseigneur! de Votre Excellence le très humble et très obeissant Serviteur». Підпису автора, здається, не було. Міністр прийняв автора листа. Це був надвірний радник (conseiller de Cour) і урядовець державних фабрик (un emploi dans les fabriques) Капніст, який в конфіденційній розмові, що відбулася 24 квітня, заявив міністрові таке: «Він надісланий своїми земляками (par les habitants de ce pays—là; мова йшла про «la Petite Russie ou Ukraine Russienne»), які, доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема князя Потемкіна, хотіли б знати, чи можуть вони, в разі війни (Прусії з Росією), рахувати на протекцію пруського короля, коли вони спробують скинути російське ярмо (dans lequel cas ils tâcheraient de secouer le joug Russien). Капніст пояснив, що справа йде про країну колишніх Запорозьких Козаків («Військо Запорозьке»), в яких відібрано всі їх привілеї, а їх поставлено на стопу росіян (en les mettant sur le pied des Russes); що там утворено 28 кавалерійських полків, кожен по 800 чоловік, які служать Росії, хоч вони воліли б відновити давню козацьку конституцію (l'ancienne Constitution des Cosaques); що імператриця сформувала 5 губерень — Катеринославську, Харківську, Київську та інші (себто Новгородсіверську і Чернігівську).

Герцберґ ухилився від виразної відповіді, посилаючись на те, що справа війни Прусії з Росією ще не вирішена, і що, в разі війни, від самих українців буде залежати, яке становище займе до них Прусія. Герцберґ трохи побоювався, чи не був Капніст посланий російським урядом, щоб позондувати в Берліні ґрунт. Але він сам же відкидав подібну можливість (quoiqu'il — Капніст — n'en ait pas la mine exterieure), і він досить прихильно рекомендував його королеві Фридрихові-Вільгельмові II: «Cet émissaire (Капніст) a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante» — писав він королеві. Та Фридрих-Вільгельм поставився до справи дуже холодно, мабуть, головним чином, з уваги на свої тісні стосунки з російським престолонаслідником, вел. кн. Павлом Петровичем, з яким він був зв'язаний ще й масонськими узами, а, можливо, також і з особистої антипатії до свого бувшого фаворита Герцберґа, доля якого тоді вже була вирішена (він того ж року дістав відставку). Так чи інакше, король листом до Герцберґа з 25 квітня 1791 року схвалив позицію свого міністра в цій справі. Але по-суті відповідь пруського уряду була цілком ясна: це була безумовна відмова. Правда, обидві сторони не вважали пересправи за закінчені, і Капніст домовився з Герцберґом, що зв'язковим, в разі можливого продовження переговорів, буде його брат, що тоді подорожував по Европі і, очевидно, був утаємничений в акцію брата...»[3]

Ревеляції Дембінського звернули на себе увагу української історіографії, і Михайло Грушевський того ж 1896 року зреферував статтю польського історика й свого колеґи по Львівському університету в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», при чому під-

[3] *О. Оглоблин*, Люди Старої України. Мюнхен, 1959, стор. 90–92. Підкреслення в цитатах скрізь наші.

тримав думку Дембінського, що берлінським Капністом був саме Василь Капніст.[4]

Року 1902 Дембінський опублікував у I томі своєї збірки «Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski», берлінські документи, які торкаються місії Капніста 1791 року.[5] Згодом ці документи, що до речі, в берлінському архіві знаходилися серед паперів пруського амбасадора в Петербурзі Леопольда Генриха фон-дер-Ґольца, були передруковані не раз: р. 1915, у Берліні, в додатках до книжки Дмитра Донцова «Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland» (Донцов користувався архівними матеріялами й зберіг їх транскрипцію);[6] р. 1935 їх передрукував, за виданням Донцова, Ілько Борщак у своїй праці «L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale»[7]; а р. 1941 ці документи (але без листа Капніста до Герцберґа), з архівних оригіналів видав відомий німецький славіст Ґеорґ Закке (Sacke), в додатку до своєї статті «V. V. Kapnist und seine Ode 'Na rabstwo'», вміщеної в журналі «Zeitschrift für slavische Philologie».[8]

Опублікування берлінських матеріялів про місію Капніста справило неабияке враження на Україні. З одного боку, українська народницька історіографія звикла дивитися на останні десятиліття 18 ст., як на «мертву добу» в історії українства, коли вищі верстви українського суспільства пішли на вірнопідданську службу Російській імперії, що забезпечила їм права російського дворянства, і зокрема право кріпацького визиску українського селянства. З другого боку, нащадки Василя Капніста — графи Капністи[9] в кінці 19 століття посідали поважне місце серед української й російської аристократії, і тому відкриття берлінських документів про антиросійську політичну діяльність їх знаменитого предка було для них досить прикрою несподіванкою. Самий факт місії Капніста в Берліні р. 1791 не викликав сумніву. Отож треба було його якось витлумачити. На той час ні історія України тієї доби, ні біографія Капністів, навіть найбільш відомого з них, поета Василя Капніста, не були досліджені. Українські історики й історики літератури не могли якслід оцінити місію Капніста та його особисту ролю в ній. М. Грушевський, напри-

---

4 *М. Грушевський,* Секретна місія українця в Берліні р. 1791. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. IX, Львів, 1896, Miscellanea, стор. 7–9.

5 *(B. Dembiński),* Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, t. I, Львів, 1902, str. 375—376.

6 *D. Donzow,* Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. Berlin, 1915, SS. 69—70. Leopold Heinrich von-der-Goltz, пруський посол у Петербурзі (1788–1793), до речі, знайомий В. Капніста (*В. В. Капнист*, Собрание сочинений, т. II, М.-Л., 1960, стр. 395).

7 *E. Borschak,* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935, pp. 70—71. Extrait de *Monde Slave,* 1933—1935.

8 *G. Sacke,* V. V. Kapnist und seine Ode „Na rabstwo". — „Zeitschrift für slavische Philologie", Bd. XVII, H. 2, Leipzig, 1941, SS. 291—301.

9 Графський титул (італійський) був визнаний за нащадками В. Капніста в Російській імперії в 1876—1877 роках.

клад, назвав колись Капніста «гарячою головою», а його пляни «мріями, не підтриманими загалом», хоч і визнавав, що В. Капніст, як Київський губерніяльний маршал шляхетства, «справді міг якесь доручення від української шляхти дістати».[10] М. І. Петров назвав «затѣю» Капніста «сумасбродною», «вѣроятно, навѣянною французскими идеями», себ-то ідеями Французької Революції 1789 р.[11] Дехто вважав, що Капністом, який їздив до Берліну в 1791 р., був, мабуть, не Василь, а його старший брат Петро, що дійсно подорожував в Европі й мав якісь персональні порахунки з російським урядом.[12]

Найбільш стурбовані були лівобережно-українські дворянські кола, зокрема деякі члени роду Капністів, які намагалися пояснити акцію їх предка, як ніби-то розпочату в інтересах Росії, мало не з доручення російського уряду.[13] Не зважаючи на все безглуздя цієї версії, вона знайшла собі пізніше підтримку з боку декого з совєтських істориків (див. далі). Натомість російські чорносотенці оголосили місію Капніста за модерну «австрійську інтриґу» («извѣстнаго австрійскаго профессора г. Грушевскаго»). Речник лівобережно-українського дворянства, історик Андрій Стороженко, в редакційній примітці до родоводу Капністів у «Родословнику» В. Л. Модзалевського, писав про місію Капніста (на його думку, це був Петро Капніст) таке: «Источник, из которого почерпнуто г. Грушевским это сведение, довольно мутный (sic! — *О. О.*), и вряд ли оно может выдержать строгую историческую критику. Скорее следует в нем видеть чью то досужую сплетню. Разумеется, сочувственный тон и выражения г. Грушевского (напр., „один из выдающихся [?] представителей украинской [?] интеллигенции") при передаче сведения — в данном случае неуместны. Если бы рассказ г. Грушевского был сущею правдою, то лишь глубочайшее отвращение и брезгливость возбуждал бы в русском сердце негодный поступок легкомысленного полу-инородца (сына „не малороссиянина, а подлинно грека"), задумавшего предавать, да еще от имени „земляков", русское правительство, столь щедро наградившее в 1743 году его отца, „яко иностранного человека за выезд из отечества его"».[14]

Але факт берлінських переговорів Капніста 1791 року важко було заперечити. Він залишився загально-визнаним у науковій літературі, як українській, так і не-українській (зокрема, польській і німецькій).

---

[10] *М. Грушевський,* З біжучої хвилі, К., 1907, стор. 56 («кружок Капниста»). Стаття була надрукована в «Літературно-Науковому Віснику», 1906, лютий. *М. Грушевський,* Очеркъ исторіи украинскаго народа, СПБ, 1904, стр. 314.

[11] «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1911, т. I, стор. 94.

[12] Такої думки був історик А. В. Стороженко, видавець «Малороссійскаго Родословника» В. Модзалевського (примітка до стор. 284 II тому Родословника).

[13] *О. Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 80.

[14] *В. Л. Модзалевскій,* Малороссійскій Родословникъ, т. II, К. 1910, стр. 284, прим. Підпис: «Изд.», себ-то «издатель» або «издатели» (бр. А. і М. В. Стороженки).

Та згадувано про нього здебільшого принагідно — в загальних працях з історії України того періоду, або ж у працях, присвячених В. Капністові, а найбільше в різних популярно-публіцистичних виданнях. Трохи більше уваги приділили йому в 1930—1940-х рр. статті Михайла Антоновича[15] й Ґеорґа Закке,[16] а згодом автора цих рядків, який у 1920-х роках вважав, що берлінська місія Капніста 1791 року пов'язана була з діяльністю Петра Васильовича Капніста.[17] Подібної думки був і Ю. Г. Оксман, і низка інших авторів.[18] Щойно спеціяльне дослідження нами біографії Василя Капніста в 1940-х роках переконало нас у тому, що саме він був той Капніст, що їздив до Берліну для переговорів з пруським урядом. Цю думку обґрунтовано було в кількох наших публікаціях, починаючи з 1943 року,[19] головне в монографії «Василь Капніст», яка була надрукована в двох літературно-наукових збірниках 1950-их років,[20] а згодом увійшла до збірки «Люди Старої України».[21] Пізніше видання творів і листів Василя Капніста, зроблене Академією Наук СССР, за редакцією Д. С. Бабкіна,[22] в 1960 році, яке принесло багато нового матеріялу для біографії й історії літературної творчости Капніста, не змінило, а навпаки, ще більш зміцнило нашу думку про Василя Капніста, як безперечного делеґата українських автономістів у Берліні, 1791 року.

Своєрідне ставлення до проблеми місії Капніста виявила советська історіографія. Якщо в 1920—1930-их роках історики в УССР могли більш-менш правильно оцінювати цю місію (хоч і не могли приділювати їй спеціяльної уваги), то в повоєнний період ситуація значно змінилася. Насамперед советські вчені мусили «реабілітувати» Василя Капніста, якого, мовляв, «высоко ценили революционные демократы» (В. Г. Белінський, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернишевський та інші). й похвалив колись сам К. Маркс.[23] Якийсь час під підозрою був Петро Капніст. Український советський історик Л. А. Коваленко писав у 1947 році: «На самом деле В. Капнист в Берлине вообще никогда не был. Дело обстояло так. В связи с обострением отношений между Россией и Пруссией в 1790 и 1791 г.г. статс-секретарь прусско-

---

15 *М. Антонович,* Козацький проект Василя Капніста — «Сьогочасне й Минуле», Львів, 1939, II, стор. 16–22.

16 *G. Sacke,* op. cit. — „Zeitschrift für slavische Philologie“, Bd. XVII, H. 2, Leipzig, 1941, SS. 291—301.

17 *О. Оглоблин,* Нариси з історії капіталізму на Україні, в. I, Х.-К., 1931, стор. 19–20.

18 «Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов», ч. I, М., 1931, стор. 407–408 (Ю. Оксман); *І. Борщак,* Наполеон і Україна, Львів, 1937, стор. 123; тощо.

19 *О. Оглоблин,* До питання про місію Капніста 1791 року. – «Краківські Вісті», 1943, ч. 129.

20 *О. Оглоблин,* «Василь Капніст». *Літературно-Науковий збірник»,* ч. I, УВАН, Нью Йорк, 1952, стор. 177–194; й *Збірник Української Літературної Газети.* 1956, Мюнхен, 1957, стор. 167–196.

21 *О. Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 49–114.

22 *В. В. Капнист,* Собрание сочинений, тт. I–II, М.-Л., 1960.

23 *Ibid.,* I, 64–65.

го министерства иностранных дел граф Герцберг, известный организатор шпионажа и разведки (см. Сб. Р.И.О., т. 42, стр. 101), устроил свидание с Петром Капнистом, зондируя почву для вербовки его в свои агенты (Пруссия имела виды на Украину). Но радикальные взгляды Петра Капниста, его резкое осуждение крепостнического режима Екатерины II и патриотические настроения совсем не подходили для целей Герцберга, и, информируя короля о свидании с Капнистом, он квалифицирует переговоры с ним как безрезультатные».[24] Ця концепція, до речи, позбавлена будь-яких підстав, припала до вподоби тодішнім совєтським дослідникам Василя Капніста (А. И. Мацай).[25]

Так було в 1940-х роках. Але 10 літ пізніше, у зв'язку з 200-літтям народження В. Капніста, яке широко й урочисто відзначено було в СССР, совєтська наука пішла ще далі. Відомий російський історик літератури й громадської думки 18 ст. П Н. Берков (нині покійний) писав р. 1959: «Говоря о *клеветническом* освещении отношения Капниста (Василя — *О. О.*) к Украине, я имею в виду старую, выдвинутую в 90-х годах прошлого века польским исследователем Брониславом Дембовским (sic! — *О. О.*) и подхваченную затем украинскими националистами версию, будто бы Капнист ездил в 1791 году в Берлин, подавал прусскому министру Герцбергу просьбу о том, чтобы Пруссия начала войну с Россией для освобождения Украины, обещая помощь украинцев. В журнале „Сьогочасне й минуле" (1939, т. II, стр. 16-22) была помещена статья „Козацький проєкт Василя Капниста" М. Антоновича, где эта сплетня вновь была пущена в обиход перед самой Великой Отечественной войной. Сейчас все эти *клеветнические* измышления опровергнуты. Оказалось, что Капнист никогда не выезжал за пределы России, что речь идет не о Капнисте, а о другом лице (? — *О. О.*), за деятельность которого поэт не ответствен, а стихи „... друг муз, друг Родины он был" говорят сами за себя! Патриотический пафос творчества Капниста является лучшим опровержением нелепых домыслов украинских националистов».[26]

Дослідник В. Капніста й редактор академічного видання його творів — Д. С. Бабкін, рішуче заперечуючи ідентичність берлінського Капніста й В. Капніста, бере під свій захист також Петра Капніста. «Жизнь П. В. Капниста — пише Бабкін — получила в литературе неправильное освещение... На основании польских (sic! — *О. О.*) источников.... рассказывается о посещении во время заграничной поездки П. В. Капнистом в Берлине прусского министра Герцберга... Вокруг этого эпизода шла большая полемика. Советские исследователи справедливо усматривают надуманный, тенденциозный характер

---

[24] *Л. А. Коваленко*, О влиянии французской буржуазной революции на Украину. – «*Вопросы истории*», 1947, № 2, стор. 83, прим. 25, *Його-ж*, Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст., Київ, 1973, стор. 101–104.

[25] *А. И. Мацай*, «Ябеда» В. В. Капниста, К., 1958, стр. 78.

[26] *П. Н. Берков*, В. В. Капнист, как явление русской культуры. «*XVIII век. Сборник 4*». АН СССР, М.-Л., 1959, стр. 264.

легенды о поездке Капниста в Берлин...» Покликаючися на опубліковані ним листи В. Капніста, Бабкін пише: «...По письмам Капниста видно, что он, так же как и брат его Петр Васильевич, никуда не уезжал в указанные годы из России... Что касается В. В. Капниста, то он вообще никогда не выезжал из России... Из писем Капниста за 1791 год следует, что брат его Петр Васильевич был все время дома».[27] В іншому місці, в зв'язку з козацьким проектом В. Капніста 1788 року й присвяченою цьому статтею Михайла Антоновича, Бабкін зауважує: «Цель, с которою был написан названный проект, и патриотизм Капниста, проявившийся во всех его произведениях и письмах, не дают никаких оснований подозревать его в каких-либо тайных сепаратистских замыслах».[28]

З усіх цих (та інших) писань совєтських вчених ясно видко, що вони не знайомі з опублікованими Б. Дембінським та іншими авторами документами Пруського Таємного Державного Архіву щодо місії Капніста, а навіть мало обізнані з відповідною літературою: інакше вони б не називали *пруські* документи «польськими», не плутали б імення Дембінського («Дембовський») і взагалі не перекручували б так самого змісту документів. Цікаво, що совєтські дослідники цілком іґнорують цікаву статтю Ґеорґа Закке (Sacke, 1901—1945) «V. V. Kapnist und seine Ode ,Na rabstvo'». Це тим дивніше, що інші праці цього дослідника добре відомі совєтським вченим, які високо їх цінять.[29]

Минулого року (1971), у вересневому числі журналу «Slavic Review» з'явилася невеличка стаття професора Indiana University Вільяма В. Еджертона (Edgerton) під досить дивним заголовком:

«Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukraine-German Intrigue».[30]

«75 років несамовито (furiously) контроверсійна леґенда повисла над ім'ям і репутацією російського поета 18 століття, Василя Васильовича Капніста» — так починається стаття проф. Еджертона, який поставив собі нелегке завдання довести, що:

1. Берлінський Капніст 1791 року не був і не міг бути Василем Капністом.

2. Поскільки берлінським Капністом не міг бути його старший брат Петро, то ним був найстарший з братів — Микола Капніст, бо четвертий брат — Андрій був божевільний (інші брати — від першого шлюбу батька, давно вже повмирали);

3. Вся ця історія є не більш — не менш, як «українсько-німецька інтриґа».

Залишаючи останню тезу на науковому сумлінні проф. Еджертона, бо вона згори виключає можливість наукової дискусії, спинимося на перших двох твердженнях або, як називає друге з них автор, «теоріях». Проф. Еджертон подає короткі відомості про відкриття

---

27 *В. В. Капнист*, Собрание сочинений, II, стр. 579–580.

28 *Ibid.*, I, стр. 25–26, прим. 25.

29 Див. «История СССР», 1964, I, стр. 196.

30 *William B. Edgerton*, Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukraino-German Intrigue. — *Slavic Review*, Vol. 30, No 3, September, 1971, pp. 551—560.

Б. Дембінським відповідних документів Пруського Державного Таємного Архіву й про відгуки на це відкриття з боку української науки й публіцистики до II Світової війни. Еджертон підкреслює, що «the story has had a curious way of turning up over and over again under suspicious circumstances of time and place»[31] Він цитує згадку про місію Капніста в книзі, як він підкреслює, українця В(олодимира) Дорошенка «Українство в Росії», яка з'явилася у Відні 1917 року, «at a crucial moment during the First World War», — й у статті Михайла Антоновича 1939 року, «on the eve of the Second World War».[32] Еджертон не заперечує самого факту подорожі одного з Капністів до Берліну в 1791 році й переговорів його з пруським урядом. Він ніби-то визнає й те, що мотивом їх були українські погляди й патріотичні почуття того Капніста. Це, в кожнім разі, різнить його від новітньої советської історіографії, яка, всупереч документальним фактам, рішуче відкидає подорож будь-кого з братів Капністів до Берліну в 1791 році.

Головними доказами автора на користь нової «теорії» є:

1. Листування Василя Капніста з дружиною й іншими родичами не має ознак українського сепаратизму.

2. Неґативне ставлення Василя Капніста до інвазії Наполеона в Росії р. 1812 — й, навпаки, позитивне ставлення до неї з боку Миколи Капніста, якого автор вважає за «найбільш незалежного у своїх поглядах».

3. Микола Капніст, кандидат Еджертона на берлінського Капніста 1791 р., мав чин надвірного совітника, той самий, що його мав берлінський Капніст. При цьому автор слушно відкидає кандидатуру Петра Капніста, який мав ранґу прапорщика ґвардії у відставці. Але Еджертон припускає співучасть Петра Капніста в берлінській акції 1791 року.

Мусимо докладно розглянути ці докази проф. Еджертона.

1. Автор має на увазі листи Василя Капніста до дружини й брата, Петра Капніста, що їх опубліковано в II томі академічного видання творів Капніста, за редакцією Д. С. Бабкіна, року 1960.[33] Ці листи збереглися в архіві Капністів, який з 1920-х років знаходиться в Рукописному Відділі Державної Бібліотеки УССР у Києві.[34] У вступі до цього видання Бабкін зазначає, що «оно ставит своей целью дать полный свод сохранившихся произведений поэта и *наиболее ценных его писем»*, разом «около двухсот пятидесяти», точніше 271 листів.[35] Отже, опубліковано було лише частину листів Капніста, причому критерій добору «наиболее ценных» листів залишається невідомим. Тим часом загальна кількість збережених в архіві листів, зокрема з

---

[31] *Ibid.*, 551.

[32] *Ibid.*

[33] *В. В. Капнист*, Собрание сочинений, II, стр. 249–547.

[34] *М. Ткаченко*, Архів Капністів. – *«Україна»*, 1925, кн. 6, стор. 170–173. Загальна кількість листів за 1746–1918 рр., російською, французькою й німецькою мовами, – 1120 (ibid.). Сюди ввійшли, очевидно, листи Капністів (зокрема Василя Васильовича) й листи до них інших осіб.

[35] *В. В. Капнист*, Собрание сочинений, I, стр. 7.

18 століття, значно більша: збереглося понад 500 листів (528) причому найбільше їх припадає на 1791—1796 роки.[36]

А втім, ледве-чи можна казати, що в опублікованих листах Капніста зовсім не помітно політичного сепаратизму.[37] Навпаки, аналізуючи деякі листи (навіть до дружини) й, звичайно, зіставляючи їх з відомими нам фактами з біографії й діяльности В. Капніста та з ідеологією його творів, а також з загальною політичною ситуацією того часу, можна помітити доволі виразні національно-політичні симпатії й антипатії автора листів, а навіть зв'язки його з різними опозиційними колами як українськими, так і російськими.[38] Зрештою, ледве-чи можна було б сподіватися особливих виявів політичного сепаратизму В. Капніста в листах до рідних, зокрема до дружини-росіянки, яка навряд чи співчувала українським політичним настроям і плянам свого чоловіка, до того ще в листах, надісланих здебільшого звичайною поштою. Не кажемо вже про те, що небезпечні з цього погляду листи (якщо вони взагалі були) могли бути потім знищені або самим Капністом, або його спадкоємцями.

2. Дивне враження справляє спроба проф. Еджертона використати неґативне ставлення В. Капніста до Наполеона та його війни проти Росії 1812 року й можливої інвазії французької армії на Україну, як доказ проти участи В. Капніста в берлінській акції 1791 року. Залишаючи на боці обставини дискусії між братами Василем і Мико-

---

[36] *М. Ткаченко*, op. cit., стор. 170–173.

Свого часу В. Свобода, в рецензії на нашу книгу «Люди Старої України», констатуючи, що в опублікованій Бабкіним кореспонденції В. Капніста „is a gap… of more than six months between 11 February and 29 August 1791", зазначив, що „it remains to be seen what evidence, if any, can be obtained from the unknown and so-called „less valuable" letters which are as yet unpublished", *The Slavonic and East European Review*, December, 1962, Vol. XLI, No 96, p. 273.

[37] *W. Edgerton*, op. cit., pp. 556—558.

[38] Відомі зв'язки В. Капніста з Радіщевим, з масонами Новіковського кола (розенкрейцерами) – з одного боку, з Рум'янцевим, був. гетьманом Кирилом Розумовським та іншими опозиційними достойниками — з другого боку. Зокрема дуже цікаві зв'язки Капніста з гр. П. О. Рум'янцевим-Задунайським в 1780–1790-х рр., матеріяли про що є в листах Капніста до дружини й брата Петра Васильовича. Див. ще нашу статтю: „Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev-Zadunaysky", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. VI, 1958, No 3, 4 (21—22), pp. 1313—1326.

Про стосунки В. Капніста з О. М. Радіщевим – див. *Д. С. Бабкин*, В. В. Капнист и А. Н. Радищев. – «XVIII век. Сборник 4», стр. 269–288. Дехто з советських авторів навіть гадає, що Капніст був учасником створеної р. 1783 «тайной революционной организации», куди входили також Радішев, архітект В. І. Баженов, видавець И. К. Шнор, гравер И. Х. Набгольц, Ф. В. Каржавін, а можливо, й Н. І. Новіков. Але ця організація «осталась нам неизвестной» (*В. Рабинович*, «Царям туда же дорога!» О первых шагах революционного движения в России. – «*Наука и жизнь*», 1970, № 3, стр. 81–90). На нашу думку, це занадто смілива гіпотеза. В кожнім разі, тут потрібні більш поважні докази.

лою Капністами — Микола ніби-то прихильно ставився до можливого приходу Наполеона на Україну, — а також інтерпретацію цієї дискусії в Спогадах С. В. Капніст-Скалон, треба пам'ятати, що:

а) дискусія 1812 року відбулася майже чверть століття пізніше берлінської акції Капніста, за цілком відмінних історичних і політичних (та військово-політичних) обставин. Не ті були часи, не ті люди, не той був і сам Капніст.

б) Саме невдача берлінської місії 1791 року неминуче мусила викликати в Капніста та його однодумців скептичне, а в кожнім разі, дуже обережне ставлення до проблеми чужоземної участи у справі українського визволення.

в) Особа Наполеона, з його протопольською політикою, особливо в часи війни 1812 року, зовсім не була популярною в тих українських (консервативних) політичних колах, до яких належав тоді В. Капніст, і які сподівалися досягти українських цілей шляхом порозуміння з Росією. Про це ми писали свого часу так: «Відомо також, що В. Капніст, як зрештою переважна більшість лівобережно-українського шляхетства, вороже поставився до вторгнення Наполеона до Росії 1812 року. Українське шляхетство, і зокрема Капніст, навчений гірким досвідом 1791 року, добре розуміли, що Наполеон розпочав війну проти Росії не в інтересах визволення України (та інших народів), а до того ще політика Наполеона щодо Польщі аж ніяк не могла бути до вподоби українським патріотам».[39]

Ясна річ, ставлення Василя Капніста до Наполеона в 1812 році не може бути доказом неможливости участи його в берлінській акції 1791 року, так само, як протилежне ставлення до Наполеона з боку Миколи Капніста ледве-чи промовляє за те, що він виступав, як речник українських автономістів у Берліні в 1791 році.

3. Проф. Еджертон, у своїх міркуваннях про Миколу Капніста, надає особливого значення тому фактові, що він, єдиний з Капністів (крім, звичайно, Василя), мав чин надвірного совітника. Дійсно, він був ним у 1795—1802 роках і, мабуть, пізніше.[40] Але чи мав він цей чин *у 1791 році,* — невідомо, і Еджертон не дає нам документальних доказів на це. На нашу думку, Микола Капніст дістав цей чин *після 1791 року.* Зі скупих біографічних даних про нього відомо, що він служив у ґвардії, де дістав чин прапорщика, яким він числився в 1788 і 1789 роках, будучи вже у відставці.[41] В цьому чині він був Градизьким (Кременчуцьким) повітовим маршалом шляхетства в 1788—1789 роках,[42] а, може, й пізніше. Переходячи потім на цивільну службу, він, за табелью про ранґи, мав одержати чин титулярного радника або найбільше — колезького асесора й щойно згодом був підвищений на надвірного совітника. Це треба було б Еджертонові переві-

---

[39] *О. Оглоблин,* Люди Старої України, 102. Див. ibid., 101–107.

[40] *В. В. Капнист,* Собрание сочинений, II, 441, 443, 595; *В. Л. Модзалевскій,* Родословникъ, II, 284.

[41] *Ibid.*

[42] *Кн. Н. Туркестановъ,* Губернскій служебникъ СПБ., 1869, стор. 78.

[43] *В. Модзалевскій,* Родословникъ, II, 285–286.

рити (крім архівних, є й друковані джерела для цього), й тільки тоді він мав би право казати, що Микола Капніст був надвірним совітником у 1791 році, отже був у тому чині, який тоді мав його брат Василь. Аджеж Василь Капніст, ґвардії підпоручник у відставці й Київський губерніяльний маршал шляхетства, 27. IV. 1787 року одержав чин надвірного совітника й був у ньому до 1799 року, коли з призначенням до «театральної дирекції» у Петербурзі, дістав слідуючий чин колезького совітника.[43]

Захоплений бажанням «врятувати репутацію» Василя Капніста, проф. Еджертон не звернув уваги ні на зміст берлінських переговорів Капніста з Герцберґом, ні на час і обставини цих переговорів. Тим часом це дуже важливі речі. Аджеж Капніст заявив Герцберґу, що він надісланий з цією місією своїми земляками (par les habitants de ce pays-là), себ-то мешканцями «Малої Росії або Російської України». Ми знаємо тепер і коло українських автономістів того часу, і коло зв'язків Капніста. Позиція його, як лідера Київського[44] шляхетства, а згодом як одного з лідерів Катеринославського шляхетства, робить його кандидатуру на представника й делеґата українських автономістів цілком авторитетною. Його «Ода на рабство» 1782 року, що, як доводять советські дослідники (Бабкін), стала зразком для знаменитої оди Радіщева «Вольность», присвяченої Американській Революції,[45] зовсім ясно говорить про ліквідацію української автономії російським урядом, не раз повторюючи рефрен:

Отчизны моея любезной
Порабощенье воспою,[46]

---

[44] До складу Київського намісництва 1781–1796 рр. входили повіти: Київський, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Золотоноський, Голтвянський, Пирятинський, Остерський, Козелецький і Градизький, який згодом був перенесений до Катеринославського намісництва. Отже більша частина Київського намісництва була на Лівобережжі (колишні полки Гетьманщини: Київський, Переяславський, Лубенський і Миргородський).

[45] «В настоящее время – пише Д. С. Бабкін, – уточнив время создания оды «Вольность», можно считать, что она была написана позднее «Оды на рабство» (Капніста. – *О. О.*). Следовательно, воздействие оды Капниста на Радищева не подлежит сомнению» (*Д. С. Бабкин*, А. Н. Радищев. Литературно-общественная деятельность. М.-Л., 1966, стр. 122–123). Див. ще: *Д. С. Бабкин*, А. Н. Радищев в оценке В. В. Капниста. – *Русская литература*, 1958, № I; *його ж*, В. В. Капнист и А. Н. Радищев. – *XVIII век. Сборник 4*, стр. 269–288.

[46] Всупереч традиційному російському й советському тлумаченню «Оди на рабство», як ніби-то написаної з приводу закріпачення Катериною II українських селян (указ 3. V. 1783 р.), ми вважаємо, що Ґ. Закке переконливо довів, що цей твір, написаний ще в 1782 році (див. нашу працю «Люди Старої України», стор. 60–66), був протестом проти ліквідації автономії Гетьманщини в 1782 році (*G. Sacke*, op, cit., SS. 291–301). Опублікована Д. С. Бабкіним перша редакція «Оды на рабство» не залишає жадного сумніву, що мав на увазі Капніст, коли писав:

а також інші твори Капніста, включно з його автоепітафією («Друг муз, *друг Родины* он был»),[47] не залишають жадного сумніву щодо його українських національно-політичних поглядів і симпатій. Це стверджують родичі й знайомі Капніста (про декого з них згадує Еджертон). Донька В. Капніста — Софія Васильовна Капніст-Скалон пише: «Мой отец страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии . . . Он принимал живое участие во всем, что касалось Малороссии и как бы страдал вместе с нею... Его заветным желанием было восстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою свободу».[48] Ще ясніше про це каже мемуарист Филип Вігель, який писав, що Капніст (і Микола Гнідич), «несмотря на единоверие, единокровие, единозвание, на двухвековое соединение их родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов . . .».[49] Історик Дмитро Бантиш-Каменський, який добре знав Капніста, стверджує, що «вольные стихи» «Оды на рабство» були написані «относительно порабощения Малороссии».[50] Проф. Еджертон не звернув уваги на те, що серед близьких родичів і друзів Капніста, як, приміром, Державін і Микола Львов, Капніст мав кличку «Васька Пугачев» (1787 р.).[51] Еджертон також недоцінив того цікавого факту, що Капніст, вже після Київського маршальства, їздив делеґатом од Київського шля-

---

«Я воспою порабощенье
Драгой отчизны моея».

(*Д. С. Бабкин*, В. В. Капнист и А. Н. Радищев, стр. 274–275). Навіть в остаточній (друкованій) редакції Капніст, звертаючися до цариці, каже:

«Когда спасительной рукой
Вериг постыдных сложишь бремя
С отчизны моея драгой».

(*В. В. Капнист*, Собрание сочинений, т. I, 91).
В іншому своему творі («Ода на смерть сына моего», 1784 р.) Капніст писав:

«Драгих мне стран порабощенье
. . . .
Оплакивал недавно я» (Ibid.).

47 Даремно гадає П. Н. Берков, що тут під «родиною» Капніст розуміє Росію. Можна було б навести безліч прикладів, які свідчать, що «родиною» або «отчизною» Капніст, як і всі його українські сучасники — земляки, вважав не Росію (чи Російську імперію), а тільки Україну. Зрештою, це стверджує донька поета Софія Капніст-Скалон.

48 «Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов», ч. I, стр. 304.

Сам Капніст казав про «разные занятия *по общественным, всегда близким к сердцу моему, делам* . . .» (лист до Г. Р. Державіна з 18. VII. 1812 р. «Сочиненія Г. Р. Державина», т. VI, СПБ., 1876, стр. 273).

49 *Ф. Вигель*, Записники, т. I, М., 1928, стр. 353.

50 «Русская Старина», 1888, т. 60, X–XII, стр. 525.

51 «У здѣшняго губернскаго предводителя Ваcкѣ (sic! — *О. О.*) Пугачева сынъ родился Николай. Государыня его крестила и дала ему табакерку в 1100 рублей» (лист М. О. Львова до Г. Р. Державіна, з Києва, 23 березня 1787 р. — «Сочиненія Г. Р. Державина», т. V, СПБ., 1876, стр. 679).

хетства (Еджертон помилково гадає, що від Катеринославського[52]) з петицією проти утисків і зловживань місцевої російської адміністрації, до Петербурґу, в 1788 році.[53] Даремно думає Еджертон, що козацький проєкт Капніста 1788 року (зміст якого він подає неточно) мав на меті «оборону Російської імперії від турків».[54] Проф. Еджертонові, очевидно, нічого не говорять знаменні слова *автобіографічної* записки Капніста: «Не желая достигать отличий, ползая в передних вельможеских, *я служил обществу* в пути, открытом премудрою царицею. Открыто и *тайно* жертвовал *любви отечества* всем — и *жизнью,* — успех не венчал всех подвигов моих. Судьба сокрыта от нас. Добрый *сын отечества* должен довольствоваться часто одним свидетельством доброй совести». Ці слова Капніста, які опублікував советський дослідник (Д. Бабкін),[55] найкращий тепер в СССР знавець Капніста, говорять самі за себе. В світлі цього стає цілком зрозумілим те, що Капніст, захоплений ідеями й перемогами Американської Революції, не раз казав своїм рідним і друзям (навіть російським), що він волів би переселитися до Америки.[56]

Отже національно-політичне обличчя Василя Капніста цілком ясне.[56a]

---

52 *W. Edgerton,* 556.

53 *В. В. Капнист,* Собрание сочинений, II, 314–316, 318–319, 324–325, 326–327, 336–337, 338–339, 340–341, 342–343.

54 *W. Edgerton,* 560. Невідомо, звідки взяв Еджертон, що це козацьке військо (кількість його Еджертон неймовірно перебільшує – „the halfmillion Cossacks“, p. 556: проєкт Капніста передбачав лише 5 тисяч) мало бути послане проти турків. Як відомо, текст проєкту Капніста не зберігся, й ми знаємо про нього лише з листів гр. О. А. Безбородька.

55 *Д. С. Бабкин,* В. В. Капнист и А. Н. Радищев. – «XVIII век. Сборник 4», стор. 287. Чомусь ця важлива автобіографічна записка не потрапила до академічного видання творів і листів Капніста, що його редаґував той же Д. С. Бабкін.

56 Про це оповідає С. В. Капніст-Скалон у своїх Спогадах. Натяк на це є у вірші Державіна «Капнисту», 1797 року:

«Так для чего ж в толь краткой жизни,
Метаться нам туды, сюды,
В другие земли из отчизны
Скакать от скук или беды
И чуждым солнцем согреваться?
От пепелища удаляться,
От родины своей кто мнит,
Тот самого себя бежит».

Г. Р. Державин, Стихотворения, Л., 1957, стор. 248–249).

56a Навіть советські дослідники, в новітніх публікаціях, як українських, так і російських, визнають *український* характер громадсько-політичної діяльности Василя (і його брата Петра) Капніста. Л. А. Коваленко стверджує, що «Василь Васильович цікавився далеко не одними музами», і що російський уряд «*мав підстави вбачати* у пропозиціях Капніста (мова мовиться про «козацький проєкт» 1788 року. – О. О.) *прагнення до автономії України»* (*Л. А. Коваленко,* Велика Французька революція і громад-

Чи можна порівняти його з старшим братом, Миколою Капністом? Еджертон каже: «Ми знаємо дуже мало про Миколу Капніста, крім спогадів його племінниці і скупих даних в генеалогії Модзалевського».[57] З тих Спогадів виглядає людина, що жадних громадських інтересів не мала. «Умный человек — пише С. В. Капніст-Скалон, — но с большими странностями», який «так много думал о себе и о своем уме, что не говорил иначе, как какими-то иногда вовсе непонятными аллегориями». «Сидел он всегда посреди комнаты в больших креслах (он был очень толст) перед черным столом, исписанным мелом сверху донизу цифрами. Его единственным занятием были разные математические исчисления, а большею частью исчисления доходов из имений». «В семействе он был большим деспотом». Любив попоїсти й щоб був порядок у хаті. А «за малейший беспорядок в доме, за дурно изготовленное блюдо» «он не только бранил (свою дружину) самыми гнусными словами, но иногда, засучивая рукава свои и говоря: «а ходи лиш сюда, моя родино!», он доходил до того, что в присутствии всех бил ее своеручно».[58] Правда, він і вся родина «говорили обыкновенно по-малороссийски»[59] (зрештою, українську мову знали й уживали всі брати Капністи), але, всупереч проф. Еджертонові, ми не думаємо, що цих «кваліфікацій» було б досить, щоб українське шляхетство делеґувало Миколу Капніста до Берліну, для переговорів з гр. Герцберґом в українських національних справах. Так само ледве-чи такого ґатунку делеґат міг особисто заімпонувати керманичеві пруського уряду.

Не зважаючи на все це, проф. Еджертон каже: «ніщо в доступних інформаціях не перечить теорії, яку я тут пропоную, що він (Микола Васильович) ... був той Капніст, який тайно подорожував до Бер-

сько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст., К., 1973, стор. 100–101). Той же автор слушно каже, що в «Оді на рабство» Капніста, «разом з протестом проти кріпацтва, досить виразно прозвучав і *протест проти колоніяльної політики царизму щодо України»*, і що «саме посилення кріпацтва, Капніст не безпідставно розцінював як крок, що посилював колоніяльний гніт на Україні» (ibid., 99). Інший дослідник, на підставі матеріялів Капністового архіву, також підкреслює, що «Капніст (Василь – О. О.) обурювався царською політикою соціяльного та *національного* гноблення. Серед його рукописів збереглася записка, де є ряд міркувань з цього приводу» (*Т. Громова*, В. В. Капніст у суспільно-літературному житті України кінця XVIII - початку XIX ст. – «Радянське літературознавство», 1973, XI, стор. 29. Характерно, що ця записка Капніста й досі ще не опублікована). Російський совєтський дослідник-пушкініст В. Э. Вацуро, в статті про українського поета Аркадія Родзянку («Пушкин и Аркадий Родзянка. Из истории гражданской поэзии 1820-х годов» – «Временник Пушкинской Комиссии. 1969», Лен., 1971, стор. 43–68), згадуючи про «Капнистовский кружок», вважає його за «цитадель украинской аристократической оппозиции» (ibid., 45), до якої належав і Петро Васильович Капніст, «украинофил, едва ли не сепаратист» (ibid.).

57 *W. Edgerton*, 560.

58 «Воспоминания и рассказы...», I, стор. 314–316.

59 *Ibid.*

ліну, в квітні 1791 року... Як заможній, інтеліґентний дивак із сильними українськими симпатіями, Микола був вповні спосібний вибратися на тайну подорож до Берліну, не даючи нікому, навіть власним братам, знати, які були його дійсні наміри, або навіть куди точно він вибирається. А раз він прихилив ухо Герцберґа, його дивацтво і спосіб говорення «якимись часто зовсім незрозумілими алеґоріями» робили його спосібним вибирати окремі частки дійсності і використати їх для того, щоб передати зовсім інше враження пруському міністрові. Нездійснений плян його брата Василя створити добровільну козацьку армію для оборони Російської імперії перед турками міг якраз і подати натхнення для його власної фантазії про сепаратистську українську армію, в якій він перебрав би місце свого більш відомого молодшого брата, як головний герой. Його згадка про себе, що він займав становище у фабриках, могла мати деяку підставу у дійсності — але знов, це могла бути і фантазія, інспірована відповідальністю брата у шовковому заводі у Києві...». «Будь-що-будь (all in all; найбільш вірогідне пояснення тайної місії, описаної у звіті Герцберґа пруському імператорові (sic! — *О. О.*), це просто те, що вона була нічим іншим, як дивацькою (eccentric) особистою (single-handed) ескападою (escapade) неврівноваженого (erratic) Миколи Капніста». Й нарешті — кінчає свою статтю Еджертон — «крім поета Василя, якого я вже усунув (eliminated from consideration) на підставі його власних тверджень в його листах, був лише один член у всій родині Капністів, який мав ранґ надвірного совітника у 18 столітті. Це був ексцентричний брат поета — Микола».[60]

Не знати, чи ця більш, ніж дивовижна арґументація переконує самого автора, проф. Еджертона. Але, поза всяким сумнівом, вона цілком достатня для советських літературознавців та істориків. Аджеж тут, мовляв, «одним пострілом забито двох зайців». *По-перше,* «врятовано репутацію» (з російсько-советського погляду) відомого проґресивного російського поета, якого «высоко ценили революционные демократы» й похвалив Карл Маркс;[61] *по-друге,* показано, що вся берлінська акція Капніста 1791 року була лише «ексцентричною особистою ескападою неврівноваженого дивака»,[62] як його характеризує рідна племінниця, а зрештою мало-відомого Миколи Капніста.

Годі й казати, що для правдивого історика ця «теорія» проф. Еджертона абсолютно неприйнятна. Насамперед впадає в око повна ізоляція гіпотези Еджертона від загально-відомих історичних фактів. Серед інших численних помилок, проф. Еджертон кілька разів каже про «пруського *імператора»* («Prussian Emperor»),[63] забуваючи при

---

60 *W. Edgerton,* pp. 559—560.

61 *В. В. Капнист,* Собрание сочинений, I, 64–65.

62 *W. Edgerton,* p. 560.

63 *W. Edgerton,* p. 553 („Prussian *Emperor* Friedrich-Wilhelm II)", 560 („Prussian *Emperor*"). Але на стор. 554 Еджертон згадує про „*King* of Prussia".

цьому, що ще Козьма Прутков, твори якого Еджертонові, знавцеві російської літератури, напевно відомі, сказав, що «Пруссія должна быть *королевством*».[64] Далі, проф. Еджертон досить неуважно ставиться до своїх джерел та літератури. Наведемо кілька прикладів. Статтю покійного історика Іллі Борщака в англомовній Енциклопедії Українознавства, підписану «E. Borschak», він приписує ще живому правникові, проф. Теодорові (а не «В.») Цюцюрі тільки тому, що він є автор сусідньої з Борщаковою статті.[65] Редакційну примітку (Андрія Стороженка) до генеалогії Капністів у Родословнику В. Модзалевського приписано самому Модзалевському, хоч вона й підписана редакцією.[66] Цитуючи працю Ілька Борщака «Наполеон і Україна»,[67] де є лише принагідна згадка про місію Капніста, Еджертон збуває мовчанкою іншу працю Борщака «L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale» (1935 р.),[68] де Борщак подає також документи берлінського архіву про Капніста, зокрема лист його до гр. Герцберґа.[69] Полемізуючи зі статтею Закке про Капніста, Еджертон підкреслює, що вона з'явилася «just after Nazi Germany's attack on the Soviet Union had inaugurated the new twentieth-century fashion of invading one's allies».[70] Але тут проф. Еджертон потрапив на слизький ґрунт. Бо — цитуємо совєтського дослідника (Е. Г. Плимак) — «Ґеорґ Закке (1901—1945), автор ряда интересных работ по истории России», «писатель-антифашист, погибший в гитлеровских застенках», «был арестован нацистами в 1944 году и убит ими 27 апреля 1945 года при переводе из концлагеря Фюльсбюттель в концлагерь Нейенгамме».[71] Отже, ледве-чи можна вважати його співучасником «українсько-німецької інтриґи» навколо імення Василя Капніста.

Якщо додати, що проф. Еджертон, очевидно, не знає наших праць, присвячених Василеві Капністові та його літературно-громадській діяльності, опублікованих у 1940—1960-х рр.,[72] не кажучи вже про інші праці (наші й інших авторів) про український автономістичний рух кінця 18 століття,[73] доводиться визнати, що наукова база статті

---

[64] «Сочинения Козьмы Пруткова», М., 1965, стр. 162.

[65] *W. Edgerton,* 551.

[66] *Ibid.,* 552.

[67] *Ibid.,* 553.

[68] Див. вище, прим. 7.

[69] *Ibid.*

[70] *W. Edgerton,* 554—555.

[71] *История СССР,* 1964, I, стр. 196. Цю свою необачність змушений був визнати й сам проф. Еджертон, у листі до редактора *Slavic Review* (Vol. 32, No I, March, 1973, p. 218). Отже, принаймні друга половина антинаукової формули „Ukraino-German intrigue" мусить бути викреслена з концепції проф. Еджертона. На жаль, йому забракло відваги відмовитися взагалі від цієї нефортунної концепції, яка, очевидно, й далі залишається на науковому сумлінні автора.

[72] Див. вище, прим. 19–21.

[73] Див. *О. Оглоблин,* Люди Старої України, passim; *його ж,* Опанас Лобисевич, 1732–1805, Мюнхен-Нью-Йорк, 1966.

проф. Еджертона доволі таки обмежена й, по-суті, не виходить поза межі совєтської науки.

Та, мабуть, найгірше те — і це найслабше місце «теорії» проф. Еджертона, — що він цілковито ізолює берлінську акцію Капніста не тільки від політичної біографії Василя Капніста, але й від загальновідомих історичних подій і відносин на Сході Европи, зокрема на Україні, в Росії, Польщі, а також від цілої історії Европи кінця 18 століття. Еджертон ігнорує політичну ситуацію в Европі на весні 1791 року, яку історики характеризують, як «европейскій кризис»,[74] зносини з Прусією польських політичних кіл, консервативних (Северин Ржевуський) і проґресивних (Ігнатій Потоцький),[75] що шукали в Берліні допомоги і проти демократичних реформ у Речі Посполитій (Ржевуський), і проти Росії (зокрема подорож подружжя Ржевуських до Берліну в 1788 році);[76] акції різних національних мальконтентів (угорських, бельгійських та інших), які шукали підтримки Прусії в своїх порахунках з Австрією; і т. д., і т. д.[77] Еджертон не знає не тільки про український автономістичний рух 1780—1790-х рр., але й про російську *політичну* опозицію того часу, що орієнтувалася на цісаревича Павла Петровича, ні про таємні зносини останнього й російських опозиціонерів (зокрема масонів) з пруським урядом і королем Фридрихом-Вільгельмом II. Всі ці речі давно вже з'ясовані в історичній науці, не лише українській, російській, польській, але і в світовій: вони мають величезну літературу, а також чимало опублікованих джерел. Звичайно, літературознавець *може* їх не знати. Але якщо він береться до історичної теми, де він намагається розв'язати ту чи іншу проблему історії, зокрема коли хоче заперечити чи підважити ті чи інші висновки історичної науки (навіть української), а тим паче, коли претендує на створення своєї власної, ориґінальної «теорії», — він *повинен* знати дотичну літературу й джерела й взагалі *мусить* знати історію даної доби і, в міру своїх сил і здібностей, розуміти історичне минуле. А коли він цього не робить, тим гірше для нього.

Але й це ще не все. «Теорія» проф. Еджертона завела його ще в дальші «дебрі». Він твердить, не маючи жадних доказів на це, що Микола Капніст діяв у Берліні, як самозванець і ошуканець.[78] Мало того. Фальшиво видаючи себе за рідного брата, Василя Капніста, без його відома й згоди, а навіть без будь-якої потреби й користи для себе, він накликáв на брата (обох братів — Василя й Петра), що залишалися в межах Російської імперії, небезпеку урядових репре-

---

[74] *П. Митрофановъ*, Леопольдъ II Австрійскій. Внѣшняя политика. Том I, ч. I. Петроград, 1916, стр. 397–460 («Записки Историко-Филологическаго Факультета Имп. Петроградскаго Университета», ч. CXXXI).

[75] *B. Dembiński*, Polska na przełomie, Lwów, 1913,

[76] *B. Dembiński*, „Plany Seweryna Rzewuskiego“, — *Kwartalnik Historyczny*, Rocznik XXVIII, Львів, 1914, zeszyt III—IV. str. 487—501.

[77] *П. Митрофановъ*, op. cit., 104, 144–152, 154 sq., 399 sq., 404–405.

[78] *W. Edgerton*, p. 560.

сій, а передусім неминучу загрозу кари за «державну зраду» для самого себе, якщо б його берлінська «ескапада» стала відомою російському урядові. Це справді було б «с здравым разсудком несходно» (слова Г. Р. Державіна в листі до В. В. Капніста).[79] А втім, як каже Козьма Прутков, «бывает, что усердие превозмогает и рассудок».[80]

Можна підбити підсумки. Хто-ж з двох (чи трьох) братів Капністів справді був у Берліні, в квітні 1791 року й вів переговори з гр. Герцберґом? Відповідь — і то безперечну й остаточну — на це питання дає лист гр. Герцберґа до короля Фридриха-Вільгельма II з дня 24 квітня 1791 року. До пруського уряду звертався «un gentilhomme de la Petite-Russie ou Ukraine Russienne, qui s'appelle de Kapnist, et qui se dit être un gentilhomme possessionné dans ce pays—là et qui avait *le titre de Conseiller de Cour et même un emploi dans les fabriques*».[81]

Саме Василеві Капністові іменним височайшим указом з 20 квітня 1787 року було доручено «главное надзираніе» над Київським державним («казенным») шовковим заводом, з платнею 450 рублів на рік; а кількома днями пізніше, 27 квітня він дістав чин надвірного совітника.[82] Ні Микола, ні Петро, ні хтось інший з родичів В. Капніста, ні тоді, ні іншого часу не мав *службового* відношення до фабрик.

Отже цілком ясно, що Капніст, який був у Берліні в квітні 1791 року, шукаючи пруської допомоги для визволення України з-під російської влади, *то був Василь Васильович Капніст, відомий російський поет*.

Можна було б закінчити тим, чим починає свою статтю проф. Еджертон, який шукав у цій суто-історичній проблемі якоїсь «українсько-німецької інтриґи», й тому намагався «поховати леґенду» про участь у ній російського поета Василя Капніста. Але «українсько-німецька» (чи «німецько-українська») інтриґа — це стара, заялložена теза царсько-російських чорносотенців. А ховаючи деякі «леґенди», треба бути дуже обережним, щоб, часом, замість них, не поховати своєї власної наукової репутації.

Але, як каже російське прислів'я, «нет худа без добра». Стаття проф. Еджертона ще раз нагадала нам, що проблема берлінської місії Капніста — Василя Капніста — зобов'язує нас, істориків України, науково, sine ira et studio, дослідити як біографію Василя Капніста, так, головне, ту епоху, з якою зв'язана була його політична діяльність, а зокрема ота берлінська місія 1791 року. Такі важливі питання, як:

---

[79] «Сочиненія Г. Р. Державина», т. V, стр. 427.

[80] «Сочинения Козьмы Пруткова», 153.

[81] *G. Sacke*, op. cit., 300—301 (лист гр. Герцберґа до короля Фридриха-Вільгельма II, з 24 квітня 1791 року).

[82] I Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, том XXII, № 16532 (20. IV. 1787); *Модзалевскій*, Родословникъ, II, 285.

1) зв'язки української й російської політичної опозиції в 1780—1790-х роках;[83]

2) зв'язки українських і польських політичних кіл (зокрема польської «партії реформ») у період 1787—1791 років;[84]

3) історія українського масонства другої половини 18 століття; і, зрештою,

4) історія українського автономізму кінця 18 — початку 19 століття; — давно вже чекають на свого дослідника.

Ось за цю, хоч і мимовільну пригадку, ми мусимо бути вдячні проф. Еджертонові.

---

83 Див. O. *Ohloblyn*, „Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev-Zadunaysky", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. VI, 1958, No 3, 4 (21—22), pp. 1313—1326.

84 Див. *О. Оглоблин*, Люди Старої України, 75–76; *П. Митрофановъ*, op. cit., 145–147.

Матеріяли для вивчення життя М. Грушевського

Любомир Винар

АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З 1906 І 1926 РОКІВ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ

Одним із найважливіших джерел для відтворення біографії Михайла Грушевського являються його автобіографічні писання. Вже раніше я відмітив нечисленність і скупість матеріялів Грушевського про його власне життя і діяльність.[1] Якщо взяти до уваги діяпазон його наукової праці й участь майже в усіх ділянках суспільного життя, тоді краще зрозуміємо причини, які не дозволили Грушевському залишити у творчій спадщині обширніші біографічні записки.

Саме тому потрібна докладна аналіза двох його друкованих автобіографій для уточнення певних біографічних даних і оцінки окремих етапів життя Михайла Грушевського.

Дотепер відомо, що Грушевський написав три автобіографії і два біографічні нариси. У хронологічному порядку постараємося коротко обговорити ці джерельні матеріяли.

Першу автобіографію латинською мовою Михайло Грушевський виготував у 1890 році і вислав її до професора Д. Беляєва, голови державної іспитової комісії Київського Університету.[2] На жаль ця автобіографія не збереглася в університетському архіві. Можна здогадуватися, що це була коротка, формальна автобіографічна записка М. Грушевського з подрібними даними про його студії, семінарійні праці, а також із головнішими біографічними інформаціями.

Друга автобіографія була опрацьована і видана у травні 1906 року у Львові накладом 50-ти примірників.[3] У зв'язку з цею першою видрукованою *Автобіографією* Грушевський писав: «Давніше я робив пляни, коли мені мине сорок літ (мовляв оброблю ся вже тоді, буду мати

---

[1] Любомир Винар, *Молодість Михайла Грушевського*. Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1967, стор. 3–5.

[2] Докладніше про це в статті В. Міяковського: «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті»*, ч. 70, 1944.

[3] Михайло Грушевський, *Автобіографія*. Львів, 1906. 16 стор. (Друковано, як рукопис).

Автобіографію з 1906 року перевидав фотографічним способом Андрій Григорович у 1965 році, накладом 100 примірників.

Михайло Грушевський, *Автобіографія*. Торонто: Acropolis Press, 1965, 16 pp.

Історію в шести томах на укінченню і т. д.) написати свої мемуари. Сеї осени мине мені сорок літ, але час коли я оброблю ся і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все дальше, а життя й робота забирає все більше. Тому, з нагоди бажання одного з молодших українських письменників мати біографічні дати про мене, засівши за списання тих дат, я задумав написати їх трохи ширше, а на бажання моєї фамілії, друкую сю записку в малім числі примірників — для рідних і близьких».[4]

Згадану *Автобіографію* опрацював Грушевський мі ж8 і 17 травня 1906 р. з нагоди його десятилітньої наукової і громадської праці в Галичині. Вона кінчається на 1905 році.

У 1920 році у вінніпезькому українському тижневику «Український Голос»[5] появився автобіографічний лист М. Грушевського п. н. «З життя проф. М. Грушевського», в якому знаходимо відомості про його життя в роках 1914 до 1919. Цей автобіографічний матеріял перевидано у ювілейному числі «Українського Історика», присвяченого століттю Михайла Грушевського п. н. «Автобіографія Михайла Грушевського, 1014—1919».[6]

У 1926 році у Києві величаво відзначувано 60-тиріччя з дня народження і 40-аріччя наукової і науково-організаційної діяльности Михайла Грушевського. З нагоди цього ювілею появився двотомний ювілейний збірник,[7] а також окреме видання присвячене ювілейним святкуванням.[8] Саме тоді вийшла друга *Автобіографія* М. Грушевського.[9] Дане видання включає у дещо зміненій формі першу друковану *Автобіографію* з 1906 року і її продовження-додаток, що охоплює роки 1906 до 1924 включно. Саме цікаво підкреслити, що в цій частині автобіографії діяльність і життя М. Грушевського подається у третій особі, а не в першій. Проте немає сумніву, що це доповнення опрацював сам Грушевський або хтось із близьких його співробітників. *Автобіографію* з 1926 року друковано, як рукопис і мала вона появитися тиражем 2000 примірників. Цікаво підкреслити, що за цим виданням я шукав довший час по головних европейських і американських бібліотеках, але безуспішно. Лише з великим трудом його одержано з одної бібліотеки в Росії. Здається, що в 1930-их роках *Автобіографію* Грушевського вилучено з бібліотечних фондів і знищено.

---

4 М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 15–16.

5 «З життя проф. М. Грушевського», *Український Голос,* ч. 16 (21 квітня) 1920. Також цей нарис появився в *Народній Волі* п. н. «Життя М. Грушевського від вибуху війни», ч. 57. 1920.

6 *Український Історик,* ч. 1–2 (9–10) 1966, стор. 98–101.

7 Українська Академія Наук, *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського.* Київ, 1928, 2 томи.

8 *Ювілей академика М. С. Грушевського 1866–1926.* Київ, 1927. (Видання Ювілейного Комітету Української Академії Наук).

9 М. С. Грушевський, *Автобіографія.* Друкується, як рукопись. Київ, 1926, 31 стор.

Врешті треба згадати автобіографічний нарис М. Грушевського, що появилася у 1928 році п. н. «Як я став белетристом»[10] у формі передмови до збірки його оповідань «Під зорями». Це цінний матеріял для пізнання літературних зацікавлень історика і його світоглядових шукань.

Є відомості, що в 1920-их роках, по повороті в Україну, Грушевський провадив записник або щоденник, який опісля опинився в руках большевицьких слідчих.[11] Про зміст цього записника нічого не знаємо.

Безсумнівно, що цінні автобіографічні матеріяли Грушевського розкинені в різних його промовах, листуванні та статтях. Проте основним завданням нашої статті дослідити його головні автобіографії з 1906 і 1906 років, щоб на цій основі можна було порівняти їхній зміст і зробити певні висновки.

Рід і родинне життя Михайла Грушевського

Найбільш певні дані про рід Грушевського знаходимо в його *Автобіографії* з 1906 і 1926 років. Порівнюючи два тексти автобіографій бачимо, що у виданні з 1926 року знаходимо більше інформацій про його предків. Для кращого порівняння наводимо два тексти:[12]

А—1906

Я походжу з давної (звісної з XVII в.), але бідної духовної родини Грушів пізніше Грушевських, що загнідила ся в Чигиринськім повіті. Батьку мойому, Сергію одначе удалося, завдяки енергії й здібностям, осягнути вищу освіту й він, не прийнявши сьвящення, віддав ся діяльности педаґоґічній, а бувши автором одного популярного в Росії підручника славянської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям можність без жури за хліб, віддати ся науковій роботі за молоду, а й лишив нам по собі досить знач-

А—1926

Я походжу з давної (звісної з XVII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринськім повіті. Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалося дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників, і се помогло батьку мойому Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зістався сиротою, але завдяки енергії і здібносям осягнув вищу освіту й не принявши священня, віддався діяльности педагогічній, був спочатку «професором» в семінаріях переяслав-

---

10 М. Грушевський, *Під зорями.* Київ: В-во «Рух», 1928, стор. 5–18. Передруковано у збірнику – Михайло С. Грушевський, *Вибрані праці.* Зібрав і упорядкував матеріял Микола Галій. Нью-Йорк: Головна управа УРДП, 1960, стор. 170—177.

11 Розповідь пані проф. Наталії Осадча-Янати. Також її «Спогади про Михайла Сергієвича Грушевського». (Архів УІТ – недрукована рукопись).

12 У дальшому *Автобіографія* Грушевського з 1906 року буде цитована, як *А–1906,* а *Автобіографія* з 1926 року, як *А–1926.*

А—1906	*А—1926*
ний маєток — зрештою в значній части призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу) стор. 1.	сько-полтавській і київській, потім директором народніх шкіл на Кавказі, а бувши автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі за молоду, а й зіставив по собі значний маєток — в значній части призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії і школу) стор. 3.

У світлі цих даних відпадає гіпотеза Івана Крип'якевича про походження роду Грушевських від знатного козацького роду Груш у XVII ст.[13]

Про діда Михайла, отця Федора Грушевського, не маємо жадних докладніших даних. Правдоподібно він помер у 40-их роках XIX ст. Михайло Грушевський виразно зазначує, що його батько Сергій (1833—1901) рано лишився сиротою. Про свою маму Главіру з роду Опок-Опоцкевичів, М. Грушевський згадує в обох автобіографіях, що вона походила з широко розгалуженої священичої родини в полуднево-західній Київщині.

Загально відомо, що Михайло Грушевський жив дуже близько із своїм батьком Сергієм, який помер у 1901 році. Треба підкреслити, що в *Автобіографії* з 1906 року є згадка М. Грушевського про смерть його батька, мовляв «умер батько мій, в котрім я все мав сильну моральну опору — у січні 1901 р.».[14] Проте у виданні з 1926 року цеї згадки не знаходимо. Тут треба ствердити, що Михайло Грушевський у своїх коротких автобіографічних нарисах не подав вичерпних відомостей про своїх батьків, а також своє власне родинне життя. Це можна пояснити скромним розміром цих публікацій.

На цьому місці бажаємо коротко доповнити відомості М. Грушевського про його батька. Це треба зробити з огляду на скупість інформацій про Сергія Грушевського в автобіографіях його сина і взагалі в науковій літературі. Наші дані базуємо головно на некролозі про батька М. Грушевського, який появився в ЛНВіснику в 1901 році.[15] На нашу думку цей некролог був написаний Михайлом Грушевським, як редактором ЛНВ, або якимсь співробітником журналу, який одержав інформації від Михайла. Сергій Грушевський народився

13 Іван Крипякевич, *Михайло Грушевський*, Львів, 1935, стор. 9.
14 М. Грушевський, *А–1906*, стор. 11.
15 «Некрологи», *Літературно-Науковий Вістник*, т. 13, 1901, стор. 220.

в 1833 році в Чигирині в дяківсько-священичій родині. Він скінчив київську семінарію і духовну академію та одержав ступінь маґістра богословії у 1859 році на основі оборони маґістерської праці *Исторія христіанской проповѣди в Китаѣ.* Ця праця була друкована в Трудах духовної академії в 1860 р. В 1860-их роках Сергій Грушевський був професором духовної семінарії в Києві, а опісля в 1865 році перейшов на службу міністерства освіти і став учителем гімназії і директором учительської семінарії в Холмі, де і народився Михайло Грушевський 17 вересня ст. ст. 1866 р. В *Автобіографії* Михайло Грушевський згадує, що його батько переїхав у 1869 році на Кавказ, спершу проживав в Кутаїсі, а опісля в Ставрополі і Владикавказі. На Кавказі Сергій Грушевський був інспектором, а потім директором народних шкіл Ставропольської (1870), а згодом Терської області.

За словами М. Грушевського «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалися йому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужомовної чужини».[16] В некролозі про Сергія Грушевського подано таку його характеристику: «Відірваний цілими десятками літ від рідних країв, покійник до смерти заховав прив'язання до своєї народности й її мови, і всюди маніфестувався яко Українець, не вважаючи на досить високе урядове становище (покійник мав ранґу «превосходительства» і досить високі декорації): він дуже інтересувався новійшим літературним-науковим українським рухом і нераз причинився значнішими датками на потреби Наукового Т-ва ім. Шевченка.»[17]

Немає сумніву, що Сергій Грушевський був типовим представником українського етнографічного патріотизму, що його передав своїм дітям. Він помер 27 січня (9 лютого) 1901 року. На загальних зборах НТШ, голова Товариства прощав свого батька, як членаосновника і «вірного приятеля нашого Товариства».

Без належного насвітлення прив'язання Сергія Грушевського до української культури і взагалі українства — було б надзвичайно тяжко зрозуміти юнацький вік його сина Михайла, формування його раннього світогляду і характеру. Про Марію Грушевську з Вояковських, дружину історика, знаходимо лише дуже коротку, але теплу згадку в А-1906. Це саме відноситься до його доньки Катерини. Натомість в А-1926 ця нотатка пропущена і Грушевський лиш згадує загально про його сім'ю. Для безпосереднього порівняння наводимо тексти з двох автобіографій:

---

16 М. Грушевський, *А–1906,* стор. 1, *А–1926,* стор. 4.

17 «Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка», *ЛНВ,* т. 14, 1901, стор. 176.

А—1906	*А—1926*
За всім тим дало се багато прикрого (мова про конфлікти в НТШ-Л. В.), а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сімя (оженився я 1896 р. з Марією Вояковською, львівською учителькою, яка була вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльности, а 1900 р. родилася нам донька Катерина (стор. 11).	За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сімя... (стор. 18).

Не знаємо, як пояснити цей пропуск про дружину і доньку М. Грушевського в його *А-1926*. Можливо, що в нових обставинах життя і праці на Україні, він уважав доцільним більше наголосити громадську і наукову працю. В кожному разі про Марію Вояковську не маємо багато даних. Знаємо, що вона походила із священичої галицької родини і правдоподібно народилася біля 1870 року в Підгайцях. Деякі інформації про родину Вояковських свого часу надіслав мені о. Н. Вояковський. Для кращої реконструкції біографії дружини М. Грушевського наведемо уривок з даного листа:

В першій мірі хочу виснити: в якому родинному відношенні я є до Михайла Грушевського. Отже жінка проф. Грушевського була рідною сестрою мого покійного батька о. Сильвестра Вояковського. В Києві мою тітку звали не інакше, як Марія Сильвестровна, а це тому, що мій дідо, а батько мого батька також на ім'я Сильвестер Вояковський був рівнож батьком тітки Марії — і звідси: Марія Сильвестровна. Дідо був парохом в Підгайчиках, повіт Зборів (Церква св. Отця Миколая з 1737 р.). Дідо вмер в молодому віці і залишилося четверо дітей: 1. полковник австрійської армії Еміліян Вояковський, 2. Олімпія жінка о. Константина Левицького, пароха Скали над Збручем, 3. Мій батько о. Сильвестер Вояковський — довголітний парох Богданівки, повіт Скалат, 4. Марія — жінка проф. М. Грушевського».[18]

Марія Вояковська закінчила учительський семінар у Тернополі, а згодом працювала, як учителька у Львові. Там запізналася з молодим Грушевським і вони одружилися в 1896 році. Михайло Грушевський пише вірно, що його дружина була вірним і тямущим товаришем в його житті та праці. Іван Раковський у своїм спогаді згадує, що «вибрана ним дружина була не тільки дуже освітчена і розумна, але і дуже розсудна, а при цьому зразкова дружина, мати і господиня дому».[19]

---

[18] Лист о. Николая Вояковського до Любомира Винара від 2. III. 1966. (Архів Л. Винара).

[19] Іван Раковський, «Проф. Михайло Грушевський у Львові», *Календар-Альманах* Українського Народного Союзу на рік 1952, стор. 83. Про одружіння Грушевського автор пише: «Пішов він два-три рази на вечерниці Бесіди, приглянувшися тодішній нашій молоді, познайомився з нею

Тут треба ще додати, що Марія Грушевська була знавцем мистецтва і містила свої статті і переклади з французької мови у *Літературно-Науковому Віснику, Артистичному Віснику* та інших виданнях. Як відомо Марія Грушевська брала участь також у політичному житті — вона була членом Центральної Ради.

Михайло Грушевський не подає жадних докладніших відомостей про свою доньку Катерину, або, як її кликали «Колюню». У своєму спогаді про Марію і Катерину Грушевських, Наталія Полонська Василенко пише, що «вся любов, вся батьківська увага й опіка належала неподільно їй».[20] Катерина Грушевська вибилася, як здібний етнограф і соціолог і була близьким співробітником свого батька. Треба лише жалувати, що дотепер не появилися спогади людей, які знали родину Грушевських у Львові, Києві і на еміґрації. Це значно скріпило б джерельну базу грушевськознавства.

На цьому місці слід також згадати про здоров'я Михайла Грушевського. Уже в моїй монографії присвяченій Грушевському і НТШ,[21] я підкреслював, що він мав неврастенію. Про це знаходимо доволі докладну інформацію в А-1906: «Тим часом з осени 1903 року чи то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціяльних причин, неврастенія моя почалася наново загострюватися, проявляючися в припливах крови до голови, головних болях і т. д., що майже унеможливлювали якісь інтензивніші зайняття, не давали можливости брати участь у якійсь диспуті, бувати в товаристві людей, де курили, в тепло напаленім покою, для роботи треба було холодної температури, і приходилося зимою робити на дворі, в шубі, або сидіти в нетопленій хаті. Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене дуже сумні і безнадійні гадки, невважаючи на запевнення лікарів, що в стані здоровля нема нічого грізного: перспектива стратити можливість інтенсивної умислової роботи й вести життя пасивного глядача невимовно страшила мене. Думаючи, що може подорож заспокоїть нерви, весною 1904 року я зробив недовгу подорож до Італії, другу під осінь; але при такім зденервованню дорога давала себе знати своїми прикрими сторонами, і подорожі закінчувалися в прискоренім темпі — скорше до дому. Поволі одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшатися, а з ним вступила енергія й надія на дальше продовження Історії».[22]

Цих даних не знаходимо в *А-1926*. Можливо, що Грушевський не бажав пригадувати читачам Автобіографії про свою хворобу із ранніх років праці. У кожному разі ця інформація надзвичайно важлива для дослідника життя і діяльности Грушевського. Він пише, що у 1903

і... одружився з Марією Вояковською. Це був просто грім з ясного неба для нашої львівської „ сметанки"».

[20] Н. Полонська-Василенко, «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя,* ч. 4. 1956.

[21] Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка,* Мюнхен, 1970, стор. 47–48.

[22] М. Грушевський, *А—1926,* стор. 13.

році неврастенія *відновилася*. Це значить, що він мав її раніше. На мою думку, немає сумніву, що перепрацьованість Грушевського у науковому і суспільному житті у Галичині була основною причиною відновлення цеї виснажуючої хвороби.

Гімназійні і студентські роки Михайла Грушевського

Дві автобіографії Грушевського містять важливий матеріял до його молодечого періоду життя. Саме під час його гімназійного навчання формувався світогляд молого Грушевського і саме тоді проявилося його зацікавлення різними ділянками українознавства, а під час університетських студій почалася наукова праця молодого історика.

В А-1906 і А-1926 знаходимо майже тотожні інформації про юнацький вік Михайла Грушевського. Про ці роки знаходимо таку згадку: «Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкнений в собі відлюдком. В тифліській гімназії куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах... Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератом, видавцем і ученим».[23]

У роках 1880—1885 Грушевський в першу чергу зацікавився українською белетристикою і почав ставити свої перші письменницькі кроки. Тоді також познайомився з ділянками української історії літератури, етнографії та історії України. В автобіографії знаходимо доволі точний список лектури молодого Грушевського, яка мала вирішальний вплив на його дальний інтелектуальний розвиток. Тоді він прочитав Очерки української літератури М. І. Петрова, історичні монографії М. Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірник пісень Максимовича і Метлинського, Історію Нової Січі А. Скальковського історію слов'янських літератур О. Пипіна і Спасовича та перші річники журналу *Кіевская Старина*. Ці всі видання, пише Грушевський, «послужили провідними нитками моїх інтересів і плянів».[24] Тут треба також згадати, що в Тифліській гімназії Грушевський був бібліотекарем і це дало змогу молодому гімназистові поринути в море книг та поширити своє знання і світоглядові горизонти.

У 1884 році він зв'язався з Іваном Нечуй-Левицьким, якому переслав свої перші літературні спроби,[25] а рік пізніше у львівському *Ділі* видруковано його перше оповідання «Бех аль Джугур».[26] Чергове

---

[23] *А—1906*, стор. 1—2, *А—1926*, стор. 4—5.

[24] Там же, стор. 2, стор. 5.

[25] Перші оповідання Грушевського це «Страшний свідок», «Остання кутя», «Унтер офіцер Трохим Скавучак». Ці оповідання не були друковані.

[26] Аналіза цього оповідання подана в нашій праці *Молодість Михайла Грушевського*, цит. пр., стор. 8–9. Згодом це оповідання передруковано у збірнику *Вік*, т. 3, 1902, стор. 165–177.

оповідання появилося в 1886 році у херсонському літературному збірнику Степ».[27]

Друк цих перших оповідань молодого гімназиста мав великий вплив на їхнього автора. Про це писав Грушевський в іншому біографічному нарисі: «Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалося, що я знайшов себе, як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто ... Письменство, літературна праця ввижалася мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищіплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя-вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя».[28]

Рівночасно з белетристичною творчістю і літературними зацікавленнями Грушевського розвивався в нього інтерес до історичних дослідів і вкінці «історія бере гору над слявістикою».[29] Він інтересується полемікою про початки Руси, ранньою козаччиною і гіпотезами про її походження, спорами «українофілів» з «централістами» та іншими темами.

У відносно короткому часі закінчився «белетристичний період» в житті молодого Грушевського. На це спричинилися деякі прикрі події в тифліській гімназії. В *A-1906* він лиш коротко згадує, що мав «сильні психічні потрясення, які прийшлося мені переживати на порозі університету».[30] Цеї згадки вже не знаходимо в *A-1926*. В чому ж була справа? Відповідь на це питання знаходимо в пізнішому біографічному нарисі Грушевського з 1928 року. Отже у 1885 році він уже готувався до матури. Будучи найкращим учнем на цілу гімназію, М. Грушевський надіявся здати матуру з найвищим відзначенням — золотою медалею. Саме тоді прийшла катастрофа, або, як згодом він писав, «провал». Ця криза була пов'язана безпосередньо зі справою викрадення матуральних тем з канцелярії директора гімназії — звичай, що став своєрідною традицією тифліських гімназистів. Справу викрадення матуральних тем своєчасно розкрили і всі матуральні кандидати були відповідно покарані, а в тому числі М. Грушевському і другим відмінникам відмовили право на золоті медалі. Він це надзвичайно тяжко пережив, перейшов психічне потрясення і вирішив більше не писати белетристичних творів.[31] Цей епі-

[27] М. Заволока, «Бідна дівчина», *Степ*, Херсон, 1886, стор. 315–337. Свої ранні твори підписував Грушевський псевдонімом М. Заволока.

[28] М. Грушевський, «Як я став белетристом», цит. пр., стор. 171.

[29] *A–1926*, стор. 5.

[30] *A–1906*, стор. 2.

[31] Викривши цей секрет студентів, «директор і вся гімназійна братва не чули себе з роздражнення і гніву. Такий прекрасний і чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні всі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповідав. Але проте наша гімназія – перша гімназія округи оскандалилась. Замість

зод в житті молодого Грушевського надзвичайно важливий для розуміння його психічної структури і взагалі молодечого світовідчування.

В першу чергу треба підкреслити, що він був надзвичайно здібним і працьовитим учнем і тому вибився на першого учня на цілу гімназію. Рівночасно був великим ідеалістом і вже на гімназійній лавці вирішив присвятити себе справам національного відродження свого народу. Також зауважуємо, що молодий Грушевський був амбітною людиною, а заразом мав склонність попадати в депресію і переживати нервові струси. Можливо, що це були початки його неврастенії. В кожному разі в автобіографії знаходимо декілька заміток про його аскетизм і своєрідну ізоляцію від оточення, або, як Грушевський писав, що виростав «серед мрій і фантазій, замкнений в собі відлюдком».[32] Рівночасно він мав велику самодисципліну і вийняткову силу волі. Це проявлялося майже в усіх життєвих починах Грушевського. І хоча часами були хвилеві заломання, невдачі, він був прямолінійний і йшов прямим шляхом до визначеної мети. Це найкраще видно у постанові Грушевського служити своєму народові своїм знанням, своїм творчим пером. Постанові, яку він виніс ще на гімназійній лавці, серед чужинецького оточення.

Михайло Грушевський здав матуру 13 червня 1886 року і готувався на студії до київського університету.

Саме його записки про тодішний Київ і університетські студії заслуговують на докладніший розгляд.

Михайло Грушевський підкреслив незадовільний і жалюгідний стан Київського університету в 1880-их роках і взагалі задушливу атмосферу, створену переслідуваннями царської влади. «Ті роки, 1886—90, пише він, коли проходив я університетський курс (на філологічнім факультеті), належали до сумних часів російських університетів і київський не робив між ними виїмку. На перший плян висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий плян, обкроєно і обмежено загальними курсами... Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду і власних чорносотенців витворяли задушливу атмосферу».[33]

Про Володимира Антоновича, його професора і опікуна, Грушевський згадує, як про «найбільшу окрасу тодішної української нау-

---

триюмфу, така ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували, як ледащо... Я незвичайно глибоко, повишено-вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса з амбіцією! До біса усі честолюбні пляни! Вони будувалися на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання! Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулятне виконування обов'язків і більше нічого... Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста». М. Грушевський, «Як я став белетристом», стор. 175–176.

32 *А–1906*, стор. 1, *А–1926*, стор. 4.

33 *А–1926*, стор. 6, *А–1906*, стор, 2–3.

ки», але робив він на нього враження «чоловіка утомленого тими нагінками, він ухилявся від близчих зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші», як на ті погані часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики».[34]

Грушевський подав вірну характеристику відносин у київському університеті. Як відомо після голосних студентських заворушень у 1884 році у зв'язку з святкуванням 50-и річчя Університету, прийшла урядова реакція. Університет зачинено на деякий час і лише з 1885 роком знову ж на ньому зачалося авдиторне навчання. У зв'язку з цими студентськими розрухами Сергій Грушевський взяв від сина свого слово, що він не буде активізуватися в студентському житті.[35]

Проте характеристика Володимира Антоновича вийшла в Грушевського доволі блідо і неповно, а також він нічого не згадує про інших професорів. Про це вже писав Дмитро Багалій, який раніше студіював у Київському університеті».[36]

Крім В. Антоновича в київському університеті в тому часі викладали В. С. Іконніков, О. Ф. Кістяківський, Ц. В. Голубовський, М. Ф. Владимирський-Буданов, І. Лучицький та інші. Починаючи вже з 1887 року М. Грушевський включився в семінарійну працю. Його перша обширніша історична розвідка «Южно русские господарскіе замки в пол. XVI в.» була опрацьована на семінарі проф. В. Антоновича,

---

[34] *Там же.*

[35] Грушевський згадує, що його батько «настрашений тодішніми студентськими „історіями", довго не годився на се (щоб М. Грушевський студіював у Києві – Л. В.) і дав згоду, тільки звязавши мене обіцянкою, що я не буду брати участи в ніяких студентських гуртках», *А–1906*, стор. 2, *А–1926*, стор. 6.

[36] Багалій писав: «Я сам вихованець історико-філологічного факультету київського університету, правда, троха раніших часів (1876–1880 р.), але професори наші були майже ті самі. І на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут у центрі уваги серед професорів М. С. треба поставити нашого спільного вчителя В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвою М. С. і утворенню з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкупі з великою захопленістю науковою працею».

Дмитро Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті*, т. І, Київ 1928, стор. 74.

Згодом відзначуючи 20-иліття смерти Володимира Антоновича в журналі «Україна», Грушевський писав, що «Володимир Боніфатієвич був настільки ж дорогий нам, настільки підозрілий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи і чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передовсім тих, що вважалися його провідниками». М. Грушевський, «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 30, 1928, стор. 3.

а згодом видрукована.[37] Це був початок творчої праці молодого історика. В автобіографії Грушевський згадує, що «з курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси і праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права». В Антоновича протягом чотирилітних студій він прослухав такі курси: «старинний період російської історії», «загальний курс російської історії в XIII ст.», «Історія Галицького князівства», «Історія Західної Руси», «Історія Великого Новгорода», «Історія руської колонізації», «Руські старинности та джерела до Історії Західної Росії».[38] Не зважаючи на офіційну термінологію, ці курси В. Антоновича в першу чергу наголошували і охоплювали історію України. Вони дали Грушевському солідну основу в його дослідах старої доби української історії, а зокрема середновіччя.

На третьому році Грушевський, на пропозицію Антоновича, зачав працю над ширшою студією «История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV в.», за яку в 1890 році одержав золоту медалю. «Се була, пише Грушевський, робота досить зріла: викінчена в 1890 році і потім видана (Київ, 1894), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові».[39] Тематично ця монографія Грушевського віддзеркалює концепцію обласного дослідження українських земель Володимира Антоновича.

У 1890 М. Грушевський склав свої дипломні іспити перед спеціяльною іспитовою державною комісією, яку очолював казанський професор грецької філології Д. Беляев. В автобіографічних записках Грушевського не знаходимо жадних даних про цю важливу подію Тому що прогалину в його біографії слід виповнити на основі офіційних протоколів іспитової комісії, що їх досліджував В. Міяковський. В них збереглися, пише Міяковський, «точні дані про дати іспитів, ті запитання, на які відповідав Грушевський, його власноручні переклади на грецьку та латинську мови з російського тексту клясичних істориків».[40] Іспити відбувалися в двох термінах — перший від 5 до 28 травня охоплював усні іспити із загальної історії, російської історії, історії церкви, історії слов'ян; в другому терміні від 1 до 22 вересня відбувалися письмові іспити з латинської і грецької філології, з російської і грецької історії, історії мистецтва і філософії. Грушевський одержав найвищі оцінки і диплом першого ступня.

Важним документом є офіційне звідомлення голови іспитової комісії з 24 вересня 1890 року. Цей документ вказує на здібності й успіхи Грушевського і тому його подаємо, як одне з важливіших джерел

---

[37] *А–1906*, стор. 3, *А–1926*, стор. 6.

[38] В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *цит. пр.*

[39] *А–1906*, стор. 3, *А–1926*, стор. 7. Докладніший розгляд ранніх історичних праць Грушевського в нашій праці «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича», *Український Історик*, ч. 3–4, 1966.

[40] В. Міяковський, *цит. пр.*

до його біографії. Беляев писав: «Изъ означенныхъ молодихъ людей, выдержавшихъ окончательнњя испытанія научнія познанія оказали Грушевскій и Добровольскій по древним языкам и предметамъ исторической группы... Въ виду этого считаю долгомь просить Ваше Превосходительство обратить внимание на названныхъ молодыхъ людей при замѣщеніи вакансій по вышеозначеннымъ предметамъ, такъ какъ эти молодие люди дають полное основание думать, что они съ знаніемь дѣла и добросовѣстно выполнятъ обязнности предподаватале по предметамъ своей специяльности. Относительно г. Грушевского, который обнаружилъ выдающіяся познанія и способности, считаю долгомъ прибавить что онъ можетъ быть не только дѣльнымъ и знающимъ преподавателемъ гимназіи, но и подаеть большія надежды на то, что при дальнѣйшихъ занятіяхъ он будетъ ученымъ спеціялистомъ по одному изъ историческихъ предметовъ. По этому г. Грушевскій заслуживаетъ вниманія и поддержки со стороны Вашего Превосходительства въ томъ случаѣ если бы Историко-филологическій факультетъ сталъ ходатайствоватъ объ оставленіи г. Грушевского при университетѣ въ качествѣ професорского стипендіата».[41]

На основі цеї рекомендації, як також заходів В. Антоновича, М. Грушевський залишився при університеті, як «професорський стипендист по катедрі руської історії».[42] Перед ним розкривалося широке поле наукової праці. В автобіографіях знаходимо важливі інформації про психологічну настанову і громадську діяльність Грушевського під кінець його студій у 1890 році. Дві версії дещо відмінні і тому подаємо їх для порівняння:

А—1906	*А—1926*
Під кінець курса я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближатися з людьми — бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, брав участь в заграничних виданнях (Правді і Зорі) . . . (стор. 3).	Під кінець університетського курса я почав більше зближатися з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правди і Зорі), (стор. 7).

Отже в тому часі Грушевський був не лиш многонадійним вченим, але також громадським діячем, організатором української молоді. Докладніше про тодішню його громадську діяльність довідуємося зі спогадів О. Лотоцького, які доповнюють автобіографічні нотатки Грушевського.

«Безпосередньо ближче, пише Лотоцький, стояв до громади (семінарійної) М. С. Грушевський. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць нераз бувала місцем зборів

---

41 Дѣло Управл. К. Уч. Окр. «Съ документами и дипломами лицъ, окончавшихъ полный курсъ ист.-фил. К. Унив. и удостоверения дипломовъ 1890 г.» (Цитуємо за В. Міяковським).

42 *А–1906*, стор. 3, *А–1926*, стор. 7.

громад семинарської та учительської. Тут він переводив перші свої вправи тої великої організаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув опісля в Галичині. Власне він був зверхнім провідником громади, — давав теми і матеріяли для рефератів, провадив дебатами з приводу тих рефератів, приймав діяльну і дуже практичну участь в обміркуванню способів української пропаґанди на селі».[43]

Відомо, що дехто намагався у кривому дзеркалі представити цей період діяльности Грушевського, як це наприклад зробив О. Пріцак, який твердив, що Грушевський, хоч і жив на українській землі, але перебував «виключно в ґетто науковців — залишився поза межами реального життя українського народу».[44] Такі твердження не видержують жадної наукової критики і свідчать про те, що автор не ознайомлений належно з біографією Грушевського.

Взагалі спогади Олександра Лотоцького розкривають нам в деяких деталях характер молодого Грушевського і під цим оглядом дають нам цінний матеріял для вивчення його студентського періоду життя. Саме тому дозволимо собі на довшу цитату із цього видання:

«Виразно бачу у своїй пам'яті тогочасного Михайла Сергієвича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть троха суворе враження, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми її називали „бородою св. Онуфрія". Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчю у нього світилася характерна його усмішка — і гумористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі искорки в очах робила цілком натуральним мягкий, напів жартовливий характер бесіди ... Якого небудь докторального тону, у якому чулося б magister dixit, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи надмірно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією, — він по суті діла був для нас magister, — наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але разом то був щирий товариш, зо всіма рівний у свойому поступуванню. Найнаївніша думка не дратувала його ... Експлоатували ми його досить. І здебільшого він сам тому був винен. Він так охоче задовольняв усі наші потреби та прохання, що почуття ніяковости якось мимоволі пропадало перед його безпосередньою щирістю. Він був „наш", — і се було натурально для нашого молодого еґоїзму, що ми експлуатували його з чистим серцем. Разом з нами складав він програми самоосвіти, а в особистих розмовах давав поради кожному зокрема, відносно до його індивідуальної вдачі ... З тих українців, що тоді почали писати, не один мусить завдячувати Михайлові Сергієвичу, як і О. Я. Кониському, згадуючи свої перші лі-

---

43 О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, 1932, т. I, стор. 225.

44 Омелян Пріцак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, кн. 5–7, 1966, стор. 4. У загальному можна ствердити, що ціла стаття О. Пріцака містить в собі цілу низку помилкових тверджень.

тературні кроки. Взагалі, ще в Києві М. С. виявив організаторський хист та громадську ініціятиву, що так широко дала себе знати в його діяльности на галицькому ґрунті. Рухлива його вдача, що ніколи не задовольнялася самою кабінетною працею, давала себе тоді знати може більше, ніж коли инше».[45]

Думаємо, що О. Лотоцький вірно схопив і насвітлив діяльність Грушевського в ранніх 1890-их роках. Саме Володимир Антонович і Олександер Кониський мали безпосередній вплив на формування світогляду молодого Грушевського і це зокрема позначилося у його службі народній справі ще за студентських часів у Києві.

На початку 1891 року Володимир Антонович повернувся з подорожі в Галичину і тоді, як згадує Грушевський «оповів мені про пляни катедри української історії на львівському університеті: сю катедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. Плян сей був прийнятий мною з ентузіязмом супроти того значіння, яке привязувало тоді в українських кругах галицькому рухови: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і вчених всеї України».[46]

Проте справа катедри затягнулася,[47] а тим часом Грушевський готувався до магістерського іспиту і збирав матеріяли до дисертації про Барське староство. У зв'язку з цею розвідкою працював в архівах Києва, Москви і Варшави. Він не був задоволений з теми маґістерської праці, яку піддав йому Антонович і уважав, що «результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї праці серед дороги».[48] Проте Грушевський рівночасно писав, що тоді перейшов «тверду школу» архівної роботи і це вийшло йому на велику користь.

1 квітня 1894 року затвердили Грушевського, як звичайного професора Львівського університету на катедрі «всесвітньої історії з узглядненням історії Східньої Европи», а вже 24 травня того ж року оборонив він свою дисертацію і одержав ступінь маґістра історії.[49] Задушевні мрії молодого ученого сповнилися і тепер Грушевський готувався до виїзду до Львова.

Діяльність М. Грушевського в Галичині

Грушевський присвятив більшу частину *А—1906* і *А—1926* своїй діяльності в Галичині. Вона охоплює його наукову, науково-організаційну працю, участь в українському громадському і політичному

---

45 О. Лотоцький, *цит. пр.*, стор. 181–182.

46 *А–1906,* стор. 4, *А–1926,* стор. 7.

47 Докладніше про ці справи в спогадах Олександра Барвінського «Заснування катедри історії України в Львівському університеті», *Записки НТШ*, тт. 141–143, 1925.

48 *А–1906,* стор. 4, *А–1926,* стор. 8.

49 Докладніше про ці події в нашій праці *Молодість Михайла Грушевського,* стор. 17–18.

житті, короткі побутові дані. Тут треба зазначити, що А—1906 кінчається на 1905 році. Грушевський не подає точної дати свого приїзду до Львова, лише загально згадує, що «за моїм приїздом до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало т. ск. наукове представництво галицької України. Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві ім. Шевченка».[50] Ці загальникові твердження можна доповнити деякими даними. Грушевський приїхав до Львова з початком жовтня 1894 року, а вже 12-го виголосив свою інавґураційну лекцію на Львівському університеті.[51] Галицьке суспільство прийняло молодого професора з великим ентузіязмом, про що свідчать численні похвальні згадки тодішній галицькій пресі.[52] Тут треба згадати, що ще до свого приїзду до Львова Грушевський був знаний галицьким провідникам, вченим і громаді, як многонадійний історик, співробітник Записок НТШ, львівського «Діла» і «Правди».[53] Докладні інформації про національне українське життя в Галичині він одержав від В. Антоновича і О. Кониського, які тісно співпрацювали з галицькими народовцями (О. Барвінський, Н. Вахнянин і другі). Олександер Барвінський за всяку ціну бажав, щоб В. Антонович обняв львівську катедру, а не молодий Грушевський — проте це не здійснилося, але опісля могло мати деякі наслідки у зв'язках Грушевського з галицькими народовецькими діячами.[54]

Грушевський доволі точно зупиняється над своєю працею в НТШ, в якому він став головним промотором наукової праці вже з кінця

---

[50] *А–1905*, стор. 5, *А–1926*, стор. 9.

[51] Докладніше про ці події в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 9–11.

Про приїзд Грушевського до Львова зберігся цікавий спогад М. Кордуби, «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 128, 1916.

[52] Тут цікаво згадати про реакцію львівського «Діла». У зв'язку з іменуванням Грушевського на катедру історії читаємо у газеті, що «Вість сю вітає Австрійська Русь з щирою радістю... Проф. М. Грушевський стане в нас сполучником наукових інтересів між Австрійською і Російською Україною-Русю, а нині, коли Товариство ім. Шевченка почало вже ставити свої перші кроки яко Наукове Товариство, буде се річчю великої ваги». *Діло*, ч. 84 (25 квітня 1893).

Також характеристичну нотатку знаходимо в «Правді»: «Історична наука, котрою керуватиме наш професор, не тілько оживить і зміцнить національну свідомість молодого руського покоління, але й осуне не оден скривлений несвідомістю або неуцтвом погляд і вкаже справдешню, просту і биту дорогу національному розвиткови українсько-руського народа. Томуж вітаючи щирим і теплим серцем нашого професора, бажаємо йому якнайкращих здобутків на новому полі, широкім і розлогім, але у нас занедбанім» (*Правда*, 1894, кн. X, стор. 711).

[53] Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, Мюнхен 1970, стор. 8–9.

[54] На увазі маємо конфлікт М. Грушевського з народовецьким табором в Галичині.

1894 року,[55] як редактор *Записок НТШ*, голова Археографічної Комісії та ініціятор цілої низки наукових публікацій. Доволі докладна аналіза його праці в НТШ подана в моїй монографії «Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Шевченка».

Проте хочемо зупинитися на кількох маркантних подіях, які насвітлюють діяльність Грушевського на форумі НТШ. В першу чергу, у Львові, подібно як і в Києві, він дальше допомагає молодим адептам науки. Крім викладів і семінарів він вів «приватні наукові зайняття поза університетом з студентами й посторонніми роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбирано, а по справденю друковано котрі ліпші».[56]

Беручи до уваги, що він був переобтяжений своєю власною науковою працею, організацією наукової діяльности НТШ, університетськими зайняттями і громадськими різними зобов'язаннями, треба з признанням відмітити Грушевського прив'язання до студентської молоді. Саме з його семінарів і тих, як він писав, «пріватіссіма» повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часами значний слід в науковій роботі».[57] Так створилася історична школа Грушевського у Львові, яка мала вирішальний вплив на дальший розвиток української національної історіографії.[58]

Цікаво також застановитися над відношенням Грушевського до деяких принципових справ. У 1899 році у Києві відбувався IX археологічний з'їзд, на який запрошено членів НТШ з доповідями. Як відомо на цей з'їзд не допущено рефератів українською мовою і тоді Грушевський вирішив, що Товариство не буде брати участи у з'їзді. «Було то, пише Грушевський, перше гостре поставлення українського питання на російськім ґрунті (воно і дало повід всім ворогам українства в Росії виляти потоки яду і помий на мене, як провідника в сій справі), і треба було заразом задокументувати, що за сими претенсіями на признання української наукової мови стоїть і дійсна наукова робота».[59]

Знову ж бачимо послідовну рису вдачі Грушевського — безкомпромісність у боротьбі за права української мови, науки і культури.

На окрему увагу заслуговують записки Грушевського про конфлікти в НТШ. У 1901 через внутрішні непорозуміння він зрезиґнував з головства Товариства і всіх інших обов'язків в НТШ. Про це він писав, не згадуючи жадних прізвищ, без жадної пристрасти або злоби: «З другого боку багато спокою і нервової сили забирали

---

55 Л. Винар, *цит. пр.*, стор. 9–17.

56 *А–1906,* стор. 7, *А–1926,* стор. 12.

57 *Там же.*

58 Із своїх учнів і співробітників Грушевський згадує Омел. Трелецького, Д. Коренця, М. Кордубу, Ст. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузелю, О. Чайківського, В. Герасимчука, О. Сушка, Ф. Голійчука, І. Джиджору, І. Кривецького і І. Крип'якевича. Вони творили зав'язок історичної школи Грушевського у Львові. Деякі думки про школу Грушевського я подав у статті «Історична школа М. Грушевського і НТШ», *Свобода,* ч. 7, 1974.

59 *А–1906,* стор. 10, *А–1926,* стор. 17.

непорозуміння, які виникнули в р. 1901 в Н. тов. ім. Ш. зі сторони людей невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередних роках, чи то подражнених різними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких мені, яким я хотів за помічю дрібних підмог і зайнять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи: розжалений тим я скинув ся літом 1901 р. головства і інших зайнять в Товаристві».[60] Отже Грушевський у даному часі не мав «жадоби влади», як дехто помилково інтерпретує його діяльність в НТШ. Свою працю розумів перш за все, як обов'язок перед українством і стояв на її чолі тому, що не було нікого, хто краще міг би в НТШ її виконати.

Порівнюючи *А—1905* і *А—1926* не бачимо засадничих змін у їхньому змісті. На увазі маємо працю Грушевського в НТШ, львівському університеті, його діяльність на суспільно-політичному полі. Це саме відноситься до даних відносно творчости Грушевського і коротких інформацій про його родинне життя.

На окрему увагу заслуговує суспільно-політична діяльність Грушевського на галицькому терені, що про неї він коротко згадує у своїй автобіографії. Він пише: «Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й специялько-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої ґенерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі, хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед „галицьких Русинів". Скоро прийшлося переконати, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до „угоди" й „угодовців", що Поляки не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють инших відносин до Русинів, як відносин пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найблизшими приятелями, зблизившися з кругами різко-опозиційними».[61]

Хоча Грушевський не згадує поіменно «Киян старої ґенерації» — проте ясно, що він має на увазі перш за все своїх приятелів і учителів В. Антоновича і О. Кониського, які тісно співпрацювали з О. Барвінським, Ю. Романчуком та іншими галицькими народовцями. Наукове Товариство в часі приїзду Грушевського до Львова було «бастіоном» народовців, які започаткували т. зв. «нову еру» співпраці з польськими провідними колами, за допомогою яких надіялися здобути концесії на культурно-національному полі,[62] Грушевський повністю розчарувався в українській угодовецькій політиці і рішуче

---

[60] Докладніша аналіза в нашій праці, *М. Грушевський і НТШ*, стор. 50.

[61] *А–1926*, стор. 10, *А–1905*, стор. 10.

[62] Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, стор. 5–6; також К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 233–239.

проти неї виступив та зблизився, як пише, до кругів «різко-опозиційних». На увазі він має перш за все Івана Франка,[63] який мав значний вплив на політичний світогляд Грушевського і провідних діячів українських радикалів. Тема еволюції політичного світогляду Грушевського під впливом І. Франка зовсім недосліджена. Це саме відноситься до політичної діяльности Грушевського в Галичині і його впливів на політичний світогляд І. Франка.

Слідкуючи за публіцистичними статтями Грушевського, зокрема на сторінках ЛНВ, бачимо виразні елементи радикалізму, зокрема по відношенню до українсько-польських взаємин, які були співзвучні ідеям Івана Франка. У 1899 році М. Грушевський разом з І. Франком приступають до творення нової української національної демократичної партії в Галичині. Про це знаходимо такі дані в його Автобіографії: «На полі суспільно-політичнім я вкінці різко виступив проти угодовців і зблизився до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народовецтва в дусі більш радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899 року, і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в екзекутивний комітет реформованої партії, як містоголова (головою зістався старий проводир народовців пос. Романчук). Одначе, переконавшися скоро, що переведена реформа не увільнила народовецьку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком, відсунувся від участи в політичній діяльності народовців, і не раз виступав проти похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком і молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований в 1898 р. журнал ЛНВісник».[64]

Доповнюючи автобіографічну нотатку Грушевського треба згадати, що до організаційного комітету нової партії від львівського громадянства входили крім Грушевського, Ів. Франко, В. Будзиновський, Д. Охримович, К. Левицький, а від народовецького політичного товариства «Народна Рада» — Ю. Романчук, О. Борковський, Є. Озаркевич, І. Белей та інші. Ішлося про об'єднання українських політичних сил з радикального і народовецького таборів, про створення репрезентативної політичної партії. Загальнонародні інтереси поставлено вище партійних. Не улягає сумніву, що М. Грушевський, як один з архітектів нової партії, грав домінуючу ролю в цій важливій спробі консолідації українського політичного життя. В програмі нової національної демократичної партії виразно висунено вимогу політичної самостійности України. Грушевський був одним з творців згаданої партійної плятформи нац.-дем. Партії. Отже вже в 1889 році він разом із другими співтворцями партії *висунув постулят* незалежної України. У програмі новозаснованої партії читаємо: «Ми галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись

---

[63] Про це є натяки Грушевського в його статті «Апостолові праці», *Україна*, кн. 6, 1926, стор. 5–6.

[64] *А—1926*, стор. 11, *А—1906*, стор. 6;

самостійність державну, відтак боровся за свої державно-політичні права, і ніколи не зрікся і не зрікається прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та зеднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою власну користь орудував би всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними».[64a]

Про це виразно згадував Грушевський у 1926 році: «Нагадаю ще раз вже підчеркнене явище — який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи піднімалися перед нашими очима: *Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, Самостійна Держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом европейської культури».*[65]

Активність Грушевського в політичному і науковому українському житті в Галичині викликала гостру реакцію шовіністичних польських і московських кругів. Про це Грушевський пише в *Автобіографії:* «одночасно москвофільські й словянофільські «діячі» київські й львівські мастили мене з свого боку, як провідника українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народовства, що ставив оконечною цілею національної програми політичну незалежність України».[66]

Епізод участи М. Грушевського в творенні самостійницької української партії в Галичині надзвичайно важливий. Він виразно вказує на політичну еволюцію його світогляду в даному часі. Політична незалежність України — була основним постулятом новозаснованої партії, якої світворцем був М. Грушевський.

Проте Грушевський разом з Ів. Франком[67] у відносно короткому часі покинули національну демократичну партію не погоджуючися з її проавстрійською політикою. Тоді він головно зосередив діяльність

64a «Народна програма», *Діло.* ч. 281 (28 грудня) 1899.

Цю саму програму представлено в окремому заклику до галицьких українців: «Якаж ся наша національна ідея? Ми мусимо постійно і консеквентно іти до того, щоб наш народ став жити повним культурним життям, щоб мав у своїх руках все те, що йому потрібне для такого життя, і щоб міг сам орудувати усіми своїми справами. Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь Україна, в якій всі частини нашої нації зеднались в одну новочасну культурну державу». «Відозва», *Діло*, ч. 288, (24 грудня) 1899. Цю відозву підписали з рамені Народного Комітету: Іван Белей, Олександер Борковський, Михайло Грушевський, Євген Левицький, Кость Левицький, Євген Озеркевич, Волод. Охримович, Юліян Романчук, Дамян Савчак, о. Олександер Стефанович, о. Олександер Темницький і Іван Франко.

Уважаємо, що ці матеріяли являються надзвичайно важливими документами для вивчення тодішнього політичного світогляду М. Грушевського.

65 М. Грушевський, «Апостолові праці», стор. 18.

66 *А–1926,* стор. 11, *А–1906,* стор. 6.

67 Розходження І. Франка з політикою національно-демократичної пар-

над розбудовою НТШ. Проте Грушевський рівночасно став гострим критиком галицького суспільно-політичного життя, діяльности галицьких політиків. На ці теми він помістив цілу низку критичних статтей в ЛНВіснику. Це згодом причинилося до безпосередного конфлікту М. Грушевського з народовецькими політиками, який мав вплив на його відхід з НТШ.[68]

Перша російська революція 1905 року уможливила свобідніший розвиток українського національного життя на Надніпрянщині. Грушевський цілий час тримав тісний зв'язок з українськими діячами з Великої України, але лише від 1905 року включився активно в політичне життя Наддніпрянщини. Осінню він відбув спеціяльну поїздку, «щоб посондувати український рух». Головною ціллю подорожі Грушевського була справа організації українських періодичних видань на Наддніпрянщині, а також заложення органу в російській мові присвяченого українській проблематиці. Про це він пише: «Те національне і спеціяльно українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Висувалася крайня потреба в російськім органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків».[69] Проте під кінець 1905 року Грушевський ще не розгорнув як слід своєї політичної і наукової діяльности на Наддніпрянщині — це сталося лише в наступному році.

На окремий розгляд заслуговують думки Грушевського про його власну наукову творчість — вони червоною ниткою проходять в його Автобіографії. Тут в першу чергу слід зупинитися над мотивами, які спонукали його до реалізації монументального задуму — *Історії України-Руси.* «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, пише Грушевський, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час ще не наспів, бракує матеріялу, зістаються великі прогалини і т. д.».[70] Спершу Грушевський бажав написати короткий, популярний нарис історії «в

тії з'ясовані в його відкритому листі «Спростоване д-ра Франка, *Діло,* ч. 258, 1904.

[68] Докладніший розгляд діяльности М. Грушевського в тому числі подано в нашій праці *Михайло Грушевський і НТШ,* цит. пр., стор. 6–69.

Недавно появилася стаття М. К. Івасюти, Г. І. Ігнатченка і Ф. П. Погребенника п. н. «З нагоди 100-річчя утворення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *Український Історичний журнал,* ч. 11, 1973, стор. 84–91. Автори цеї статті зовсім перекрутили і пофальшували не лише джерела, але й цілу історію НТШ, а зокрема діяльність Грушевського на форумі Товариства. Ця стаття підписана трьома авторами наглядно ілюструє жалюгідний стан української історичної науки в поневоленій Україні.

[69] *А–1926,* стор. 22, *А–1906,* стор. 14.

[70] *А–1926,* стор. 15, *А–1906,* стор. 9.

трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період».[71]

Цей перший плян підручника історії України пов'язував Грушевський з своїми університетськими викладами.[72] Проте у відносно короткому часі він змінив свій перший плян і вирішив опрацювати «строго-наукову історію України». Перший том *Історії України-Руси* був опрацьований протягом 1897 і 1898 років і був видрукуваний під кінець 1898 р. Грушевський пише, що в Галичині його працю прийняли з великим зацікавленням і ентузіязмом — але рівночасно підкреслює, що «В наукових кругах російських і польських, книгу грунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціялістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї».[73] Проте Грушевський не зразився цею «рецензійною мовчанкою» і дальше подовжував працювати над своїм монументальним твором. Рецензії на Історію України-Руси появилися дещо пізніше в наукових чужинецьких і українських виданнях.

В «Автобіографії» Грушевський пише, що «Історію України-Руси» він уважав «задачею свого життя». Майже кожного року появлявся новий том його Історії. Якщо взяти до уваги навантаження Грушевського іншими науковими проектами, його участь у суспільному і культурному житті Галичини, то мусимо признати, що під оглядом наукової творчости він був феноменом. Це саме можна сказати про його науково-організаційні здібности на форумі НТШ.

В автобіографії Грушевського знаходимо цікаву згадку про його поїздку до Парижу в 1903 році. «З початком того року, пише Грушевський, я дістав від вільної російської школи в Парижі[74] запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломати заборону наукових українських публікацій в Росії . . . Тепер пропозиція паризької школи відогріла сі пляни і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь европейській — напр., фран-

---

[71] *Там же.*

[72] «Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894–7) читав загальний курс історії України». Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898–1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії», *А–1926,* стор. 15.

[73] *А–1926*, стор. 16, *А–1906,* стор. 10.

[74] Російська вища школа суспільних наук (École russe des hautes études sociales) була основана в 1902 році професорами московського університету – українцем Максимом Ковалевським і вірменином Юрієм Ґамбаровим, які були видалені російським урядом за свої опозиційні погляди і діяльність. У 1903 році школа мала 250 слухачів. Часами паризьку школу називано «вільним російським університетом».

цузькій мові».[75] Для уточнення і доповнення даних Грушевського треба згадати, що він читав свої виклади від 19. IV. до 4. V. 1903 року. Його курс складався з 18 відчитів і охоплював історію України від найдавніших часів до українського національного відродження в XIX стол. Крім Парижу в 1903 році Грушевський відвідав з доповідями Лондон, Липськ і Берлін. Протягом літа 1903 року він опрацював російською мовою «Очерк истории украинского народа» і надіявся, що його нарис якнайшвидше появиться і принесе велику користь «для росту української ідеї».

В А—1906 знаходимо також цілу низку інформацій про публіцистичну працю Грушевського, а зокрема ЛНВістник, його організаційно-наукову діяльність в НТШ, а також видавничу діяльність. Грушевський допроваджує автобіографію до лютого 1906 року, в якому появився ювілейний збірник з нагоди десятиліття його наукової і громадської праці в Галичині.[76]

1906 — 1916

Діяльність М. Грушевського в роках 1906—1926 коротко обговорена в А—1926. Назагал треба ствердити, що ця частина автобіографії історика надзвичайно коротка.

Тут в першу чергу треба згадати про участь Грушевського в суспільному, політичному і культурно-науковому житті Великої України. Він «агітував за перенесенням до Києва „Літ.-Наук.-Вісника" й інших видань, відкриття в Києві відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, перенесення до Києва молодших галицьких публіцистів, а також старався і про відновлення і поширення своїх персональних зв'язків з новим політичним рухом».[77] І так в 1907 році перенесено до Києва видання *ЛНВ*,[78] а трохи згодом започатковано інші видання. На ділі Грушевський бажав пересадити ідею соборности на «родючий велико-український ґрунт, щоб із слова сталася вона ділом».[79]

В автобіографії коротко згадано, що Грушевський «видавав тижневик для селян Село».[80] Тут взагалі треба підкреслити, що він надавав виняткову вагу українській видавничій справі і поширенню українського друкованого слова. Як відомо в Києві виходило декілька українських періодичних видань: щоденник «Рада» заснований відомим діячем і меценатом Є. Чикаленком, тижневик «Рідний Край», перенесений зі Львова ЛНВісник і декілька дрібніших публікацій.

---

[75] *А–1926,* стор. 19; *А–1906,* стор. 12.

[76] Цей збірник появився з дворічним запізненням – *Науковий збірник присвячений М. Грушевському,* Львів 1906.

[77] *А–1926,* стор. 24.

[78] Про ЛНВісник, а також відкриття книгарні НТШ в Києві знаходимо чимало цінних даних у спогадах Ю. Сірого, «Київ. Уривок з споминів», *Літературно-Науковий Збірник* (Ганновер) 1946, стор. 45–77.

[79] В. Дорошенко, «Літературно Науковий Вістник», *ЛНВ,* кн. 1, 1948, стор. 49,

[80] *А–1926,* стор. 26.

Ці видання у великій мірі розходилися серед української інтеліґенції. Натомість бракувало періодичного видання для українського селянства і робітництва. Саме тому Грушевський заініціював тижневик «Село» (1909—1911), а згодом, як його продовження тижневик «Засів» (1911—1912).[81] Ці два періодики відіграли значну ролю у національно-культурному відродженні українського селянства.

На окремий розгляд заслуговує діяльність Грушевського на політичному полі. В Автобіографії знаходимо лише лякінічну згадку, мовляв літом 1906 року він «виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в життю Української Фракції, Укр. Клюба і в редакції заснованого тоді «Украинского Вестника».[82]

Сучасники подій О. Лотоцький і Д. Дорошенко доволі докладно описали ролю Грушевського в організації Української Парляментарної Фракції, як і взагалі його участь у політичному і культурному житті «українського Петербургу». Лотоцький писав, що «ніяка більша справа українська в столиці не обходилася без Грушевського»,[83] а Дорошенко у своїх спогадах подав таку характеристику історика: «Приїзд Грушевського мав велике значіння. На той час проф. Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас законом. З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником, як редакції «Украинского Вѣстника», так і Української Парляментарної громади».[84]

Як відомо, Дм. Дорошенко не належав до ідеологічних прихильників Грушевського, тому його характеристика Грушевського в даному часі позбавлена тенденції «забронзування» історика — лише вірно відтворює тодішню ситуацію.

Тут треба відмітити ще один важливий епізод в біографії Грушевського, про який не знаходимо жадної згадки в його автобіографії. Він виготував для Української Парляментарної Репрезентації декларацію автономної України, яка мала бути виголошена з думської трибуни Іллею Шрагом, головою Репрезентації. Проте саме того дня коли Шраг мав її проголосити, Думу було царським наказом несподівано розв'язано.[85]

Загалом треба відмітити, що «думський період» діяльности М. Грушевського вимагає основного дослідження.

---

81 Докладніші дані про тогочасну пресу в праці Юрія Тищенка Сірого, *Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети,* Нью-Йорк, 1952, стор. 5–21.

82 *А–1926,* стор. 24.

83 О. Лотоцький, *Сторінки минулого,* т. 2, стор. 155.

84 Д. Дорошенко, *Мої спогади про давне-минуле,* стор. 83.

85 *Там же,* стор. 86.

В *А—1926* знаходимо важливі дані про науково-організаційну і наукову працю історика. Цікаво підчеркнути, що Грушевський повністю розумів вагу українознавчих праць чужими мовами. «Помічаючи, що його українські видання не поширюються в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомости тільки з російських видань, Гр. почав видавати поодинокі частини «Історії України».[86] І так російською мовою появилася «Кіевская Русь» (1910, це була частина першого тому *ІУР*), а в роках 1913—14 два томи «Исторія Украинскаго Козачества (переклади з VII і VIII томів *ІУР* допроваджені до 1632 року). Також в тому часі появилося нове, доповнене видання «Очерк исторіи Украинскаго Народа».

У зв'язку з постанням Українського Наукового Товариства у Киеві у 1907 році Грушевського вибрано його головою і редактором *Записок* УНТ. Він дбав про тісну співпрацю між УНТ і НТШ гуртуючи біля двох товариств найвидатніші українські наукові сили.

В *А—1926* знаходимо також коротке насвітлення конфліктів в НТШ, які спричинили уступлення Грушевського з головства в Товаристві. Грушевський пов'язує це безпосередньо з його виступами проти «опортуністичного курсу нац.-демократів», а також з виданням збірки його статтей «Наша політика» (1911). Про ці справи знаходимо таку інформацію в *А—1926:* «Доходячи в тім часі нової угоди з польськими кругами, вони (національно-демократична партія — Л. В.) рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на грунті «Наук. Тов. ім. Шевченка». На загальні збори весною 1913 р. була випущена анонімна брошурка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх, хто стояв під керуванням тих н.-дем. провідників. Г-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити деякі розпочаті видання, і в осені зрікся головства редакторства, скінчивши на 116 т. «Записок».[87]

Докладне обговорення тих подій ми подали в окремій праці[88] — тут ми хочемо підкреслити, що відхід Грушевського від керми в НТШ був великим ударом для Товариства і неґативно відбився на дальшому розвитку українського наукового життя, а зокрема НТШ.

Не зважаючи на прикрі обставини в НТШ, Грушевський не зневірюється і дальше розгортає науково-організаційну діяльність, концентруючи її на форумі УНТ у Києві. У 1914 році він запроектував цілу низку наукових видань Товариства включаючи видання українознавчого наукового журналу «Україна». Проте спалах Світової Війни перекреслив усі пляни Грушевського.

В *А—1926* знаходимо важні дані про життя Грушевського в роках 1914—1916. Цей самий період життя історика охоплений в його автобіографічному нарисі, який появився в «Українському Історику» (ч.

---

86 *А–1926,* стор. 26.

87 *А–1926*, стор. 26–27.

88 Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, стор. 43–69.

1-2, 1966) п. н. «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919». Це дасть нам змогу в деяких моментах порівняти тексти двох автобіографій.

Під час вибуху Світової Війни в липні 1914 році Грушевський перебував зі своєю родиною на вакаціях в Криворівні на Гуцульщині. Тодішню ситуацію він представляє в двох автобіографіях так:

А—1926

«Вона (війна — Л. В.) застала Гр. на літнім відпочинку в Карпатах і відти, не маючи змоги ні виїхати до Києва ні вернутися до Львова, він виїхав зі сім'єю до Відня; виїхавши потім до Італії списався з київською ріднею і знайомими і рішив через Румунію виїхати до Києва (стор. 28).

А—1914/1919

Але війна вибухла так несподівано, що я не встиг вибратися до Києва, отже мусів зістатися в Карпатах... коли в місяці вересни російські патрулі зближалися до села, жандарський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину... а звідти мусів зараз же виїхати до Відня. У Відни поліція мене також пильно назорувала, але я таки виїхав до Італії, щоб обмінятися телеграмами з київськими земляками і від них дістав заклик негайно приїздити... (стор. 98-99).

Виїзд Грушевського до Києва ми обговорили в окремій статті.[89] Тут лиш треба додати, що СВУ допомогла виїхати Грушевському до Відня, а до Києва він повернувся головно через заклик членів Товариства українських поступовців у Києві, яких він був ідейним провідником.[90]

До Києва приїхав Грушевський з родиною в середині листопада 1914 року. В *А—1914-19* знаходимо довший опис арештування історика, як в *А—1926*. Також в спогадах Дорошенка подано додаткові інформації відносно цієї події — так, що можна задовільно відтворити тодішню ситуацію в Києві.

Грушевський пише, що в Києві «вже з початку війни був приготований на мене наказ: як тільки я приїду, зараз треба мене обшукати, арештувати і вислати на Сибір, як небезпечного провідника українського руху. І дійсно в чотири дні по приїзді у мене зробили ревізію, забрали всі книжки і папери, а самого мене всадили до

---

[89] Л. Винар, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», *Український Історик*, ч. 3–4, 1967, стор. 103–108.

[90] Про цю подію знаходимо також вістку в спогадах Дм. Дорошенка, який згадує, що вкінці вересня 1914 року у Києві скликано сходини Ради ТУП, на яких, м. ін., вирішено «спробувати викликати якнайшвидше до Києва проф. М. Грушевського, що, як ми довідалися, задержався у Венеції...» Дм. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)*, Мюнхен, 1969, стор. 32 (друге видання).

тюрми».[91] Важливо згадати, що до арештування Грушевський вже встиг відбути сходини з київськими членами Наукового Товариства, а також нараду з Радою ТУП-у в помешканні Дмитра Дорошенка, який залишив цінний опис цих нарад.[92] На жаль Дорошенко не подає дати цієї наради і лише згадує, що на другий день по сходинах ради ТУП, Грушевський «помандрував до Печерського участку, де провів ніч в компанії злодюг і пяниць..., а на другий день відставлено його до Лук'янівської тюрми».[93] На нашу думку наради ТУП відбулися 18 або 19, а Грушевського арештовано 20 або 21 листопада. Завдяки М. Ковалевському зберіглася коротка інформація про побут Грушевського в Лук'янівській тюрмі.[94] Там він перебув біля чотирьох місяців. Грушевського мали зразу вислати на Сибір, але московська жандармерія зробила обшук його хати у Львові і переслала усі сконфісковані папери Грушевського до Києва. Це причинилося до затримання історика в тюрмі, як він згадував «під дуже тісним доглядом».

У лютому 1914 року Грушевського призначено на висилку етапом на Сибір. Проте цей плян змінено. Про це пише Грушевський, що «Н. Время» помістило саркастичну замітку, що його петербурським знайомим в останній хвилі вдалося «вставити букву М» замість до Сибіру призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди ж його родина».[95]

У Симбірську Грушевський проживав до осені 1915 року, а потім за старанням Російської академії наук йому дозволено переїхати до Казані, а в 1916 році до Москви. У всіх цих місцевостях історик перебував під «явним наглядом поліції», що позбавляло його права наукової і суспільної діяльности».[96] Не зважаючи на те під час свого заслання Грушевський не заломився і дальше займався науковою працею. Тоді він працював над популярним нарисом всесвітньої історії, а в Москві опрацьовував VIII том Історії України-Руси. Там також «потайки» робив, яку міг роботу в українських організаціях, а також брав участь в редакції «Украинской жизни» и тижневику «Промінь».[97] Отже, як бачимо, не зважаючи на численні перешкоди і трудноці на засланні, Грушевський не відривався від наукової і суспільно-громадської праці.

---

[91] «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919», *цит. пр.*, стор. 99. У дальшому цитується, як *А–1914/1919.*

[92] Дм. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 36–40.

[93] *Там же*, стор. 40.

[94] Микола Ковалевський згадує, що майже щоденно комунікувався з Грушевським у тюрмі через в'язничного сторожа Білого. «Від того ж Білого отримував я реляції про те, як Михайло Сергієвич спокійно тримався в тюрмі». М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Інсбрук 1960, стор. 172. Ковалевський помилково твердить, що Грушевський перебував у тюрмі всього кілька тижнів.

[95] *А–1926*, стор. 28.

[96] *А–1926*, стор. 28, *А–1914/1919*, стор. 99.

[97] *А–1926*, стор. 29.

1917—1924

Революційні події 1917—1919 років, головування М. Грушевського в Центральній Раді і його перебування на еміґрації в 1920-их роках надзвичайно скупо представлені в *А--1926*. У тому відношенні А—1914/19 приносить дещо більше матеріялу.

Грушевський пише, що Революція визволила його із заслання і він «був вибраний головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Києва».[98] Вже 14 березня стар. ст. він прибув до Києва і очолив Центральну Раду.[99] У поворотній дорозі до Києва із заслання, Грушевського спіткало велике нещастя — «вагон в котрім він їхав згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг».[100]

Діяльність Грушевського в Центральній Раді була виповнена «перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні теми питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», поім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі українці і чого вони хотять?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна»...). Друкував також популярно наукові річи (Всесвітня історія, кн. 2 і 3, «Переяславська умова України з Москвою») та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі инші джерела своїх прибутків і жив виключно літературними заробітками, бо праця в Центральній Раді ніякого доходу не давала».[101]

Не маємо наміру в нашій статті подавати повнішу характеристику діяльности М. Грушевського, як голови Центральної Ради. Тут лиш хочемо ствердити, що деякі українські дослідники, а головно публіцисти, подали з перспективи часу нерівний і викривлений образ Грушевського з 1917—19 років. Його діяльність вони здебільшого розглядали крізь призму повороту Грушевського на Україну у 1924 році, а також на основі деяких його публіцистичних статтей з 1920-их років. Зовсім ясно, що діяльність Грушевського періоду Центральної Ради не можна аналізувати на основі його діяльности в 1920-их роках. Це не лише суперечить методології історичного досліду, але навіть здоровому глуздові публіциста.

На нашу думку роки 1917—1918 належать до найсвітліших в політичній біографії М. Грушевського. Не даром сучасник подій і ідеологічний його опонент Дм. Дорошенко твердив, що з прибуттям Грушевського «український рух у Київі зразу відчув досвідчену і авторитетну руку свого керівника. Ніхто в данім моменті не підходив

---

98 *Там же.*

99 Яків Зозуля, *Велика українська революція. Календар історичних подій.* Нью-Йорк 1967, стор. 9.

100 *А–1926,* стор. 29; В *А–1914/1919* Грушевський пише з приводу цеї пожежі, що «ледво з житєм я вискочив, а річи мої і рукописи в огні зістались», стор. 89.

101 *А–1926,* стор. 29–30.

більше для ролі національного вождя, як Грушевський».[102] Грушевський в тому часі був правдивим революціонером і досвідченим державним мужем.[103]

Немає сумніву, що державницька діяльність Грушевського в періоді Центральної Ради вимагає численних джерельних студій і основної переоцінки. Цікаво згадати, що в серпні 1917 року Грушевський бажав позбутися обов'язку голови Ц. Ради — але «різні партії настоювали на тім, що моє уступлення збентежить громадянство... Я через се зіставсь і вже більше не піднімав сього питання, щоб «не бентежити людей», хоч був дуже знесилений».[104]

В *А—1926,* а також *А—1914/1919* знаходимо цінні інформації про зруйнування большевиками дому Грушевського в Києві, мовляв «Сидів і працював в Ц. Раді під час облоги Києва большевиками, коли головний комендант розстріляв нашу хату запальними кулями, так,

---

[102] Дм. Дорошенко, *Історія України,* т. І, Ужгород 1932, стор. 16. Подібні оцінки знаходимо в спогадах О. Шульгина, Б. Мартоса, Єремієва і цілого ряду інших учасників подій.

[103] Олександер Шульгин у статті про Грушевського твердив, що «старий професор був революціонером (в національному розумінні, людиною рішучих кроків» (О. Шульгин, Михайло Сергієвич Грушевський – як політик і людина», *Записки НТШ*, т. 186, 1966, стор. 144.

На нашу думку цікаво порівняти наставлення до української самостійности двох великих учених, громадських діячів і сучасників подій: Сергія Єфремова і Михайла Грушевського. Перший великий патріот і кришталевого характеру людина був радше обережний і не вірив, що Центральна Рада зможе взяти владу в свої руки. Це, як пише його приятель, О. Шульгин, «дуже лякало Сергія Єфремова: «Ми не маємо сили виконати це завдання, і тим скомпромітуємо нашу національну ідею в очах мас». На це я відповів йому, що «ми не можемо ухилитися від цеї влади», О. Шульгин, *цит. пр.,* стор. 144. Натомість М. Грушевський без жадного вагання видвигнув питання української незалежности. «Революція визволила нас, пише Грушевський, ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними і можемо знову рішати про себе, становити право на себе і будувати долю свого народу, своєї землі» (М. Грушевський, «Велика хвиля», *Нова Рада,* 25 березня 1917).

Цікаву згадку про Єфремова і Грушевського знаходимо в спогадах Миколи Ковалевського, *При джерелах боротьби,* 1960, стор, стор. 352–353. Після остаточного ухвалення тексту Першого Універсалу, Грушевський звернувся до Сергія Єфремова, заступника голови Ц. Ради, та інших членів, його затвердити. «Єфремов... захитав головою, висловлюючи ще раз сумніви щодо доцільности одностороннього проголошення автономії України... М. Грушевський нервово перебирав свою срібну бороду і врешті нетерпляче положив перед Єфремовим текст Першого Універсалу, показуючи пальцем на найважнішу частину тексту, в якому проголошувалася автономія України. Єфремов подумав ще хвилинку... і врешті встав і сказав, звертаючися до нас усіх: – «ми приймаємо на себе велику відповідальність»... «я згоджуюся на цей текст», стор. 352–353.

[104] *А–1914/19,* стор. 100. Саме у серпні 1917 року російський уряд порушив договір з Центральною Радою в справі автономії України. Тоді Грушевський, пише Шульгин, «знов готовий був на риск, на повстання (підкреслення моє), хоч ми для цього не мали жадних реальних можли-

що вона згоріла до тла з усіми колекціями і творами штуки української, моїми і мойого приятеля В. Г. Кричевського, що жив там».[105] Це сталося 24 січня ст. ст. Доволі докладний опис цеї події знаходимо в цінному спогаді пані Євгенії Кричевської, яка була наочним свідком знищення дому Грушевських.[106]

Тут треба зазначити, що в автобіографічних матеріялах М. Грушевського і в спогаді пані Кричевської не знаходимо жадних даних про тодішню родинну трагедію історика. На увазі маємо смерть його улюбленої мами Глафіри Грушевської, яка померла наслідком цеї пожежі.[107] Проте ця велика родинна трагедія і втрата майна не заломили Голову Центральної Ради. Тодішній настрій і психологічна настанова Грушевського, на нашу думку, найкраще відтворена в його статті «На переломі» (1918). Вона значно доповнює автобіографічні матеріяли історика.

«Розстріл, писав Грушевський, зайняття і знищення Києва большевиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванню моєї хати, мого кабінету, з ними усього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найвизначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторюю вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшнім потрясенню, котре пережилося в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро

востей. На сей раз його стримала і Центральна Рада (В. Винниченко, В. Садовський, і знов таки я)», Шульгин, *цит. пр.*, стор. 152.

Перший раз пропонував революційну розв'язку української незалежности М. Грушевський на з'їзді ТУП-у, 25 березня ст. ст. 1917 року. Це також сприйняли деякі українські діячі. як «ризиковну політику» старого професора.

Михайло Єреміїв, бувший секретар Ц. Ради, уважає, що головна сила Грушевського «була не в його вийняткових особистих здібностях, чи його працьовитості, а в його великій ерудиції й детально виробленому історичному світогляду. Поміж нас не бракувало ні людей освідчених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнював М. С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі», Михайло Єреміїв, «За лаштунками Центральної Ради», *Український Історик*, ч. 1–4, 1968, стор. 103.

105 *А–1914/1919*, стор. 100; в *А–1926* подано коротшу версію.

106 Євгенія Кричевська, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові Дні*, ч. 105, 1958, стор. 13–20.

107 Про цю трагічну подію знаходимо таку офіційну нотатку: «В часі обстрілювання большевиками Київа і дому голови Ц. Ради проф. М. Грушевського, його недужу матір винесли 25 січня на руках до сусідньої лічниці, де вона померла 30 січня. Похорони Покійниці відбулися тоді потайно, бо большевики чатували на семю Грушевського, щоб її увязнити». *Вістник СВУ*, ч. 14, 1918, стор. 213.

в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день померла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди... *Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я вважаю, що ця стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обовязку певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти тим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо».*[108]

Був це вияв мужности, сильної волі і державницького світогляду провідника модерної української нації.

*

Після гетьманського перевороту Грушевський «жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці».[109] Він продовжував опрацьовувати дальші частини «Всесвітньої історії». В тому часі він не брав участи в новоствореній «Національнім Союзі», а також відмовився стати президентом Української Академії Наук на пропозицію гетьмана Павла Скоропадського.

Після приходу до влади Директорії Грушевський уважав, що «з відновленням української республики треба вернутися до того моменту, де її існування було перерване актом німецького насильства».[110] Проте це не сталося — тодішні діячі не бажали скликати Центральної Ради і немає сумніву, що деякі з них уважали Грушевського, як бувшого Президента УНР, небезпечним конкурентом. З перспективи часу Б. Мартос писав: «Пізня осінь 1918 р. Повстання проти гетьмана. Вступ Директорії до Київа. Відновлення Центральної Ради? М. С. Грушевський — президент Української Народньої Республики? Зовсім ні! Його навіть не включають у склад Директорії. Яке розчарування! І, власне кажучи, яка несправедливість».[111]

На нашу думку саме ця несправедливість заважила на дальшій політичній діяльности М. С. Грушевського. Для батька українського державного відродження не було місця в політичному житті України. Думаємо, що проф. Мартос правий, коли говорить про розчарування Грушевського в тому часі.

Дальші події життя історика подані в *А—1926* телеграфічним стилем. Треба згадати, що під час Директорії він брав участь в засідан-

---

108 М. Грушевський, «На переломі», *Вибрані праці.* Нью-Йорк 1960, стор. 52–54, 56.

109 *А–1926*, стор. 30.

110 *А–1914/1919,* стор. 101.

111 Б. Мартос, «М. С. Грушевський, яким я його знав», *Український Історик,* ч. 1–2, 1966, стор. 79.

нях Наукового Товариства, на форумі якого обговорювано питання реорганізації Академії Наук.

З початком лютого 1919 року Грушевський переїзджає до Кам'янця, де короткий час редагує часопис «Голос Поділля». Треба згадати, що він був вибраний членом Трудового Конґресу. З кінцем березня виїжджає через Галичину закордон і бере участь в міжнародній соціялістичній конференції в Люцерні.[112]

Треба згадати, що на вищезгаданій конференції було прийнято резолюцію, якою визнано самостійність України. Під кінець 1919 року Грушевський став ініціятором Українського Соціологічного Інституту, який у відносно короткому часі розгорнув жваву видавничу діяльність.

«У 1921 році Грушевський виступив з делегацією С-рів в II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив свій делегацький мандат з огляду на принціпіяльні розходження, і віддався виключно науковій роботі в «Укр. Соц. Інституті».[113]

Тут треба також згадати, що він брав близьку участь в організації періодиків «Europe Orientale», «Наш стяг», «Борітеся-поборете» і час до часу співпрацював в українській американській і канадській пресі.

Закінчує свою автобіографію Грушевський згадкою, що з кінцем 1923 року був вибраний членом УАН в Києві і «в березні 1924 року повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючися повести інтензивну наукову роботу в нових умовах».[114]

Не є нашим завданням розглядати тут причини повороту Грушевського в Україну, ані аналізувати його політичної роботи в роках 1919—1924. Тут лиш підкреслимо, що на нашу думку, головним мотивом повороту Грушевського в 1924 році були пляни його наукової праці, а також розчарування українською політичною дійсністю поза межами України в 1920-их роках.

А—1926 кінчається на 1924 році.

*

Оцінюючи автобіографії М. Грушевського з 1906 і 1926 років приходиться сказати, що вони є надзвичайно короткі. Не зважаючи на те автобіографічні його матеріяли являються одним з основних джерел для вивчення його життя і творчости. Саме тому плянуємо у майбутньому перевидати Автобіографію Михайла Грушевського з 1926 року і тим самим зробити її приступною для ширших кругів, дослідників і читачів.

---

[112] Докладніше в статті М. Грушевського, «В першій делеґації української партії соц. революціонерів», *Борітеся-Поборете,* ч. 3, 1920, стор. 47–50.

[113] *А–1926,* стор. 30.

[114] *А–1926,* стор. 31.

Історія студентства

Марко Антонович

НАРИС ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА (1922—1945)

ВСТУПНА ЗАМІТКА АВТОРА

Цю спробу нарису історії Центрального Союзу Українського Студентства автор писав ще в 1948—49 роках. Тоді цей нарис не опубліковано і він пролежав дотепер у різних редакторських папках. У сучасну пору автор не має ні часу, ні змоги доповнити цей нарис історією нашої найвищої студентської централі за останніх кількадесять років. Це повинен зробити той, хто ближче стояв до студентського життя і діяльности ЦЕСУС-а за 1950-их і 1960-их років.

Все ж таки, мабуть, і в такому вигляді цей нарис має своє значення тим більше, що тепер більшість матеріялів, якими мав змогу користуватися автор, для ширшого загалу недоступні, а дещо взагалі пропало. З деякими положеннями висловленими в цьому нарисі автор тепер уже не погоджується, дещо б писав інакше. Більша або менша доза суб'єктивізму притаманна всім студентам, а автор тоді був діяльним у студентському русі, жив студентським життям і почував себе молодою людиною. Він уважав би неприпустимим підстригати концепції своїх молодечих років, відповідно до своїх теперішніх поглядів. Тепер, коли минуло півстоліття існування ЦЕСУС-у, надіємося, що знайдеться хтось, хто продовжить наш труд і дасть огляд праці найвищої української студентської централі за останні 25 років.

*

Дивним парадоксом може виглядати факт, що Центральний Союз Українського Студентства, який за перше чверть століття ефективної всесторонньої й відповідальної діяльности на внутрішньо-українському і на міжнародньому форумах добився таких значних успіхів, не дочекався свого історика. Нині, коли майже ввесь архівний матеріял ЦЕСУС-у лишився по той бік залізної завіси і, мабуть, загинув — писати історію ЦЕСУС-у дуже невдячна справа. Тому й нижчеподаний історичний огляд праці нашої Централі є лише скромною спробою і його недомагання автор собі усвідомляє краще, ніж хтонебудь інший.

Але й у такому вигляді цей нарис може мати своє значення: для тих, кому праця нашої студентської централі за минулі роки лишилася

зовсім невідомою цей нарис вияснить цілий ряд важливих моментів: для тих, хто в минулому приймав особисто участь у діяльності централі — ця праця може стати стимулом написати свої спомини, що з браку архівного матеріялу матимуть для сучасного студентства величезну вагу.

*

Крім досить скупих і вийняткових архівних матеріялів автор користувався такими друкованими працями: 1) ЦЕСУС 1908—1918—1938. *Українське студентство в минулому і сучасному,* Прага 1938,[1] де подані цінні інформації, зокрема про період праці 1936—37. У ґрунтовній праці 2) С. Наріжного: *Українська Еміґрація,* Прага 1942, присвячено українському студентству взагалі, а його централі зокрема — чимало місця; все ж таки й там подано дані про ЦЕСУС у дуже скороченому вигляді. Багато цікавих даних про працю централі є 3) в збірнику: *20 років Української Академічної Громади,* Прага 1940; цілий ряд даних взято з 4) *«Студентського Вісника»,* Прага (1923—31) і 5) *«Студентського Шляху»,* Львів (1932—34). Врешті згадаємо коротку, але досить влучну загальну характеристику праці ЦЕСУС-у, яку помістив визначний діяч студентського руху після Другої світової війни, пок. Б. Макаренко в 6) «*Вістях ЦЕСУС-у*» ч. 2 (1948).

Уже після написання цього огляду вийшли друком спомини В. Мудрого про «Український таємний університет» і основна праця В. Мартинця «*Українське підпілля*». Частина І. Від УВО до ОУН, 1949, стор. 349 + LXXVI, де подано цінні спогади автора про початковий період праці ЦЕСУС-у. Протягом останніх років декілька разів публікував свої спомини про працю ЦЕСУС-у проф. В. Орелецький, довголітній президент ЦЕСУС-у та голова Відділу Міжнародних Зносин ЦЕСУС-у. Його цінні спогади поміщено напр. в журналі молодих *Феніксі,* під заголовком «35-річчя ЦЕСУС-у (*Фенікс*, Дітройт-Мюнхен, 1958, р. VI, ч. 8, стор. 37—40).

Наприкінці уважаю своїм приємним обов'язком подякувати сердечно всім тим, які допомагали мені інформаціями та зауваженнями, а зокрема М. Мухинові, бл. пам. І. Федеву, проф. д-ру В. Яневу і К. Мельникові.

ВВЕДЕННЯ

Після невдачі наших визвольних змагань (1917—20) українську територію четвертовано. У невимовно тяжких умовах прийшлося українцям жити й творити нове життя. У цьому розгорненні праці припадає українській студентській молоді почесне місце вже хоч би лише тому, що вона єдина здобула собі визнання на міжнародньому

[1] Автор на брошурі не зазначений. З дозволу автора називаю його на цьому місці — це Кость Мельник, довголітній діяч ЦЕСУС-у.

форумі й таким чином на цьому форумі протягом довгих років була єдиним речником цілої поневоленої нації.[2]

У відповідності до займанщин поділялося й тогочасне українське студентство у вільному світі хоч-не-хоч на декілька таборів. Цей поділ був спочатку дуже помітний і дошкульний, але поступово психічні різниці затиралися в спільній боротьбі з окупантами і відходили на задній плян так, що на початку 30-их років їх майже зовсім не відчувалося. Українська молодь чи точніше кажучи, кращі її представники, які жили в різних державах Польщі, Румунії та Чехословаччині творили одну цілість, а це може й є одним із найбільших здобутків українського націоналізму, як світоглядово-політичного руху. Кордони між тими трьома країнами — це за тих же 30-их років — був уже пережитий етап, який нашою тодішньою молоддю відчувався як гостра кривда.

Інакше проходив розвиток лише по той бік Збруча: на східніх і осередніх землях під московською окупацією. Там не існувала аполітична фахова студентська організація і до 1924-го року ЦЕСУС утримував напівофіційні зв'язки з цілим рядом студентських організацій та осередків на Україні під совєтами й часто брав до уваги матеріяли й бажання висловлені студентами з тих окупованих Москвою українських земель. Офіційні тодішні установи: «Центральне Бюро Комуністичного Студентства на Україні» та «Комітет Помочі Матеріяльного Побуту Студентства», очевидно, від самого початку були у відношенні до еміґрації вороже настроєні та з ЦЕСУС-ом ніяких зв'язків не утримували. Коли ж у другій половині 1923 року управа ЦЕСУС-у збирала інформації для студійного довідника, то отримала з Радянської України потрібні дані вже лише від однієї установи, а саме від «Інституту Народнього Образовання» в Глухові. Після з'їзду ЦЕСУС-у в липні 1924 року зв'язки з українським студентством по той бік Збруча взагалі обірвалися.

Українське студентське життя під польською окупацією було краще організоване, зокрема у Львові, де на той час діяли Українські Таємні Високі Школи. Зрештою, як відомо, доля Галичини до 1923 року остаточно не була ще вирішена. Тут українське студентство було організоване в центральній студентській організації ПРОФОРУС (Професійна Організація Українського Студентства), але виставлена на постійні переслідування польських окупаційних властей, ця організація не могла розвинути належної діяльности. ЦЕСУС, що постійно намагався перенести свій осідок до Львова й цьому питанню присвятив багато праці, так і не міг здійснити свого задуму. Після відомих подій у Львові, пов'язаних з відзначенням 10-их роковин Листопадового Зриву (1 листопада 1928), цей плян взагалі облишено.

---

[2] Пізніше ЦЕСУС здобув ще одне місце на міжнародньому форумі в Лізі Націй для представників українського інтелектуального світу, об'єднаного в Академічному Товаристві (заснованому 18 травня 1925 р., у Подебрадах).

Ще гірший терор панував на українських землях під румунським постолом. Крім того на Буковині існували дуже своерідні відносини[3] й наше організоване студентське життя розвинулося там широко щойно за 30-их років, але вже в 1937-му році воно було брутально придушене румунською владою.

Найменшого утиску зазнавало українське життя на Закарпатті під чехословацькою владою, хоч і тут українці обіцяної основним законом Чехословацької республіки автономії протягом 20-ти років так і не діждалися. [4] Але ж на українських землях під чеською окупацією високих шкіл не було, а студенти з Карпатської України та Східньої Словаччини були змушені в найкращому разі студіювати в Празі, Брні та в Братиславі, а в гіршому в Будапешті та в інших чужоземних містах, де можна було здобувати високу освіту.

Крім того в цілому ряді европейських міст напочатку 1920-их років існували групи української політичної еміґрації, між якими були також українські студенти. Великі скупчення нашої студентської молоді були в Польщі (Варшава, Краків, а згодом Познань), в Німеччині (Берлін, Дрезден та інших німецьких містах), у вільному місті Данціґу, в Австрії (Відень, Ґрац, Леобен) і в Чехословаччині (Прага, Пржібрам, Подєбради, Брно і Братіслава).

Ні Німеччина, ні Польща не були сприятливим тереном для розгорнення праці українського студентства. Обидві країни переживали економічно-господарську кризу. Австрія, хоча теж опинилася економічно в безвиході, як колишня держава, в якій жило багато українців, стала органічним осередком українського студентства, зокрема міста Відень і Ґрац, де існували наші найстаріші студентські товариства. До того ж у Відні опинилася майже вся провідна верства молодої Української держави[5] і тут засновано український університет (пізніше перенесений до Праги).

Найсприятливішим тереном для розвитку українського суспільно-громадського життя взагалі, а для студентського зокрема, стала Чехословаччина, а в ній — Прага, де вже від 1919 року студіювало приблизно 20 стипендіятів Української Народньої Республіки і де від 1920 року існувала Українська Академічна Громада (УАГ).[6] Крім того у

---

[3] У 1901-му році в Черновецькому університеті на 458 студентів було всього-навсього 46 українців. Решта — жиди 203, — німці 52, — поляки 41, та інші. Тим більше треба подивляти буковинську молодь за 30-их років.

[4] Основний закон ЧСР передбачав для Закарпаття здійснити автономію протягом 90 днів.

[5] В. Валентин (О. Олесь) питається у Перезві:

«. . . А ти мені скажи Тарасе,
Хрещатик це, чи Керитнерштрасе?
Скажи, коли це не секрет,
Чому тут весь наш кабінет?»

[6] М. Антонович, «20 років Української Академічної Громади» (в збірнику який видала УАГ під такою самою назвою в Празі 1940) стор. 47 і далі.

північній Чехії (в Німецькому Яблонному, Ліберці й Йозефові) опинилася велика кількість вояків Української Галицької Армії (Бриґада генерала Кравса та інші частини), між якими було чимало студентів.

Правда в 1920—21 роках у Празі матеріяльні умови були дуже кепські, так що тодішні студенти мусіли пройти справжнє пекло.[7] Щойно від 1922-го року матеріяльний стан української еміґрації в ЧСР значно покращав з уваги на субвенції чеського уряду. Цю допомогу чеські власті почали давати тому, що большевики домагалися видачі дорогоцінностей, з царської скарбниці, які здобули й вивезли чеські леґіонери з Московщини. Претекстом для затримання скарбів став факт, що в Чехії опинилося багато російських і українських еміґрантів, яких чехословацький уряд хоч-не-хоч мусить, мовляв, утримувати. З цього скористались і українці (за ініціятивою Микити Шаповала) та добилися й собі допомоги,[8] яка, хоч і була в порівнянні з допомогою, що її отримували москалі дуже незначною, але все ж стала базою для широкої культурно-мистецької, наукової та політичної діяльности української еміґрації в ЧСР на довгі роки.[9]

I. Заснування ЦЕСУС-у й перший етап праці української студентської централі (1922—24)

Центральний Союз Українського Студентства покликано до життя Третім Всестудентським З'їздом, який відбувся у Празі 20. VI. — 8. VII. 1922. Як бачимо, післявоєнна ґенерація українського студентства, нав'язала до передвоєнного періоду праці, коли в Галичині в 1908 і 1913 роках відбулися перші два всеукраїнські з'їзди з представниками студентства від всіх українських земель. Нав'язувати до тих передвоєнних традицій було тим легше, що деякі учасники цього Третього з'їзду були учасниками попереднього з'їзду 1913. ЦЕСУС уважав себе офіційно переємником, що продовжував розпочату в 1908 році працю. Очевидно, створення української студентської централі було колосальним кроком уперед у порівнянні з практикою довоєнних часів (до 1914).

Безпосередній поштовх для створення централі українського студентства прийшов з-зовні. До того часу українське студентство на міжнародньому відтинку праці репрезентували окремі студентські товариства поодиноких осередків. Найактивнішу діяльність у цьому напрямку розгорнули віденська «Січ» (заснована 1868) та празька Українська Академічна Громада (1920—45).

---

[7] Життя по притулках для прошаків і дарований суп від Армії Спасіння — раз у день — це була база існування більшости наших студентів у ті часи в Празі.

[8] Дані про цю допомогу в статті автора (див. примітка 6, стор. 58—59). Дуже багато допомагали також українці з США, зокрема з Нью-Йорку; та допомога була дуже важлива зокрема в 1920—21 рр., коли не було інших джерел існування. Деяку допомогу давала також YMCA.

[9] Про цю працю див. в монографії С. Наріжного; *Українська еміґрація*, Прага 1942.

У 1921-му році в Празі відбувся перший з'їзд С. І. Е. Confédération Internationale des Étudiants — Міжнародня Студентська Конфедерація) із осідком у Брюсселі. На Перший Конґрес С. І. Е. запрошено поряд із іншими державними націями також українців (зокрема на основі офіційного визнання чеським урядом У. Н. Р. і З. У. Н. Р.). Тому, що студентської централі в нас тоді ще не було, представники нашого студентства опинилися в клопітній ситуації й відтоді справа організації нашої централі стала актуальною.[10]

Зрештою вступлення ЦЕСУС-у до СІЕ не відбулося зовсім гладко. Про ті драматичні події, які рішали справу членства ЦЕСУС-у в С. І. Е. докладно писав свого часу д-р Ю. Вітошинський в Альманаху «Січі» під заголовком «Над синім Дунаєм», Відень 1932, у статті про «Взаємини віденської Січі з чужинцями». Цитую за Симоном Наріжним (Українська еміґрація стор. 107), який переказує в скороченому вигляді уривок з статті д-ра Ю. Вітошинського: «На першому з'їзді С. І. Е. 1921 року, мали рішати справу приняття ЦЕСУС-у в члени С. І. Е., але верифікаційна комісія цього з'їзду відложила полагодження української справи до часу «привернення нормального порядку й установлення сталих границь України». Поновлене прохання українського студентства відносно приняття до С. І. Е. дійсним членом викликало після довгих дебат аж три внесення у верифікаційній комісії, а саме: 2) внесок юґославського делеґата за відкинення прохання, 2) польського делеґата за умовне приняття у вільні члени й 3) чеського — за приняття в дійсні члени. Перше внесення обстоював лише внескодавець, але й два другі не зібрали більшости. Справа перейшла до найвищої ради, яка від себе поставила два внесення на приняття в дійсні або вільні члени. Але ні те, ні друге на конґресі не одержало потрібної більшости голосів. Тоді українська делеґація заявила протест і демонстративно залишила залю нарад». Цей енерґійний виступ українців велика частина учасників привітала гучними окликами «Vive I'Ukraine!» На протест делеґата Швеції, який заявив, що він тільки через непорозуміння здержався від голосування і на інтервенцію чеського представника Бофорта, заряджено друге голосування, вже у відсутності українців. Внесення на приняття в дійсні члени перепало — затеж за приняттям у вільні члени заявилися всі делеґати, за виїмком трьох данців, які найбільше побивалися за українцями, та які власне в цей спосіб демонстрували проти голосування».

Все ж, підготовча праця до створення ЦЕСУС-у тривала досить довго. Треба було встановити зв'язки, уточнити основні питання і проблеми, поробити багато різних заходів і перевести цілий ряд конференцій і нарад. Врешті 18—22 квітня 1922 відбулася в Празі «Передз'їздова конференція представників українського студентства», на якій

---

10 Подаю на підставі усних інформацій проф. д-р І. Федева. Зрештою в цьому факті треба шукати вияснення, чому ЦЕСУС, заснований в 1922 році рахувався членом С.І.Е. вже від 1921 року.

уточнено місце, час і денний порядок нарад Третього Українського Всестудентського З'їзду.

Цей З'їзд відбувався при численній участі представників студентства й відпоручників наших вищих учбових закладів та обох українських урядів (У. Н. Р. і З. У. Н. Р.) у Празі 20 червня — 8 липня 1922 р. Також і чужинці були численно репрезентовані, зокрема на святочній частині з'їзду. У зв'язку з організуванням Централі треба було продискутувати цілий ряд питань, отже ті майже тритижневі наради були своєрідним «студентським парляментом», де схрещувалися різні погляди й концепції, накреслювалися напрямні діяння та обговорювалися основні питання українського студентства. Результатом з'їзду було створення Центрального Союзу Українського Студентства (ЦЕСУС) із осідком у Празі (дата офіційного проголошення 7 липня 1922.[11] Паралельно постала Централя Допомоги Українському Студентству (ЦДУС), завданням якої було дбати про матеріяльну підтримку українського студентства. Опісля на Першому Надзвичайному З'їзді ЦЕСУС-а в січні 1923 року ця організація об'єдналася з ЦЕСУС-ом, а властне кажучи, з Економічною Референтурою ЦЕСУС-у.

Першим президентом ЦЕСУС-а після довгих нарад і дискусій обрано Петра Ґана. В першій управі Централі зустрічаємо студентських діячів, які й у пізніших роках присвятили незвичайно багато праці нашій студентській централі. Все ж ця перша управа була лише спробою і не цілком виправдала надії. Зокрема тривала відсутність самого президента відбилася дуже некорисно на початковій діяльності ЦЕСУС-у.

Тому вже в січні 1923-го року виникла потреба скликати в Празі Перший Надзвичайний З'їзд ЦЕСУС-у, на якому реорганізовано управу. Президентом обрано Ігоря Федева, якого опісля ще раз переобрано на Першому Звичайному З'їзді ЦЕСУС-у в Данціґу (10—18 липня 1923).[12] З'їзд вітав ректор данціґської високої технічної школи

---

[11] Ця дата подана в офіційному протоколі з'їзду, виданому літографічним способом (тираж — 150 прим.). М. Масюкевич подає дату 5. VII., див.: «У третю річницю», *Студентський Вісник*, III (1925), ч. 8, стор. 1 і далі.

[12] Про перший рік діяльности ЦЕСУС-у не збереглося у вільному світі багато матеріялів, а тому цей розділ писано в першу чергу на основі споминів тодішніх діячів і скупих згадок у пресі. Досить докладно пише про цей період В. Мартинець у своїй монографії Від УВО до ОУН, Мюнхен 1949, де багато місця присвячено праці ЦЕСУС-у. Однак сама тема підказувала авторові більше зупинятися на подіях, які розгорталися у Львові і згадувати працю ЦЕСУС-у оскільки вона мала відношення до діяльности УВО. Не зважаючи на це, у споминах В. Мартинця є багато цінних даних про тодішню працю ЦЕСУС-у і про цілу атмосферу, в якій доводилося ставити перші кроки праці. В. Мартинець подає в цитованій праці, стор. 114 дату з'їзду 9—18 липня. Очевидно 9 липня відбулася нарада делеґатів, отже й ця дата цілковито виправдана, хоч ми подаємо дату зазначену в Студентському Вістнику. В праці С. Наріжного, стор. 105 подано дату 11—18 липня 1928, а під фото XLVI, 141, 10—17 липня 1923.

проф. Ґергард де Йонґе. На цьому з'їзді дано управі повноваження поповнювати її склад у разі потреби новими членами (право кооптації), право, з якого в дальшій діяльності не раз управи ЦЕСУС-у широко користувалися. Водночас вирішено видавати орган ЦЕСУС-у й зобов'язано управу поробити в цьому напрямку відповідні заходи. У підсумках праці за цей перший звітний рік 1922—23 зазначимо 550 висланих листів і загальний оборот на суму 21,044 КЧ (корон чеських). У порівнянні з пізнішими звітами ці цифри дуже скромні, але ж не можна забувати при тому, що це був рік початку, формування і здобування досвіду. У зв'язку з цим варто підкреслити моральне значення того з'їзду і поставу на ньому представників українського студентства. Цю дружню атмосферу віддзеркалює у своїй статті в Українському Студенті (Прага 1923 ч. 3—4) Іван Трач у статті під заголовком: «Український студентський з'їзд у Данціґу». У тій статті читаємо: «З'їзд виказав повну однозгідність крайового та еміґраційного студентства у станових студентських питаннях . . . Всі дискусії на з'їзді виказали, як добре розуміє українське студентство вагу одноцілого поступування. Кожний делеґат, які б не були його партійні переконання, був перш за все українцем, українським студентом. Усіх мучила одна велика ідея — нести моральну поміч Вітчизні й матеріяльну тим товаришам, що опинилися без засобів на чужині . . .»

Підсумки дальшої праці зроблено на Другому Звичайному З'їзді ЦЕСУС-у в Подєбрадах (1—10 липня 1924).[13] Цей з'їзд мав неабияке значення у дальшій праці ЦЕСУС-у зокрема тому, що на ньому дійшло до першої відкритої і, очевидно, дуже гострої сутички з комуністично настроєною частиною українського студентства на еміґрації, із т. зв. «зміновіхівцями».[14] У з'їзді взав участь 61 делеґат від 18-ти студентських організацій,[15] разом 74 мандати від 3346 членів. Про спір з комуністичним студентством пишемо нижче.

На цей раз звіт з діяльности вийшов куди імпозантнішим.[16] Загальний оборот був на суму 43 168.00 ЧК, листів 3 417 (вхідних — 1 285, вихідних — 2 132). Кожний відділ ЦЕСУСУ-у мав свою власну канцелярію і всі ці канцелярії, не зважаючи на часті персональні зміни в них, працювали дуже активно. Щоб краще охопити цілу діяльність

---

[13] С. Наріжний, op. cit., XLVII (47), 143, подає дату 3—9 липня, але ж 1—2 відбулися наради делеґатів, а 10 липня конференція, яка була безпосереднім продовженням з'їзду, а тому тут і подано «ширшу» дату.

[14] На цьому місці не можна собі дозволити докладніше зупинитися над цим явищем, в якому таку неславну ролю відіграли також М. Грушевський, а зокрема В. Винниченко, та інші провідники.

[15] С. Наріжний, сам учасник з'їзду, op. cit., стор. 105. Однак далі XLVII, 143, кількість організацій подано 20.

[16] Пор. *Студентський Вістник,* рік 2, 1924, з'їздове число за липень-серпень, стор. 10 і далі.

На першому Звичайному з'їзді ЦЕСУС-у в Данцінґу 10—18 липня 1923) 38 делеґатів репрезентувало 4 650 українських студентів 15 організацій.

ЦЕСУС-у початкового періоду, обговоримо його працю по окремих відділах.

Характеристика праці ЦЕСУС-у за перший період (1922—1924)

Протягом перших років своєї діяльности ЦЕСУС не лише наладнав свою працю, розгортаючи її постійно в усіх напрямках, але й витворив власну систему праці, що цілковито себе виправдала.

а) Члени ЦЕСУС-у

На першому Звичайному З'їзді ЦЕСУС-у в Данціґу (10—18 липня 1923) 38 делеґатів репрезентували 4 650 українських студентів таких 15-ти організацій:

1) Українська Крайова Студентська Рада, Львів.
2) Центральна Організація Українських Студентів Буковини, Чернівці (об'єднувала три студентські товариства).
4) Союз Українських Студентів-Еміґрантів у Польщі, Варшава.
5) «Зоря», Букарешт.
6) Культурно-Просвітній Гурток, Любляна.
7) Українська Студентська Громада, Заґреб.
8) Українська Академічна Громада, Прага.
9) Українська Академічна Громада, Брно.
10) Українська Академічна Громада, Подєбради.
11) «Каменярі», Пржібрам.
12) «Січ», Відень.
13) «Січ», Ґрац.
14) «Основа», Данціґ.
15) «Молот», Леобен.

Як бачимо, від самого початку існування до ЦЕСУС-у належать як окремі студентські організації так і союзи, що об'єднували велику кількість студентських товариств.

На Другому З'їзді ЦЕСУС-у (1—10 липня 1924) в Подєбрадах були делеґати від 18 студентських організацій, хоч ЦЕСУС нараховував 23 члени. Кількість студентів у порівнянні з попереднім роком значно зменшилась, — ЦЕСУС нараховував всього 3 346 «фізичних» членів. Це зменшення кількости українських студентів пов'язане з несприятливим фінансовим станом у країнах тодішньої Европи та з диференціяцією студентських громад, а зокрема з кризою празького організованого українського студентського життя. Подамо кількість мандатів і репрезентованих членів на Другому З'їзді ЦЕСУС-у:

1) Професійна Організація Українського Студентства Західніх Земель України ПРОФОРУС, Львів	25	мандатів	1 252	члени
2) УАГ, Прага	8	„	373	„
3) УАГ, Подєбради	7	„	333	„
4) УСТ «Громада», Прага	6	„	282	„
5) Громада Українських Студентів — Еміґрантів з Великої України, Прага	4	„	204	„
6) УАТ «Січ», Відень	4	„	174	„

7) Центральна Організація Українських Студентів Буковини, Чернівці	3	„	120	„
8) Союз Українських Студентів «Основа», Данціґ	2	„	104	„
9) Спілка Студентів — Українців у Німеччині, Берлін	2	„	96	„
10) Кружок Українських Студентів-Гірників, «Каменярі», Пржібрам	2	„	83	„
11) Союз Українських Студентів — Еміґрантів, Варшава	2	„	72	„
12) Українська Академічна Громада при Високому Педагогічному Інституті ім. Михайла Драгоманова, Прага	2	„	67	„
13) Союз Українських Студентів — Еміґрантів з Північно-Західніх Земель України, Прага	2	„	63	„
14) Товариство Українських Студентів і Гірників, «Молот», Леобен	1	„	27	„
15) Академічна Громада Студентів — Українців у Німечинні, Берлін	1	„	23	„
16) Студентська Громада ім. І. Франка при Українській Господарській Академії, Подєбради	1	„	19	„
17) Українське Студентське Товариство «Громада», Брно	1	„	18	„
18) Гурток Студентів — Українців при Вищій технічній Школі в Шарлоттенбурзі «Основа»	1	„	14	„

На з'їзді не були репрезентовані такі товариства:

19) «Зоря», Букарешт.
20) Культурно-Просвітній Гурток, Любляна.
21) Українська Студентська Громада, Заґреб.
22) Товариство Українських Студентів, Кеніґсберґ.
23) Товариство Молоді, Нью-Йорк.

У надзвичайні члени на цьому Другому З'їзді ЦЕСУС-у прийнято Кубанське Землячтво в Подєбрадах, бо члени цього товариства були одночасно членами Української Академічної Громади, Подєбради.

За обрахунком зробленим з нагоди Другого (Подєбрадського) з'їзду ЦЕСУС-у поза Централею в той час залишилося (не враховуючи, очевидно, українських земель під большевицькою окупацією) приблизно 1 000 студентів. Крім неорганізованого студентства, яке в той час звали «диким», сюди треба врахувати студентів з Карпатської України об'єднаних у Союзі Карпато-Руських Студентів, що офіційно належали до ЦЕСУС-у аж від 1939-го року, а неофіційно дуже тісно співпрацювали з ЦЕСУС-ом від самого початку. Українська Академічна Громада у Філядельфії та Спілка Студентів-Українців і Білорусів, Братіслава стали членами ЦЕСУС-у щойно пізніше, а Спілка Громадян УСРР у Празі із своїми філіями в Брно і в Подєбрадах залишилася поза Централею, не зважаючи на дуже обережну, тактику,

яку застосовував тодішній президент Ігор Федів. Пізніше заходили чималі зміни в членстві ЦЕСУС-у, що їх тепер докладно не завжди легко зрозуміти, бо вони мали коріння в досить складному тодішньому становищу українського студентського життя.

б) Президент ЦЕСУС-у.

Функція президента ЦЕСУС-у від самого початку була не так почестю та довір'ям висловленим якійсь активній, заслуженій і популярній серед студентства особі, як важким і відповідальним обов'язком. Бо ж поза сухим констатуванням статуту — репрезентувати централю назовні та керувати її діяльністю внутрі — криється найрізноматніша діяльність, яка вимагає не лише інтелектуальних і організаційних здібностей, але й фізичного напруження та величезної посвяти часу. Так, наприклад, у 1922—24 роках, президент ЦЕСУС-у вів переговори з Міністерством Шкільництва і Закордонних Справ Чехословацької республіки, брав участь у різних академіях, урочистостях та протестаційних вічах, на офіційних прийомах у президента Т. Ґ. Масарика, робив клопотання перед Місією Методистів і перед ЕСДФ (Европейський Студентський Допомоговий Фонд, що перемінився пізніше в I. S. S. — Інтернаціональну Студентську Службу (International Students Service), то знов приходилося йому репрезентувати інтереси студентства в Чесько-Українському та в Українському Громадському Комітетах (ЧУК та УГК). Протягом академічного року 1923—24 довелося тодішньому президентові І. Федеву бути учасником 79-ти засідань.

в) Загальний Секретаріят.

Уже згадувалося, що найбільший вклад праці у заснування ЦЕСУС-у зробили два осередки: Прага (Українська Академічна Громада) та Відень («Січ»). Основну підтримку давала ЦЕСУС-ові УАГ, Прага, цебто та студентська організація, на терені якої був осідок Централі.

Усі президенти ЦЕСУС-у аж до початку другої світової війни були членами УАГ, Прага. Але й інші члени Управи ЦЕСУС-у виходили здебільшого з-поміж її рядів. Практика показала, що праця централі мусить опиратися на якусь низову студентську клітину, яка їй мусить не лише постачати працівників, але й допомагати активно в практичній праці на даному терені.

На жаль, саме обговорюваний нами період (1922—24) позначився величезною кризою в українському студентському житті. Причини цих перебоїв і непорозумінь, які довели до кризи, були як ідеологічного так і організаційного, а часом просто таки фінансово-матеріяльного характеру. Першою зазнала цієї кризи Українська Академічна Громада в Празі ще в 1922 році. Від цієї до того часу, мабуть і в історії всього українського студентства найбільшої студентської орга-

нізації відкололися дві окремі громади.[17] Крім того чехословацька влада розв'язала зразкову студентську організацію «Українську Медичну Громаду» в Празі, після того, як ця громада взяла на себе добровільно вину в справі скликання протестаційного віча проти прилучення Галичини до Польщі (т. зв. рішення Амбасадорів — 1923). У 1923 році внутрішні кризи захопили також Українську Академічну Громаду в Подєбрадах, Українську Академічну Громаду в Брно, берлінську «Спілку» і віденську «Січ». Непорозуміння у берлінському та віденському товариствах виявилися зокрема в гострих формах тому, що в Німеччині та Австрії була загальна економічна криза. Спілка Студентів-Українців у Німеччині так і не переборола кризи до кінця свого існування. «Січ» — Відень довгою і мозольною працею розбудувала свою «Самопоміч» у формі власних підприємств і верстатів праці. У 1924 році в «Січі» відбулася боротьба з комуністично настроєною групою нашого віденського студентства. У Брні і Подєбрадах студентські товариства розкололися. У Брні УАГ втрималася завдяки активності свого голови Юліяна Головінського, який пізніше, в 1930 році загинув з рук польської поліції.

Велику увагу присвячував Секретаріят ЦЕСУС-у зв'язкові з низовими клітинами, підтримуючи жвавий кореспонденційний зв'язок з поодинокими громадами. Ці громади, однак, не завжди на час і як слід відгукувалися так, що в звітах ЦЕСУС-у раз-у-раз зустрічаємо нарікання на тривалу мовчанку окремих низових клітин. Звичайно краще підтримували цей кореспонденційний зв'язок малі й віддалені громади та товариства, що переходили кризу.

Крім того Управа ЦЕСУС-у підтримувала постійний кореспонденційний зв'язок з окремими українськими студентами, які студіювали в Парижі, Лондоні, Нансі, Л'єжі, Люксембурзі, Римі та по інших, зокрема заокеанських осередках.

Про спроби встановити суто фахові взаємини з організаціями підсовєтської України та про приватні зв'язки з тими теренами була вже мова вище. Загальний Секретаріят ЦЕСУС-у складався в першому періоді з 5 членів: голови, секретаря, організаційно-дислокаційного та статистично-евіденційного референтів і одного заступника. Секретаріят мав таким чином обов'язок не лише пильнувати канцелярії, але й організаційних справ, як наприклад, складення доповнень до статуту, зв'язок із поодинокими клітинами, їх евіденція тощо. Отже від секретаріяту в значній мірі залежала справність і діяльність централі на внутрішньому відтинку. Зовнішні справи полагоджував

г) Відділ Міжнародніх Зносин.

Цьому відділові було присвячено зокрема велику увагу, враховуючи його пропаґандистську ролю. Як уже вище згадано, ЦЕСУС

---

[17] «Громада» Прага та «Громада Українських Студентів — Еміґрантів з Великої України» — Прага. Подрібніше у моїй статті в Ювілейному Альманаху з нагоди 20 ліття Української Академічної Громади, Прага 1940, стор. 48.

від 1921 року був членом С. І. Е. і брав участь у всіх конференціях цієї міжнародньої студентської організації.

Крім того ЦЕСУС брав участь у таких міжнародніх допомогових організаціях: Европейський Студентський Допомоговий Фонд, (який у 1924 році перемінився у Всесвітній Студентський Допомоговий Фонд — I. S, S. — International Students Service) і в міжнародніх імпрезах YMCA (Young Men Christian Association) та інших подібних установ.

Протягом перших двох років свого існування ЦЕСУС видав цілий ряд окремих брошурок в англійській, французькій та німецькій мовах про Україну, українське студентство та українські високі школи. У міжнародніх студентських журналах постійно поміщувалися статті про українські справи (зокрема в «Gazettino Universitario», «Hochschule und Ausland» та в органі С. І. Е. «Le monde universitaire» (наприклад у третьому числі за 1923 рік) та у багатьох інших періодичних виданнях того часу.

В українській пресі, зокрема в «Студентському Вістнику», постійно поміщувано статті директивного та інформативного характеру. До Другого з'їзду ЦЕСУС-у в 7 нумерах «Студентського Вістника» поміщено на цю тему 19 різних статтей.

З цілим рядом редакцій чужоземних студентських журналів ведено обмін періодичними виданнями.

Міжнародній відділ ЦЕСУС-у вів листування з Централею С. І. Е., яка мала свій осідок у Брюсселі, з французьким, англійським, німецьким, швайцарським, бельгійським, італійським, чеським та шведським студентськими союзами, мовами згаданих союзів. Кореспонденційний зв'язок з балтійськими та балканськими студентськими союзами був незадовільний, бо згадані союзи дуже неточно відповідали на листи. Для ведення листування з іншомовними студентськими союзами при Міжнародньому Відділі ЦЕСУС-у існували три референтури: 1) англо-саксонська, 2) романська і 3) слов'янська та германська. Тісні взаємини втримував ЦЕСУС постійно з централею білоруського студентства, що завдяки старанням ЦЕСУС-у стала згодом членом С. І. Е. і свій мандат звичайно передавала ЦЕСУС-ові, щоб той заступав її інтереси на з'їздах і конференціях С. І. Е. Особисті зв'язки підтримувано з юґославським студентством через «Юґославський Студентський Клюб»» у Празі; при співучасті ЦЕСУС-у засновано «Об'єднання Студентів-Еміґрантів народів Сходу Европи», яке видавало свій бюлетень «L'oriente libre» 1924—25. Це об'єднання рішуче боролося з московським студентством, відомим з свого шовінізму та імперіялізму. Членами цього об'єднання були крім українців також білоруси, вірмени, грузини, даґестанці, татари та інші народи Східньої Европи. Важливу ролю у цій озганізації відіграв М. Мухін, зокрема в редколегії журналу «L'oriente libre». Об'єднання не могло добитися офіційного визнання уряду ЧСР.

Крім ЦЕСУС-у працю на міжнародньому форумі вели також інші українські організації, очевидно, в порозумінні з ЦЕСУС-ом і часто при його активній допомозі. Між цими організаціями зокрема варто

згадати Союз Відродження Українського Студентства (СВУС), який брав участь в багатьох міжнародніх з'їздах християнського студентства і завданням якого було «об'єднувати українське студентство для праці над відродженням студентства й суспільства на засадах християнської етики». Всі філії СВУС (Прага, Брно, Подебради, Пржібрам, Варшава, Берлін і Відень) вели в свій час досить активну діяльність і співпрацювали з YMCA. Під головуванням С. Пальчака та В. Орелецького СВУС брав участь у багатьох міжнародніх з'їздах, був членом «Федерації Союзів Відродження» в Празі та провадив національно-інформаційну працю (С. Наріжний, op. cit. стор. 83—84).

У міжнародньому житті ЦЕСУС-у відігравала велику ролю також участь українських студентів у житті Студентської домівки (Studentský Domov) у Празі. З поміж понад 2,000 членів домівки, українців у 1923 році було 621. Там містилася й домівка ЦЕСУС-у, а з уваги на участь у житті Студентської домівки студентів різних національностей, це був центр, в якому можна було шукати і утримувати контакт з різними ґрупами.

Міжнародній Відділ ЦЕСУС-у щорічно висилав привітання з нагоди проголошення державної незалежности чеським, білоруським, грузинським, вірменським, балтійським та іншим студентським союзам.

Зокрема варто підкреслити окремі акції ЦЕСУС-у, в яких Міжнародній Відділ виступав на міжнародньому форумі, подаючи в імені цілої української нації матеріяли з обвинуваченням окупаційних режимів на українських землях, як, наприклад, меморандуми в справі польського терору в Галичині, в справі українських таємних високих шкіл у Львові, протест у справі рішення Ради Амбасадорів, убивства св. п. Ольги Басараб та ін.

Протягом перших двох років своєї діяльности ЦЕСУС брав участь у таких міжнародніх студентських з'їздах:

1) Перший Конґрес С.І.Е., Прага (ЧСР), 1921.
2) Конференція Е.С.Д.Ф., Турнов (ЧСР), 1922.
3) Конференція Е.С.Д.Ф., Парада (Угорщина), 1923.
4) Конференція С.І.Е., Гаґа (Голляндія), 14—19. І. 1923.
6) Студентський Есперантський З'їзд, Гельсінкі (Фінляндія), 1922.
5) Всеслов'янський Конґрес, Прага (ЧСР), 16—22. XII. 1922.
7) Студентський Есперантський З'їзд, Нюрнберґ (Німеччина), 1923.
8) Міжнародня Студентська Конференція Східньої і Середньої Европи, Вишеград біля Будапешту (Угорщина), 16—21. IV. 1923.
9) Міжнародня Студентська Дискусійна Конференція, різні місцевості (Швайцарія), 1924.

Сюди не враховані міжнародні студентські з'їзди, які відбулися в 1924-му році, але вже після Другого Звичайного З'їзду ЦЕСУС-у.

Цей короткий перелік дає хоч приблизну картину активности Відділу Міжнародних Зносин. Таємниця його успіхів лежить у правильній постанові ведення праці ЦЕСУС-у і в її послідовності. Той факт, що у міжнародньому відділі ЦЕСУС-у протягом довгих років працю-

вали ті самі люди (зокрема В. Орелецький) мав благотворний вплив на діяльність цього відділу.

Для фінансування міжнародньої діяльности ЦЕСУС завів одноразовий річний податок від кожного студента в сумі 13 КЧ (опісля 10, наприкінці 5 корон) чи їх рівновартість у іншій валюті.[18]

У ділянці міжнародніх взаємовідносин приходили також низові члени ЦЕСУС-у з допомогою і власною ініціятивою в ділянці установлення і поглиблення зв'язків, зокрема з студентською молоддю тих країн, де дана студентська громада знаходилася; так наприклад, «Січ», Ґрац, крім тісних зв'язків з австрійським студентством у тому місті, утримувала дуже дружні взаємини з египетськими, а українські студенти в Берліні з естонськими, турецькими і грузинськими студентами.[19]

ґ) Культурно-Суспільний Відділ

мав завдання збирати інформації про умови й можливості студій у високих школах різних країн, утримувати зв'язок з українськими високими школами, переводити реєстрацію фахових студентських гуртків та нормувати їх працю, пропаґувати «тіловиховання»[20] та видавати при допомозі окремої редакційної колеґії свій власний журнал «Студентський Вісник» (виходив як офіційний чи неофіційний орган ЦЕСУС-у в роках 1923—1931 у Празі, 1936—39 у Львові та 1947—48 у Мюнхені).

Перше число «Студентського Вісника» вийшло наприкінці 1923-го року. Перші два роки цей журнал виходив літографованим способом. За цей час — від грудня 1923 до грудня 1924 — видала редколеґія вісім чисел українського журналу та одне число призначене спеціяльно для чужинців, чужими мовами. «Студентський Вісник» українською мовою виходив тиражем 500 примірників, а чужомовні 1,000 примірників (звичайно 24 сторінки друку). Найменше число українською мовою мало 64 сторінки, а найбільше 192. Протягом перших двох років ЦЕСУС видав разом 4,300 примірників журналу на 36,848 сторінках.

Польська й румунська влади конфіскували на своїх територіях «Студентський Вісник» і там його поширювано нелеґально.

д) Економічний Відділ

Поряд із іншими студентськими допомоговими інституціями, що тоді діяли, Економічному Відділові ЦЕСУС-у припала спочатку до-

18 Неофіційно протягом довгих років на міжнародню працю ЦЕСУС-у асиґнував значні фонди державний центр УНР, а опісля провід ОУН.

19 Дуже цікаві спомини про працю ЦЕСУС-у на міжнародному форумі опублікував у «Феніксі» (VI, 8, 1958, стор. 37—40) проф. Василь Орелецький, довголітній президент ЦЕСУС-у і голова Відділу Міжнародніх Зносин.

20 При цьому Відділі існувала референтура «тіловиховання». Крім того ЦЕСУС був ініціятором заснування Українського Спортового Союзу, який добився у ті роки чималих успіхів в різних ділянках спорту.

сить скромна роля, але згодом, з уваги на малу активність інших подібних установ і завдяки добре зорганізованій праці цей Відділ при ЦЕСУС-і відіграв досить важливе значення. За другий академічний рік (1923—24) Економічний Відділ мав 30 засідань, що на них полагоджено 772 справи, а його кореспонденція досягла 1,259 позицій.

Економічний Відділ збирав оподаткування із студентів-стипендистів у ЧСР, при чому ті, що діставали повні стипендії, були зобов'язані вплачувати $2^1/_2\%$, стипендисти з неповною стипендією 1% від одержаних грошей. Із зібраних таким чином фондів виплачувано допомогу нестипендистам. Крім того Економічний Відділ ЦЕСУС-у налагодив зв'язок із «Об'єднанням Українських Організацій» у Філядельфії та з «Товариством Української Молоді» в Нью Йорку й одержував від них допомогу для студентів-недопомоговців.

Цей відділ також заініціював одноразове оподаткування на українські високі школи, при чому звичайні громадяни українського суспільства вплачували по 10 корон, студенти по 4, а військові по 1. Гроші з цієї збірки в сумі 3.510,05 КЧ переслано Українській Крайовій Студентській Раді для утримання Українських Високих Шкіл у Львові. За 1923—24 академічний рік уділив Економічний Відділ ЦЕСУС-у студентам допомоги на суму 52.701,03 КЧ. Крім того цей Відділ утримував фінансово «Студентський Вісник», видання якого, очевидно, завжди приносило дефіцит.

е) Контрольні Органи ЦЕСУС-у

Сюди зараховуємо Мировий Суд і Ревізійну Комісію. У тих часах різких ідеологічних розходжень посилених подразненими почуваннями льокальних патріотизмів та несприятливим економічним становищем Мировий Суд мав досить багато праці і нелегке завдання. Протягом 1923—24 року він розглядав 16 різних справ, з чого міг полагодити лише 4, відкладаючи 2 справи, заявляючи свою некомпетентність у 4-ох справах і передаючи до вирішення Другому З'їздові ЦЕСУС-у 6 справ.

Ревізійна Комісія перевела протягом 1923—24 академічного року 4 перевірки діловодства й давала свої напрямні й поради часом принципового характеру, як наприклад, пропозиції на перенесення осідку ЦЕСУС-у на Західні Українські Землі, чи на перебудову низових клітин централі на фахові, замість станових, товариства.

є) Суспільно-громадська функція ЦЕСУС-у

Від свого заснування ЦЕСУС був завжди понадпартійною установою, але політичні, суспільно-громадські і світоглядові питання ніколи не були для нього чужі чи байдужі. Навпаки, ЦЕСУС із надзвичайною чуйністю реагував на всі вияви українського життя і тим здобував велику популярність і авторитет.

Та якраз комуністичні представники в ЦЕСУС-і постійно і наполегливо домагалися, очевидно з тактичних мотивів, повної «аполітичности» і «фаховости». З цього вони й почали, наприклад, свій виступ на Другому З'їзді ЦЕСУС-у, протестуючи, до речі, навіть проти

співання національного гімну. Та на цей демагогічний гачок наше студентство, зорганізоване в ЦЕСУС-і себе зловити не дало; адже ж загально-національні справи не могли бути байдужими для політичної еміґрації, що мала за завдання репрезентувати назовні поневолену Батьківщину і бути її речником закордоном. Ось що писав про ролю нашої студентської централі в той час її президент І. Федів у своїй статті: «Українське студентство і ЦЕСУС у міжнароднім житті» («Студентський Вісник» рік 3, 1925, ч. 8, стор. 7): «Виховуюча роля ЦЕСУС-у з особливою яскравістю відбилась на суспільно-партійній диференціяції поглядів молодої ґенерації. Хто мав змогу слідити за перебігом конґресів, з'їздів, віч і сходин, які відбувались на терені ЦЕСУС-у, той наглядно мусів побачити, як ЦЕСУС своїм існуванням впливав на політичне вироблення делеґатів, референтів, бесідників, дорадників і споєних з ними груп, блоків, фракцій чи навіть поодиноких «диких» гуртків ... Через ЦЕСУС — українська студентська «череда» здиференціювалась. Світогляд мас розбився на певні «світи», які мають свої хотіння, домагання, цілі, за якими йдуть прояви думки, діла й змагання, — наслідком чого твориться суспільне життя, яке з тої «малої школи» виявиться, як і виявляється вже на широкому терені суспільної політики. Від монархізму аж до комунізму — переливалась і переливається суспільна думка нашої молодої ґенерації в рамках ЦЕСУС-у, що є рівно ж позитивним явищем українського суспільного життя».

Як на внутрішньому так і на зовнішньому форумі реаґував ЦЕСУС дуже чутко й гостро на недолю наших окупованих ворогами земель, на факт існування українських таємних високих шкіл і на окремі випадки виламів із загально-національного фронту в цих питаннях. Тому централя підтримувала акцію проти українських студентів, що тікали зі Львова студіювати в польські университети; тому ЦЕСУС так гостро зареаґував на виступ проф. Р. Смаль-Стоцького в справі українських високих шкіл та пізніше проголосив проти нього всестудентський бойкот.[21]

Вище вже згадано було про акцію в справі закатування сл. пам. Ольги Басараб. Варто згадати крім того ще про активну участь ЦЕСУС-у у ювілейних урочистостях на честь наших учених і діячів, про улаштування національних роковин та про ініціятиву в справі заснування Українського Академічного Комітету, що за посередни-

[21] Щойно після другої світової війни В. Мудрий у своїх статтях та окремих працях присвячених справі Тайного Українського Університету у Львові вияснив деякі закулісні справи з тих часів і почасти реабілітував проф. Р. Смаль-Стоцького. Очевидно, невиясненим лишилося питання, чому ці справи не можна було вияснити тоді, коли вони стояли на вістрі меча. З другого боку треба зазначити, що проф. Р. Смаль-Стоцький дуже багато допомагав українським студентам у Варшаві, для яких заснував інтернат та опікувався студентською молоддю в Польщі. Конфлікт проф. д-ра Р. Смаль-Стоцького з ЦЕСУС-ом та з студентством на ЗУЗ (Західньо-Українських Землях) мав політичне підложжя і тут не місце його розбирати.

цтвом ЦЕСУС-у ввійшов до Ліґи Націй і поруч із нашою студентською централею единий мав леґальну змогу виступати на міжнародньому форумі. Опісля ЦЕСУС став співосновником Музею Визвольної Боротьби України в Празі та виделеґував представником до цієї установи М. Коновальця. Коротко, в усіх ділянках нашого тодішнього різноманітного життя ЦЕСУС брав завжди якнайактивнішу участь. Від самого початку свого існування Управа ЦЕСУС-у робила заходи перенести осідок Централі на рідні землі, а саме до Львова. Внаслідок різних політичних труднощів, які робила польська влада і різних практичних міркувань реалізацію цього пляну постійно відтягали, але до 1928-го року ця справа не сходила з порядку денного нарад Управи ЦЕСУС-у. Щойно після листопадових подій того року (з нагоди десятиріччя львівського повстання) цю думку закинуто раз назавжди. Не було найменшого сенсу віддавати долю нашої студентської централі на ласку і неласку польських окупаційних властей.

ж) Діячі ЦЕСУС-у

Від початку існування нашої Централі в ній обиралися на чільні пости діячі, які іноді на довгі роки зв'язували свою долю з долею ЦЕСУС-у. Серед кращих годиться згадати першого президента ЦЕСУС-у (1922—23) *Петра Ґана,* що був водночас провідником українського студентства на ЗУЗ, пізніше був заступником президента, головою Культурно-суспільного відділу ЦЕСУС-у тощо. Другий президент (1923—24) *Ігор Федів,* допомагав пізніше в різних ділянках праці ЦЕСУС-у та постійно співпрацював у «Студентському Віснику». Третій президент *Микола Масюкевич* (1924—25) залишиться в історії ЦЕСУС-у одним з найактивніших діячів, що умів водночас працювати на найвищих та найнижчих постах. Довголітній співробітник «Студентського Вісника». Одним з найзаслуженіших діячів ЦЕСУС-у був *Василь Орелецький,* тепер професор Українського Вільного Університету в Мюнхені. Він був довгі роки президентом ЦЕСУС-у (1925—26 і 1927—33) і головою Відділу Міжнародніх Зв'язків та учасником цілого ряду міжнародніх студентських з'їздів. Величезні заслуги мав передчасно померлий і визначний член українського підпілля, *Степан Нижанківський,* президент ЦЕСУС-у (1926—27), перед тим голова Міжнародного Відділу (1923—24), голова Мирового Суду (1925—26) і голова Ревізійної Комісії (1927—28).

Але крім цих діячів, що удостоїлися найвищої почести, довкруги ЦЕСУС-у згуртувався ряд людей, що з найвищою посвятою працювали на різних постах у централі. Між ними варто згадати *Мирона Коновальця, Любомира Макарушку, Михайла Мухина* (останній редактор «Студентського Вісника» в Празі до 1931), *полк. Романа Сушка, Євгена Ґловінського* (голова Другого Звичайного З'їзду ЦЕСУС-у і заступник президента 1926—27), *Володимира Мартинця, Осипа Бойдуника* (голова Ревізійної Комісії ЦЕСУС-у 1925—26), *Михайла Росляка,* історика *Ігоря Лоського, В. Зарицького* (загинув в боротьбі за волю Карпатської України в 1939 р.), відомого ідеолога і філософа *Юліяна Вассіяна, Степана Шишківського, Матвія Стахова, Степана*

Ріпецького, Олексу Бойкова (довголітний секретар ЦЕСУС-у) та інших діячів.

Уже сам тільки перелік прізвищ цього тодішнього найпередовішого студентського активу свідчить про те, що ці студентські діячі зайняли згодом передові пости в нашому суспільно-громадському, політичному і науковому житті. Між цими діячами витворилася співпраця на довгі роки, а колеґіяльний дух цієї співпраці видно з того, що діячі, які займали в ієрархії ЦЕСУС-у найвищі пости, не відмовлялися опісля перейняти зовсім другорядні функції. В цьому явищі й треба шукати таємниці успіхів у праці нашої Централі перших років її існування. І під цим оглядом може праця Централі цих перших років стати зразком для неодної з наших установ і організацій, бо ця праця носила колеґіяльний характер і не виказувала слідів нездорових амбіцій і зазнайства.

Біографія

Дмитро Оглоблин

ОЛЕКСАНДЕР СТЕПАНОВИЧ ЛАШКЕВИЧ (1842—1889), РЕДАКТОР-ВИДАВЕЦЬ «КІЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Ім'я Олександра Степановича Лашкевича досить відоме в історії української культури. Але й досі не маємо докладнішої біографії цього визначного українського громадського й культурного діяча другої половини XIX століття. Не досліджено ні життя його, ні діяльність, яку так високо оцінювали сучасники; не складено бібліографії його науково-літературних праць. Не вивчено архіву Лашкевича, не опубліковано його листування, ні досить обмеженої мемуарної літератури про нього. Надто мало досліджено також архіви тих урядових та громадських (зокрема земських) установ і окремих діячів, що з ними зв'язана була його діяльність. Трохи більше відомостей маємо про його шкільні роки і, звичайно, про його працю над виданням та редаґуванням «Киевской Старины». Але, ясна річ, Олександер Степанович Лашкевич, редактор-видавець «Киевской Старины» *в найкритичніший період її існування,* заслуговує на більшу увагу з боку української історичної науки.

Завданням нашої праці є бодай частково виповнити цю прогалину. Звичайно, поза межами України, де немає ні відповідних архівів і рукописних збірок, ні багатьох друкованих джерел та літератури, неможливо дати ґрунтовне дослідження про О. С. Лашкевича. Можемо лише накреслити загальний історично-біографічний нарис, використовуючи приступні нам в умовах еміґрації джерела та літературу.

Вже сучасники зауважили, що великий вплив на О. С. Лашкевича та його громадсько-культурну діяльність мали фамілійні традиції роду Лашкевичів. Ще більш ясний для нас глибокий ідейний зв'язок українського діяча другої половини XIX століття з його предками, ближчими й дальшими. Тому перший розділ нашої праці присвячуємо їм, отим предкам Олександра Степановича, — Лашкевичам, цьому визначному в історії України родові, який «посідав одне з перших місць у шляхетському суспільстві Новгородсіверщини XVIII—XIX століть», даючи «низку визначних культурних і громадських діячів, бойових старшин тощо». У цьому великою міроою допомогло нам те, що ми мали можливість користатися з наукового й фамілійного архіву Проф. О. П. Оглоблина, в якому зібрано багато ще неопублікованих матеріялів до історії роду Лашкевичів. З друкованих матеріялів (джерел та літератури) треба назвати насамперед капітальний труд В. Л. Модзалевського «Малороссийский Родословник» (том III) і розвідку Ф. Д. Николайчика «Род Лашкевичей и дневник одного из них».

Для біографії й огляду діяльности О. С. Лашкевича, що складають зміст центрального — II розділу нашої праці, ми використали матеріяли, опубліковані в «Киевской Старине» після смерти Лашкевича й з нагоди її 10-ліття. Найбільше відомостей дає нам некролог Лашкевича, а особливо дорогоцінні, важливі не тільки для біографії його, але й його оточення, а навіть цілої доби, Спогади В. Л. Беренштама (1839—1904), відомого українського діяча (жидівського походження), члена Київської Старої Громади. Цікаві деталі про діяльність О. С. Лашкевича, як редактора-видавця «Киевской Старины», наведено зокрема в меморіяльній статейці Є. О. Кивлицького (1861—1921), секретаря редакції й найближчого помічника Олександра Степановича на цій роботі, а ще більше — у джерельній (але мемуарного характеру) статті Г. П. Житецького (1866—1929) про «Киевскую Старину» за часів Лашкевича.

Основним матеріялом для III (останнього) розділу праці, де подаємо огляд науково-літературної діяльности О. С. Лашкевича, були як власні праці та публікації його, так і численні вказівки інших дослідників (чи видавців) на допомогу їм з боку Лашкевича, який не тільки щедро ділився з ними (головне, з О. М. Лазаревським, відомим істориком України-Гетьманщини XVII—XVIII століть) добром свого багатого фамілійного архіву, але й допоміг їм врятувати для історичної науки рештки архівних скарбів лівобережно-українського панства, які незабаром здебільша загинули «в огні й бурі» революції. Гадаємо, що дальші бібліографічні розшуки (на жаль, майже неможливі поза межами України) могтимуть значно доповнити подані нами в цьому (як і попередньому) розділі матеріяли й поширити наші висновки.

I. РІД ЛАШКЕВИЧІВ

Рід Лашкевичів, українсько-білоруського походження, документально відомий з другої половини 16 сторіччя. Іван Лашко (або Лашкевич) був боярином Чечерського замку (1563 року) й дістав маєток від короля Жигимонта-Авґуста. В 17 сторіччі Лашкевичі були земянами Річицького повіту і в 1670-х роках володіли землями в селі Лужку.[1]

Після Хмельниччини одна галузь Лашкевичів переселилася до Стародуба. Тишко (Тихон) Гаврилович Лашко в 1677 році купив у стародубівського козака Василя Тавинського «пляц дворовій, стоячій в парканѣ на Пробитой улици, обмежу з едного боку брама пробитая и вал, а з другого боку — Остранина небощика».[2] Тихон Гав-

[1] Архів Проф. О. П. Оглоблина (з матеріялів архіву Чернігівського Дворянського Депутатського Зібрання, ч. 5341). Фамільний герб чернігівських Лашкевичів — «Леліва» — див. В. *Лукомский* и В. *Модзалевский*, Малороссийский Гербовник, СПБ, 1914, стор. 92 і таблиця IX.

[2] *В. Модзалевский,* Малороссийский Родословник, том III, Київ, 1912, стор. 26. Родовід чернігівських Лашкевичів — Гр. Г. А. *Милорадович,* Родословная книга черниговского дворянства, том II, СПБ., 1901, ч. 6, стор.

рилович займався торгівлею, а тому був приписаний до Стародубівського міщанства.

Син Тихона — Семен Тихонович Тищенко (Тишкович, Лашкевич) був одним з визначних представників Стародубівського патриціяту.[3] Він народився десь у 1660-х роках. Продовжуючи торговельну діяльність свого батька, Семен Тихонович в часи гетьмана Мазепи стає видним членом Стародубівського маґістрату. З 1705 року він був лавником Стародубівським, а з 1708 року, на протязі багатьох років, райцею Стародубівського магістрату (1708—1718). В часи гетьмана Скоропадського Семен Тихонович був обраний і визнаний гетьманським урядом Стародубівським війтом (1718 р.). Пізніше він був нераз кандидатом на це війтівство (в 1719, 1723, 1725, 1730 роках).[4] Не зважаючи на те, що його завжди обирали на цей уряд, він не міг вдержатися на ньому, бо в Стародубі відбувалася запекла боротьба різних груп міщанства, в яку втручалася й місцева козацька старшина, й гетьманський уряд, і російська адміністрація на Гетьманщині.[5] Семен Тихонович був людиною незалежною, що мала «власні погляди і послідовно провадила свою політичну лінію»,[6] яка суперечила інтересам місцевої російської влади (Стародубівським полком тоді керували російські офіцери). Проте, він і далі залишався райцею (1725 р.), а потім бурмистром (1737—1738) Стародубівського маґістрату.[7]

Семен Тихонович провадив широкі торговельні операції. Він був одним з найбільших українських експортерів пеньки (прядива) закордон через Кеніґсберґ, Ригу та Архангельськ.[8] Одночасно він скуповує землі в Стародубі та його околицях. В 1723 році за ним записано було в селі Остроглядові (Стародубівської сотні) кілька «підданих» хат.[9] Його цікавила й промисловість, і він, перший з українських купців, хотів заснувати парусно-полотняну фабрику в Стародубівському полку (1738 р.), але не дістав на це дозволу з боку російського уряду.[10]

97—100; В. Л. *Модзалевский,* Малороссийский Родословник, том III, Київ, 1912, стор. 26—47 (більш повний). Про рід Лашкевичів: Ф. *Николайчик,* Род Лашкевичей и дневник одного из них. — «Киевская Старина», 1887, XII, стор. 696—716.

3 Про С. Т. Тищенка-Лашкевича — див. *Олександер Оглоблин,* Люди Старої України, Мюнхен, 1959, стор. 227—237.

4 *Там-же,* стор. 229—235; В. *Модзалевский,* Родословник, III, 26.

5 *А. Лазаревский,* Описание Старой Малороссии, том I, К., 1888, стор. 119—131.

6 *О. Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 233.

7 *В. Модзалевский,* Родословник, III, 26.

8 *О. Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 234.

9 *В. Модзалевский,* Родословник, III, 26.

10 *А. Оглоблин,* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Київ, 1925, стор. 139—140. *Його-ж,* Люди старої України, стор. 234.

Семен Тихонович мав широкі родинні й особисті зв'язки на Стародубівщині. Його перша дружина, Маріяна (Марина) Яківна Рубець, донька знатного військового товариша, походила з старого й багатого українського шляхетського роду.[11] Вдруге Семен Тихонович одружився з Тетяною Осипівною Єлинською, донькою Стародубівського полкового сотника (потім городового отамана).[12] Ці шлюби поріднили Семена Тихоновича з видатними Стародубівськими шляхетсько-старшинськими родинами й допомогли його дітям вийти з лави козацької старшини. Сам Семен Тихонович був прийнятий гетьманом Апостолом «в протекцію» (1728 р.)[13] Він помер у Стародубі 5 січня 1743 року, що занотував у своєму Щоденнику Микола Ханенко.[14]

В Семена Тихоновича Лашкевича було п'ять синів. Найстарший — Карпо (народ. коло 1685 р.) жив у Стародубі ще в 1763 році й був бездітним.[15] Другий син — Іван був родоначальником старшої лінії чернігівських Лашкевичів (див. далі). Третій син — Артем Семенович (помер до 1763 року), разом з наймолодшим сином Семена Тихоновича — Федором, був помічником батька в його торговельних операціях і, після смерти його, був головою фірми.[16] Він був також бурмистром Стародубівського маґістрату (1737, 1743 р.р.), а в 1752 році гетьман Кирило Розумовський призначив його, з уваги на заслуги батька й брата Івана, військовим товаришем.[17] Можна думати, що цьому допомогло й одруження Артема Семеновича Лашкевича з Євдокією Васильовною Завадовською, донькою бунчукового товариша, рідною тіткою майбутнього графа й першого російського міністра освіти Петра Завадовського.[18] Це відкрило дітям Артема Семеновича шлях до службової кар'єри, багатства й посвоячення з визначними старшинськими родами Гетьманщини — Бутовичами, Кулябками та іншими. З синів Артема Лашкевича — Осип був обер-секретарем Сенату в Петербурзі (1779—1784), а потім головою Палати цивільного суду Могилівського намісництва (1784—1796); другий син, Опанас Артемович, бунчуковий товариш, був секретарем Малоросійської Колеґії (1776—1779), земським суддею Погарського повіту (1779—1781) й головою 2-го департаменту Новгородсіверського Верхнього земського суду (1782—1797).[19] Внук Артема Семеновича — Степан Артемович Лаш-

---

11 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 27. Рубці відомі на Сіверщині, починаючи з середини XVI століття (див. А. *Лазаревский*, Описание Старой Малороссии, I, стор. 394—400).

12 *О. Оглоблин*, Люди Старої України, стор. 234—235.

13 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 26.

14 «Дневник Николая Ханенка», вид. «Киевская Старина», К., 1884, стор. 189.

15 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 27.

16 *Там-же*, стор. 27—28. Див. «Киевская Старина», 1885, квітень, стор. 779—782 («К характеристике шляхетско-козачого быта XVIII в.»).

17 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 27—28.

18 *Там-же*, стор. 28; матеріяли з архіву О.П. Оглоблина.

19 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 30—31. Цікаве листування (копії) Осипа А. Лашкевича — в архіві О. П. Оглоблина.

кевич (к. 1764—1832), одружений з Олександрою Андріївною Дунин-Борковською, був Мглинським повітовим маршалом шляхетства (1827—1830) і, вмираючи, записав великі гроші (понад 200 тисяч карбованців) на виховання дітей бідних дворян Чернігівської губернії.[20] Ця лінія Лашкевичів вигасла ще в першій половині 19 сторіччя.

Четвертий син Семена Тихоновича — Онисифор († до 1758 р.) був значковим товаришем Стародубівського полку (1725 р.).[21] Він був одружений з Уляною Михайлівною Улізко, з старого і багатого старшинського роду: прадід її — хмельничанин Яків Улізко був генеральним суддею за гетьмана Петра Дорошенка.[22] Онисифор Семенович не зробив великої службової кар'єри. Його цікавило мистецтво, і він був досить відомим церковним малярем у Стародубі.[23]

Наймолодший син Семена Тихоновича — від шлюбу з Єлинською — Федір Семенович Лашкевич (народ. коло 1708—1713 р., помер до 1781 р.) був бурмистром Стародубівського маґістрату (1743—1744), а з 1752 року перейшов до козацької старшини, спочатку як військовий товариш, а потім як Стародубівський полковий хорунжий,[24] і закінчив службу бунчуковим товаришем.[25] Одружений з Агафією Семенівною Соболевською, донькою сотника Погарського, він купив село Ковпинку, Новгородсіверської сотні, і був родоначальником молодшої (новгородсіверської) лінії Лашкевичів.[26]

Старша (стародубівська) лінія Лашкевичів, до якої належав Олександер Степанович Лашкевич, веде свій початок од Івана Семеновича Лашкевича, сина Семена Тихоновича й Маріяни (Марини) Рубець (через те він іноді називався Лашкевич-Рубцов). Він народився коло 1687—1692 року. З 1724 року він був значковим товаришем Стародубівського полку, з 1740 р. (до 1746 р.) — Стародубівським городовим отаманом і закінчив службу бунчуковим товаришем (1746).[27] Йому дісталася значна частина великих маєтків його діда — Якова Рубця, зокрема село Брахлів на річці Снові (у Топальській сотні), яке стало родинним гніздом цієї лінії Лашкевичів аж до XX століття.[28] Добрий маєток мала також дружина Івана Семеновича — Єфросинія Іванівна Губчиць, донька сотника Почепівського, яка першим шлюбом була за Василем Журманом, внуком Стародубівського полкового обозного. Син її від першого шлюбу Ілля Журман, гене-

---

20 *В. Модзалевский.* Родословник, III, стор. 33—34.

21 *Там-же,* стор. 28.

22 *А. Лазаревский,* Описание, I, стор. 86, 159—162.

23 *О. Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 235.

24 *В. Модзалевский,* Родословник, III, стор. 28.

25 Архів О. П. Оглоблина.

26 *В. Модзалевский,* Родословник, III, стор. 28; А. *Лазаревский,* Описание, I, стор. 222.

Про новгородсіверську лінію Лашкевичів докладніше в неопублікованих спогадах проф. О. П. Оглоблина.

27 *В Модзалевский,* Родословник, III, стор. 27.

28 *А. Лазаревский,* Описание, I, стор. 407—411.

ральний суддя, а пізніше перший губернатор Новгородсіверського намісництва, був одружений з родичкою Гетьмана К. Розумовського — Агафією Давидівною Стрішенець, і споріднення з Розумовськими, мабуть, чимало допомогло дітям і внукам Івана Семеновича, який помер у 1765 році.[29]

Син Івана Семеновича — Степан Іванович Лашкевич (народився коло 1732—1734 року) займав визначне становище в суспільстві Стародубівщини. Він почав службу військовим канцеляристом в Генеральній Військовій Канцелярії (1751 р.) і в 1754 році став бунчуковим товаришем. В 1764—1779 роках він був земським суддею Погарського повіту, а в 1779 році був обраний Погарським підкоморієм. Крім того, в 1772—1781 роках він був маршалом шляхетства Погарського повіту. Коли в 1781 році утворено було Новгородсіверське намісництво, Степан Іванович був призначений головою Верхнього Земського Суду цього намісництва.[30] Він одружений був з Прасковією Григорівною Ґалаґан, донькою полковника Прилуцького й правнукою гетьмана Д. Апостола, що посвоячило його також з Скоропадськими й Дунин-Борковськими.[31] Сестра Степана Івановича — Марфа Іванівна була одружена з Григорієм Карповичем Долинським,

---

[29] *В. Модзалевский,* Родословник, III, стор. 27; *А. Лазаревский,* Описание, I, стор. 65—70.

Окрім І. В. Журмана, Лашкевичі були згодом споріднені з Розумовськими через шлюб Михайла Семеновича Кочубея, сина генерального обозного С. В. Кочубея й його дружини, кузини Гетьмана Кирила Розумовського, Ксенії Герасимівни Демешко-Стрішенець, з унукою Івана Семеновича Лашкевича — Агафією Степанівною Лашкевич. Нарешті, рідний брат Прасковії Григорівни Лашкевич (народженої Ґалаґан) — Іван Григорович Ґалаґан був одружений з небогою Гетьмана Кирила Розумовського — Катериною Юхимівною Дараган. Автор статті про рід Лашкевичів — Ф. Николайчик, який опублікував уривки з щоденника С. І. Лашкевича (див. далі), пише: «Когда Разумовский (гетьман Кирило) приезжал в местечко Ропск, свое имение, то давал обед всему окружному стародубовскому дворянству, а затем по родственному заезжал и в Брахлов к Лашкевичу, что последним отмечается (в щоденнику) с особенным удовольствием» («Киевская Старина», 1887, грудень, стор. 707). З Розумовськими була посвоячена також Новгородсіверська лінія Лашкевичів (через Валькевичів і Будлянських).

[30] *В. Модзалевский,* Родословник, III, 29.

[31] *А. Лазаревский,* Описание Старой Малороссии, том. III. Полк Прилуцький. Київ, 1902, стор. 50—52.

Прасковія Григорівна Лашкевич була донькою Григорія Ігнатовича Ґалаґана, полковника Прилуцького, і дружини його, Олени Михайлівни Дунин-Борковської, внучки генерального обозного часів Мазепи — Василя Дунин-Борковського. Мати Олени Михайлівни — Прасковія Данилівна Апостол, донька Гетьмана Данила Апостола, після смерти першого чоловіка — бунчукового товариша Михайла Васильовича Дунин-Борковського, одружилася з Михайлом Васильовичем Скоропадським, генеральним підскарбієм, небожем Гетьмана Івана Скоропадського.

відомим українським автономістом.[32] Степан Іванович був автором цікавого щоденника (1768—1782), який лишився неопублікованим: тільки уривки з нього були надруковані в «Киевской Старине» 1887 року.[33] Помер Степан Іванович у 1782 році.[34]

Старший син Степана Івановича[35] — Іван Степанович Лашкевич народився 1765 року. За звичаєм того часу, він 1775 р., ще дитиною, був записаний на військову службу до ляйб-ґвардії Ізмайловського полку, шефом якого був фельдмаршал і кол. гетьман Кирило Розумовський, й року 1783 був сержантом цього полку. Але фактично він у той час вчився, спочатку вдома, а з 1778 року в Московському університеті. В Москві 1781 року вийшла в світ праця І. С. Лашкевича — переклад з англійської: «Прогуливаніе г. Франкли, изданное на аглинском языкѣ сестрою его. На россійскій язык перевел Иван Лашкевич. Чч. 1—3, Москва, в Университетской типографіи (у Н. Новикова), 1781 г.».[36] Незабаром після того Іван Степанович переїхав до Петербурґу, бо батько хотів влаштувати його на дипломатичну службу при Колеґії Закордонних Справ, якою керував тоді гр. Олександер Безбородько, свояк Лашкевичів.[37] Ця служба цікавила й самого Івана Степановича, який володів кількома чужими мовами (окрім англійської, ще німецькою й французькою) й знав, що «сей способ службы может служить ему как к просвѣщенію дальшему, потому что он даром будет видѣть иностранные государства, вмѣсто того, что другіе достигают сего большим иждивеніем, так и к содержанію самого себя без помощи домашной до нѣкоторой поры» (неопублікований лист О. А. Лашкевича до П. Г. Лашкевич, матері Івана Степановича, з СПБ, 15 серпня 1782 року).[38] Року 1783 Іван Степанович їздив, як дипломатичний кур'єр, до Відня і побував також у Німеччині.[39] Але смерть батька й маєткові та господарські справи родини, в якій

---

[32] *О. Оглоблин*, Люди Старої України, стор. 24—32. Це був другий шлюб М. І. Лашкевич: першим шлюбом вона була за Степаном Семеновичем Березовським, бунчуковим товаришем, сином сотника Новгородського.

[33] *Ф. Николайчик*, Род Лашкевичей и дневник одного из них. — «Киевская Старина», 1887, грудень, стор. 696—716.

[34] *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 29.

[35] В С. І. Лашкевича був ще син Василь Степанович (1773 † до 1847), який служив у ґвардії (також в Ізмайловському полку), а потім був маршалом шляхетства Новгородсіверського повіту (1816—1835) (В. *Модзалевский*, Родословник, III, стор. 33).

[36] *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 32. Це твір Елізабет Бонот (Bonhote Elizabeth, 1744—1818). Див. «Сводный Каталог русской книги гражданской печати XVIII века 1725—1800», т. I, М. 1963, стор. 121—122.

[37] Лист О. А. Лашкевича до С. І. Лашкевича з 28. IV. 1781 (?) р., СПБ (?) (архів О. П. Оглоблина).

Кн. О. Безбородько був посвоячений з Лашкевичами через Кочубеїв, Миклашевських і Бакуринських.

[38] Лист О. А. Лашкевича до П. Г. Лашкевич з 15. VIII. 1782, СПБ, (архів О. П. Оглоблина).

[39] Лист О. А. Лашкевича до П. Г. Лашкевич з 17. II. 1783 (?), СПБ. (архів О. П. Оглоблина).

Іван Степанович залишився старшим, перешкодили його дальшій службовій кар'єрі. Він переходить з ґвардії в армію, з чином капітана (1784 р.), й, числячися ще якийсь час на військовій службі, повертається на Україну, де року 1785 виходить у відставку з чином секунд-майора, а згодом дістає чин підполковника (1809—1811).[40] Проте він не уникає громадської діяльности, й, з вибору місцевого шляхетства, був засідателем Новгородсіверського Верхнього Земського Суду (1786—1787)[41] і депутатом од дворян Стародубівського повіту (1798 року).[42]

Та найбільше живе він у своєму Брахлові, вряди-годи виїжджаючи до місцевих губерніяльних осередків або до Петербурга, в різних родинних та маєткових справах. Власник великих маєтків (йому належало р. 1782 — коло 1500 душ обох статей),[43] він, однак, мало цікавився своїм господарством. Його більше вабили культурні справи: він цікавиться літературою, пише вірші в модному тоді сантиментальному стилі, значно збільшує бібліотеку, зібрану його батьком, зберігає фамілійний архів, приятелює з визначними представниками тогочасної української шляхетської інтеліґенції (зокрема, з Ханенками, Степаном Шираєм, Гаврилом Политковським та ін.).[44]

Іван Степанович був одружений (з 1789 року) з Анастасією Петрівною Милорадович, донькою генерал-майора, останнього козацького Чернігівського полковника — Петра Степановича Милорадовича й дружини його Софії Семенівни Полуботок, правнучки гетьмана Павла Полуботка. Лашкевичі були вже посвоячені з Милорадовичами.[45] Але це був дуже романтичний шлюб, який відбувся таємно, бо Анастасія Петрівна одружилася всупереч волі свого батька й брата — Григорія П. Милорадовича, які не хотіли втрачати величезних полуботківських маєтків, спадкоємицею яких вона була; але рідна бабка її — А. С. Полуботок та інші родичі сприяли цьому шлюбові, який наробив тоді багато шуму не лише серед численних родичів молодого подружжя, але і в ширших колах українського шляхетства, а навіть у Петербурзі. Почалися обопільні судові позви й процеси, які залишили цілі томи актів в архівах різних судових та адміністративних

[40] *В. Модзалевский*, Родословник, III, 32.

[41] Архів О. П. Оглоблина.

[42] *В. Модзалевский*, Родословник, III, 32.

[43] Року 1782 І. С. Лашкевичеві (з братом Василем) належали в повітах Новоміському (Новозибківському), Стародубівському, Погарському і Новгородсіверському села й селища: Брахлів, Любечани, Курковичі, Тимоновичі, Бровничі, Шамівка, Полхів, Обтені, Нориця (Ґалаґанівка), хутори на рч. Ірпі й рч. Брусі, двори й млини в Стародубі й Погарі тощо, разом об. ст. 1465 душ (В. *Модзалевский*, Родословник, III, 32). Після одруження за І. С. Лашкевичем числилось $2^1/_2$ тисячі душ.

[44] Архів О. П. Оглоблина.

[45] Сестра Івана Степановича — Марія Степанівна Лашкевич була дружиною Петра Антоновича Милорадовича, брата у других Петра Степановича Милорадовича. (В. *Модзалевский*, Родословник, III, 33.)

установ (включно до Сенату), а в фамілійних архівах Лашкевичів і Милорадовичів збереглося дуже цікаве листування (частково опубліковане в «Любецкомъ Архивѣ»), якому приділили увагу й історики (приміром, Василь Горленко в своєму нарисі «Бабушка Полуботкова»). Лише втручання кн. (тоді ще графа) О. Безбородька (спорідненого і з Милорадовичами і з Лашковичами) втихомирило пристрасті, й, за його посередництвом, старий Милорадович, нарешті, визнав цей шлюб і замирився з донькою та зятем, а щаслива бабка Полуботкова, в розпорядженні якої були полуботківські маєтки, поділила їх між внуками,[46] збільшуючи тим і так чимале багатство Лашкевичів.[47]

Іван Степанович Лашкевич помер 1822 року.[48]

Діти Івана Степановича й Анастасії Петрівни Лашкевичів — в них було троє синів і три доньки — виховувалися в звичайній атмосфері великого українського панства першої половини XIX століття. Старші сини — Миколай і Іван закінчили курс Московського університету й служили якийсь час у Полтаві, в канцелярії «Малоросійського» генерал-губернатора (військового губернатора) кн. М. Г. Репніна, а потім продовжували свою службу в Чернігові, де Миколай Іванович був суддею повітового суду й куратором «богоугодних» установ, а в 1833—35 р. р. повітовим маршалом дворянства, й обидва досить рано померли.[49] З їхніх сестер, Софія Іванівна була за Петром Яковичем Бакуринським, підполковником, небожем кн. О. Безбородька й шваґром сенатора Михайла Павловича Миклашевського[50] й полтавського губерніяльного маршала, відомого українського діяча Семена Михай-

---

46 Історію шлюбу І. С. Лашкевича з А. П. Милорадович яскраво розповів, на підставі документів Любецького архіву гр. Милорадовичів і тогочасного листування, Василь Горленко в своєму нарисі «Бабушка Полуботкова» — «Украинские были», К., 1899, стор. 75—109.

Документи й листування, що торкаються цього шлюбу, частково опубліковані у виданні «Любецкий архив графа Милорадовича», в. I, Київ, 1898 (за редакцією О. Лазаревського), стор. 49—199. Про посередництво гр. О. Безбородька — див. Н. *Григорович,* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени, том II, СПБ., 1881, стор. 546—547. Г. П. Милорадович був одружений з небогою кн. Безбородька — Олександрою Павлівною Кочубей, сестрою кн. В. П. Кочубея.

47 А. П. Милорадович-Лашкевич належали в Чернігівському повіті села Жукотки, Радьково, Сваричівка, Папірня, Білоцерківка, Розсудово, Скитки й Корольча, і в Сосницькому повіті — с. Габрилівка. Після смерти її (р. 1833), ці маєтки дісталися її трьом синам. Але вже в 1840-х роках більша частина Полуботковської спадщини Лашкевичів перейшла в чужі руки (В. *Модзалевский,* Родословник, III, стор. 32—33).

48 *Там-же,* стор. 32.

49 *Там-же,* стор. 37.

50 *Там-же,* стор. 38. М. П. Миклашевський був одружений з Анастасією Яківною Бакуринською, сестрою П. Я. Бакуринського й небогою кн. О. Безбородька.

Про М. П. Миклашевського — див. О. *Оглоблин,* Люди Старої України, стор. 150—167.

ловича Кочубея, кузена Софії Іванівни.[51] Друга сестра — Анастасія Іванівна була за Дмитром Федоровичем Красовським, статським радником, Глухівським маршалом.[52] Вчителем їх двох синів був П. Куліш, який тоді кінчав Новгородсіверську гімназію.[53]

Наймолодший син І. С. Лашкевича — Степан Іванович, батько Олександра Степановича, народився р. 1809, в маєткові своєї матері — с. Жукотках, Чернігівського повіту. За прикладом батька й старших братів, він вчився в Московському університеті, на відділі словесних наук, і скінчив його з відзначенням 1829 року. Потім він десь недовго служив,[54] але служба його мало цікавила, і дальші чини (р. 1863 він був колезьким радником) йшли йому за громадську діяльність: зокрема він був почесним куратором Новгородсіверської гімназії.[55] Багатий український дідич (він мав 3 тисячі душ у повітах Новозибківському й Сосницькому),[56] він жив здебільшого в своїх маєтках, головне — у фамілійному маєткові Брахлові, або в Києві, де в нього був власний будинок на Печерську.[57] Він був одружений з Уляною Михайлівною Бардаковою (1820—1853), відомою красунею, з старого Чернігівського козацького роду, спорідненого з Томарами, Кочубеями, Лизогубами та іншими відомими українськими фаміліями.[58] Вона рано померла й залишила чоловікові кількох малих дітей.[59]

---

51 Семен Михайлович Кочубей (нар. 1777—1835), син Михайла Семеновича Кочубея й Агафії Степанівни Лашкевич, Полтавський губерніяльний маршал, член української масонської льожі «Любов до істини» в Полтаві й видавець 3-го видання (СПБ. 1809 р.) «Енеїди» Котляревського, який присвятив йому це видання, був одружений з Прасковією Яківною Бакуринською, небогою кн. О. Безбородька.

52 В. *Модзалевський,* Родословник, III, стор. 38.

53 Д. *Дорошенко,* Пантелеймон Куліш, Ляйпціґ, 1923, стор. 14.

54 В. *Модзалевский,* Родословник, III, стор. 38.

55 «Киевская Старина», 1899, XI, стор. 257.

56 За братами Миколою, Іваном і Степаном Івановичами Лашкевичами числилося в 1832 році 3790 д. чол. ст., себ-то коло 8 тисяч д. об. ст. (В. *Модзалевский,* Родословник, III, стор. 37).

67 «Киевская Старина», 1899, XI, стор. 257.

58 Мати Уляни Михайлівни Лашкевич була донькою Івана Гавриловича Вишнєвського (українсько-російський рід сербського походження), голови Київської Палати карного суду в кінці XVIII ст., й дружини його Уляни Степанівни Томара, правнучки полковника Переяславського початку XVIII століття Степана Томари й сестри відомого дипломата, російського амбасадора в Константинополі, Василя Степановича Томари, близького приятеля Григорія Сковороди, якого він був учнем, і Василя Капніста. Мати Уляни Томара, Анна Васильовна Кочубей, була донька Полтавського полковника В. В. Кочубея й дружини його Анастасії Данилівни Апостол, доньки Ґетьмана Данила Апостола. Таким чином, Уляна Михайлівна Бардакова-Лашкевич була споріднена зі своїм майбутнім чоловіком — С. І. Лашкевичем.

Про походження і рід Вишневських — див. А. *Лашкевич,* Род Вишневских. — «Киевская Старина», 1887, V, 73—91.

Яскравий образ Лашкевича-батька залишив у своїх гарних спогадах університетський товариш О. С. Лашкевича — відомий український діяч, член Київської Старої Громади В. Л. Беренштам.[60] «Когда я впервые увидел Степана Ивановича* — пише Беренштам — он по наружности был уже стариком. Высокого роста, худощавый и стройный, с красивым, очень бледным лицом, с седыми волосами и бакенбардами, всегда тщательно одетый, всегда спокойный, важный и медлительный в движениях и речи, он производил впечатление настоящего образованного «барина». Держался он всегда прямо, но голова его почти всегда была опущена, выражение лица чаще грустное; смеялся он редко и мало, даже улыбался не часто и как-то грустно; казалось, что его неотступно гнетет какая-то печальная дума: говорили, что он не может утешиться после смерти любимой жены. Жизнь его отличалась необыкновенным однообразием и правильностью. Большую часть года он проживал в Киеве, а на время летних каникул в учебных заведениях, в которых учились его сыновья, переезжал в имение».

«Ежедневно в определенный час к семье выходил из своей комнаты вполне одетый отец; после утреннего чая он садился на диван, всегда на одно и то же место, читал новые журналы или книги; крайне редко, да и то лишь при отличной погоде, он выезжал на прогулку с малыми детьми и их гувернанткой в большом экипаже четвериком с форейтором и лакеем. К обеду собирались все членнъ семьи, потом вечером опять сходились для чая и раннего ужина, после которого отец садился на всегдашнее свое место на диване; часа через два, после довольно вялой беседы с детьми и гостями, в раз навсегда определенный час старик молча вставал; все присутствующие также вставали, хозяин прощался с гостями, благословлял детей, целовался с ними и удалялся в свои апартаменты. По воскресеньям и праздникам Степан Иванович ездил к обедне всегда в одну и ту же церковь Спаса на Берестове, в которой состоял старостой и о благолепии которой очень заботился; в ней его стараниями были возобновлены старинные фрески»[61]

«...По своему происхождению и богатсву Лашкевич легко мог бы примкнуть к тогдашнему киевскому бо-монду, „Липкам", сделаться заметным его членом,[62] но он сторонился от светского обще-

---

59 В С. І. Лашкевича, крім Олександра Степановича, були сини: Іван Степанович (1839—1869), Сергій Степанович (молодший) (1850—1877) і донька Анастасія Степанівна (нар. 1846). Інші діти (2 сини й 2 доньки) померли в дитинстві (В. *Модзалевский*, Родословник, III, стор. 42—43).

60 *В. Беренштам*, Из школьных лет А. С. Лашкевича. — «Киевская Старина», 1899, XI, стор. 249—269.

* Це було в середині 1850-х років, у Києві.

61 *Там-же*, стор. 257—258. Про реставрацію фресок у церкві Спаса на Берестові (в 1860-х р.р.) див. М. К. *Каргер*, Древний Киев, том II, М. — Л., 1961, стор. 376. С. І. Лашкевич був членом реставраційного комітету.

62 Окрім родичів Лашкевичів (Милорадовичі, Кочубеї, Ґалаґани, Миклашевські, Бакуринські, Тарновські та інші), С. І. Лашкевич мав ще багато

ства, бывал лишь у немногих родственников, только их и товарищей своих сыновей и принимал у себя. К этой молодежи он относился с замечательным дружелюбием, терпимостью и гостеприимством. В тихих й чинных, прежде пустынных барских хоромах, со вступлением в университет сыновей, особенно Александра Степановича, теперь стали бывать молодые студенты, происходившие из различных слоев общества, в своей дешевенькой, часто изрядно поношенной одежде, некоторые в очень распространившихся в то время украинских национальных костюмах и вышитых, не блеставших особенной чистотой рубахах. Здесь юноши не чувствовали того стеснения, которое обычно испытывали, когда случалось побывать в том или другом пышном салоне или даже в более скромных буржуазных гостиных. Хозяин ко всем, без различия происхождения, средств, костюма, относился равно спокойно, приветливо, но сдержанно и немногословно. В иные вечера здесь раздавались громкие, оживленные споры по вопросам общественным, научным и литературным. Хозяин со вниманием и интересом следил за этими спорами, изредка тихо и спокойно выражая свое мнение, с полной терпимостью предоставляя всем высказаться. Он никогда не пользовался своею властью хозяина и старика, чтобы устранить то или другое резкое или крайнее, не нравившееся ему мнение. Слегка выражая сочувствие свое к освобождению крестьян, он повидимому мало интересовался современностью; его гораздо больше занимали вопросы литературные и исторические, особенно относившиеся к родной Малороссии; он очень гордился своим происхождением от Полуботка. Постоянно и много читал, выписывая журналы, приобретая новые книги по истории и словесности, Лашкевич поражал нас, молодых птенцов, своими знаниями. Среди этой шумной, веселящейся молодежи, старик сидел на своем обычном месте на диване с обычным грустным выражением лица, по временам слегка улыбаясь по поводу той или другой шутки, остроты или выходки; в обычный час он вставаньем давал сигнал к прощанию; он удалялся в свои комнаты, а молодежь переселялась к Александру Степановичу, и тут долго еще, до глубокой ночи или до рассвета, раздавалась оживленная беседа, продолжались споры, шум, веселия. В позднейшее время изредка бывали танцовальные вечера, которые продолжались до поздней ночи; хозяин и тут все время присутствовал на своем обычном месте; оригинально было здесь сочетание родовитых, чинных и элегантных родичей хозяина с плохо одетыми (студенческая форма была уже отменена), но умственно возбужденными, самоуверенными и мало стесняющимися молодыми товарищами сына».

родичів своєї дружини, які займали досить високі місця в тогочасному вищому суспільстві України й Росії: Томари, Туманські, Лукашевичі, Селецькі, Сулими, кн. Долгорукови тощо. Зокрема кн. Є. М. Долгорукова, світлійша княгиня Юр'євська, друга дружина царя Олександра II, була сестра удругих Олександра Степановича Лашкевича.

«К началу каникул вся семья, на долгих, в нескольких экипажах с приживалками и дворней переселялась в главное имение, с. Брахлов, Новозыбковского уезда. Однажды я (Беренштам) гостил там в течение нескольких дней. Семья обитала в роскошном и просторном доме; тут же большой цветник, сад, река и деревня. Образ жизни Степана Ивановича и тут оставался неизменно таким же, как и в городе: порядок дня, занятия, интересы были те же, недоставало лишь мужской молодежи. И здесь хозяин крайне редко оставлял комнаты для посещения сада или поездки в экипаже, и здесь он не входил в хозяйственные дела, которыми всецело и безотчетно распоряжался наемный управляющий; дворня здесь была еще многочисленнее (ніж у Києві). Только с немногими соседями, частью родичами, поддерживалось знакомство».

«Проходили годы; все кругом изменялось; премняя молодежь возмужала; сыновья выросли, стали самостоятельными; Александр Степанович поступил на службу, сам Степан Иванович дряхлел, но домашний порядок не изменялся, не изменялись его привычки и образ жизни. По прежнему дорожил он независимостью, сторонился от хозяйственных забот и всякой деятельности, по прежнему много читал, продолжая относиться с интересом к вопросам литературы и истории, преимущественно местной»,[63] себто української. Степан Іванович був автором кількох статтей на історичні теми[64] й «Исторического очерка Стародубских раскольничьих слобод», який залишився в рукопису.[65] С. І. Лашкевич помер 1872 року.[66]

«...Мне думается — пише Беренштам, — что личность его (С. І. Лашкевича) сама по себе представляет интерес. Эго очень оригинальный представитель интеллигентного, но вполне пассивного левобережного малорусского панства в эпоху освобождения крестьян, того самого панства, из среды которого в это самое время выделялись столь же оригинальные и пассивные, но менее симпатичные «мочеморды». Привлекательно было гостеприимство и любовное отношение этого *барина* к университетской, и притом по преимуществу нуждающейся, иногда почти бездомной, демократически настроенной моло-

---

63 *В. Беренштам*, Из школьных лет А. С. Лашкевича. — «Киевская Старина», 1899, XI, стор. 260—262.

64 Зокрема: С. *Лашкевичъ*. Историческое замѣчаніе о смертной казни самозванца Александра Семикова, выдававшаго себя за царевича Алексѣя Петровича. — «Чтенія въ имп. Московскомъ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ», 1860, т. I, стор. 141—146; *Ст. Лашкевичъ*. Письма императрицы Елисаветы Петровны къ генералъ-майору Вишневскому. — «Русскій Архивъ», 1870, М., 1871, ст. 273—274.

65 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 38; «Киевская Старина», 1889, XII, стор. 486. Про інтерес С. І. Лашкевича до історії України свідчить і те, що він збирав матеріяли до історії Запоріжжя (див. «Киевская Старина», 1887, VI—VII, стор. 586—587).

66 *В. Модзалевский*, Родословник, III, стор. 38.

дежи. И теперь,* по прошествии нескольких десятков лет, эта успевшая уже сама состариться молодежь с чувством глубокой благодарности вспоминает об этом гостеприимном доме и его приветливом хозяине».[67]

Це була та українська — не лише своїм походженням, але й духом та ідеалами — молодь, яка організувала українські Громади (зокрема Київську), і в них, як і в численних культурних і політичних гуртках та акціях другої половини XIX століття, творила духовно-ідейні підвалини для новітнього українського національно-державного відродження.

---

* Це писалося 1899 року.

67 *В. Беренштам,* Из школьных лет А. С. Лашкевича. — «Киевская Старина», 1899, XI, стор. 268.

Miscellanea

Михайло Брик

ВІСТКИ ПРО ЛЬВІВ У ГОЛЛЯНДСЬКОМУ ЖУРНАЛІ З XVII СТОЛІТТЯ

Мало значними серед українських істориків, є вістки у голляндських журналах XVII ст. про події, що відбувалися тоді на українських землях, тобто про часи гетьмана Богдана Хмельницького і гетьмана Івана Виговського. А такі писання існують. Думаю, що не так незаінтересування ними, як брак знання голляндської мови, не дозволив нашим ученим ці джерела використати для історичного огляду.

Зупинюся на одному зі старих голляндських журналів, яких оригінали ще збереглися в Королівській Бібліотеці в Гаазі і як такі, становлять собою велику вартість для дослідників. Одним з таких журналів, краще б сказати річників є «Голляндський Меркурій». Повна його назва така: «Голляндський Меркурій», що займається змістом передових історичних подій в Християнських державах». (А внизу: в році 1656, сьома частина). У річнику подано окремий рік і окрему частину. (В самій долішній частині титульної сторінки подано: В Гарлемі в Пітера Кастелейна Анно 1657.[1]

Видавцем «Голляндського Меркурія» був Пітер Кастелейн. Появлявся цей журнал майже 40 років. Я мав змогу оглянути 40 річників Меркурія в Королівській Бібліотеці. Перший річник Меркурія вийшов друком у 1649 році, якраз коли повстання гетьмана Богдана Хмельницького було в повному розгарі, а останній 1690 року.

У Голляндії інтересувалися подіями, що відбувалися тоді в Східній Европі. Це видно з того, що «Голляндський Меркурій» оплачував себе, а не треба забувати, що могли його читати тільки зацікавлені люди. Імена редакторів чи кореспондентів не подано. Одначе я довідався, що майже всі вістки приходили з Ґданська, де була голляндська торговельна факторія. Приносили ці вістки до Ґданська різні аґенти, купці і т. п. Тому й не дивно, що деякі вістки надто перекручені і неясні, як наприклад, в описі самого Львова, який я подаю дальше.

Як я вже зазначив, видавцем того «Голляндського Меркурія» був Пітер Кастелейн в місті Гарлемі. Знаємо, що тодішні друкарі були заразом і видавцями. Не треба їх порівнювати до теперішніх видав-

---

[1] *Hollandtze Mercurius* Vervatende de Voornaemste Geschiedenisse Voorgevallen in 't Christenrijk in 't Jaer 1656. Sevende Deel Tot Haerlem, by Pieter Casteleijn A^{0} 1657.

ців, бо вони були високоосвіченими людьми і відігравали нераз важливу ролю в політиці. Такою була й родина Кастелейнів. Отже Пітер Кастелейн був видавцем «Голляндського Меркурія», а його син Абрагам видавав уже „Weecklijckfe Courante van Europa“ («Тижневий европейський часопис») продовжував видавати по смерті батька «Голляндського Меркурія».[2]

Для нас буде особливо цікавим, як писали тодішні голляндці про історичні події на Сході Европи і про тодішні більші міста. Для прикладу наводжу тут опис міста Львова, що був надрукований в Голляндському Меркурію за березень 1656 року на 23-ій сторінці.

— «Львів (в оригіналі Лембурґ) є столицею Південних Русинів, що належать до Польщі. Місто окружене подвійними фосами (ровами) і то досить глибокими. Міські мури мають багато веж (башт) і добре забезпечені зброєю.

У Львові є два замки. Один посеред мурів міста, а другий поза містом на високій скалі. (Високий замок, прим. М. Брик). Другий Архиепископ (автор опису має на думці польського латинського Архиепископа, прим. М. Брик), має тут свою резиденцію разом з двома епископами. Один епископ для Русинів (в оригінали Пруйсен, прим. М. Брик), а другий для вірменів.

Колись у Львові було вже багато дерев'яних домів. Та коли одного разу пожежа знищила місто, і то так, що залишилися тільки мури, а все інше згоріло за неціле годину, тоді почали будувати у Львові тільки кам'яні доми. І то з мармору, алябасту, базальту, ґраніту і сірого каменя. А крім того ставили ще доми з цегли і накривали це все гарною різнокольоровою дахівкою. Так що місто тепер собі рівного немає.

В східній частині міста живе дуже багато жидів, які користають з різних привілеїв. Отримали вони ці привілеї ще за польського короля Казимира (Великого, прим. М. Брик), тому, що король свого часу мав жидівську красуню Естеру (в оригіналі Гестер, прим. М. Брик) за коханку. І тому тут зібралися жиди майже з цілого світу. Вони мають дві синаґоґи.

В одному кутку міста живе дуже багато московитів? (автор має на думці Русинів, бо тоді москалів, за можливими одиницями, у Львові не було, прим. М. Брик), які збудували собі прекрасну церкву (Успенську або Волоську, прим. М. Брик), де відбувають свої Богослуження за Грецьким Обрядом.

Місто поділене на чотири квартали — дільниці: жидівську, латинську, грецьку (автор має на думці греків та русинів грецького обряду, прим. М. Брик) і вірменську. Мешканці тих дільниць не терплять поміж собою ані лютеранів, ані реформованих.

Немає в Польщі такого міста, де турки і вірмени більше продають шовку та інших орієнтальних продуктів, як тут за один рік. Крім того торгують ще вони килимами, медом і воском.

---

[2] Casteleijn. *Oosthoeks Encyclopedie.* Deel 3, p. 282. Utrecht 1961.

В місті знаходяться також гарні друкарні вивінувані московськими, (руськими, прим. М. Брик), грецькими, вірменськими польськими та латинськими черенками (шрифтом).

З міста походять визначні роди Польщі.

Довкруги міста росте трохи винограду. (Назва Винники говорить сама за себе, прим. М. Брик). Багна, ліси, гори і яри окружають місто. Повно в них всякої дичини і птиці. Це місто належало русинам ще перед поляками. А як місто пізніше перейшло під польську управу, вони (русини, прим. М. Брик) затримали свої закони, де сказано, що вони мають ці самі привілеї що й поляки. (Думаю, що автор має на думці Ставропігійське Братство, прим. М. Брик), де говориться, що чоловік після смерти своєї жінки, має право залишити для себе дві треті майна, а якщо чоловік помре раніше від жінки, то вона одідичить тільки одну третю майна.

В 1352 році був у місті Львові та його околицях великий голод і бракувало всякого збіжжя. Три роки пізніше місто почало бити свою власну монету, на якій з одного боку був зображений лев, а з другого боку орел.

Німці, які поселилися в цьому місті і скоро присвоїли собі польські манери, дуже скріпили Римську Релігію. І то так, що тепер місто Львів називають «Римським Огородом — Садом», а це через різні привілеї, які йому надали римські папи.

Однак під теперішню пору місто зубожіло. (Козацькі і Шведські війни, прим. М. Брик). Через брак торгівлі частинно попало в руїну».

LEMBURG

Lemburg is de Hooft — Stad van ‘t Zuyder Russen, ‘t welck een gedeelte van Polen is: De Stad heeft dubbele en diepe Grachten: De Stadts Muren zijn wol Torens, voorsien met alle Oorlogstuyg: Heeft twee Kasteelen, leggende d‘eene binnen de Muren, en d‘ander buyten de Stad, op een hooge Rots. De tweede Aerts-Bisschop heeft hier sijn Sitplaets, met twee Bisschoppen, als een van Pruyssen, en een uyt Armenien.

Eertijts stonden daer noch veele Houte Huysen, maer na dat de Stad, behalven de Muren, in een uur eens afbranden, soo heeft men daer niet als Steene Huysen geset, van Marmer, Albaster, Arduyn, Plaester en graeuwe Steen, soo dat zy haers gelijcken niet en heeft.

In ‘t Oosten van dese Stadt wonen veel Joden, welcke daer veel Privilegien genieten door Casimirius, Koning van Polen, vermits die in sijn tijd op een schoone Jodinne, Hester genaemt, verlieft was, soo zijn de Joden hier van alle kanten des Werelts t‘samen gekomen; zy hebben daer oock twee Synagogen: In dien Hoeck wonen oock ettellijcke Moscoviters, die een treffelijcke Kerck hebben doen bouwen, en aldaer de Godsdienst na de Griecksе maniere doen: Voorts is de Stadt in 4 Secten verdeelt, als Joden, Latijnen, Griecken en Armeniers, en willen geen Luterse noch Gereformeerden in hare Stadt dulden.

Daer is geen Stadt in Polen, waer de Turcken en Armeniers meer Zijde en Orientaelse Koopmanschappen ‘s Jaers verhandelen, oock Tapijtseryen, Honing en Was.

Dese Stadt heeft oock een fraye Boeckdruckerye, die met Moscovise, Grieckse, Armenise, Poolse en Latijnse Letteren is voorsien. Uyt dese Stadt zijn de voorreffelijckste Geslachten van Poolen gesproten.

Om dese Stadt groeyt oock eenige Wijn: Marassen, Bosschagien, Bergen, Valeyen, Wilt, Vis, Vogels, 't is hier alles seer abondant. De Moscoviters. hebbende voor desen de Stadt gewonnen, en naderhant weder Pools werdende, is daer een Wet gebleven, dat zy de selve Privilegien souden genieten als de Polen, en oock, dat de Mans, na 't afsterven der Vrouwen, twee derden van al 't Goed mochten houden, maer een Vrouw, haer Man verliesende, maer een derde.

Anno 1352 is'er tot Lemburg en daer omtrent grooten Honger en gebreck aen Kooren geweest: Drie Jaer daer aen begosten zy Gelt te slaen, daer op d'een zyde een Leeuw, en op d'ander zyde een Arent stont.

De Hoogduytse hun derwaerts veel begevende, en de Poolsse maniere lerende, hebben de Roomsse Religie daer dapper aengefockt, soo datét nu een Tuyn van Romen is, door veel Privilegien, by de Pausen begiftigt. Doch dese tijd is zy van hare Commercie en Trafijcq'ue seer vervallen, en ten deele verwoest.

Лев Биковський

МЕМУАРИСТИКА НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Видавнича діяльність УІТ впродовж першого десятиліття його існування (1963—1973) виявлялась у внутрішній і зовнішній формах.

До першої належало видавання «Бюлетеню УІТ», інформаційного, внутрішньо-зв'язкового періодика. Він був призначений для зв'язку централі УІТ з його клітинами і членами товариства. Впродовж 1967—1972 рр., під ред. д-ра Р. Климкевича, було видано 28 чисел «Бюлетеню». Поза тим виходили обіжники й повідомлення Управи УІТ. Усі ці зв'язкові видання є важливими джерелами для вивчення історії Товариства.

Зовнішня видавнича діяльність УІТ була призначена для українських і чужинецьких наукових кіл та ширшого загалу громадянства. Вона складалась з видавання історичного журналу та монографій у різних серіях.

Впродовж 1963—1973, під головною редакцією проф. д-ра Л. Винара, вийшло у світ 40 чисел історичного журналу «Український Історик» (У.І.). Головним завданням УІ було і є пильнувати та обороняти інтереси української історичної науки та її кращі традиції. В УІ брали участь визначні наукові сили, а поруч з ними й молоді історики та деякі любителі української історичної науки. Матеріяли в УІ охоплювали усі періоди української історії, як також різні ділянки допоміжних історичних наук та архівні матеріяли.

З поміж історичних допоміжних дисциплін окрему увагу було звернено на мемуаристику. Серед уміщених в УІ мемуарних матеріялів знаходимо: 1) Спогади про різні події та осіб з недавнього українського минулого; 2) Огляди й рецензії; 3) менші бібліографічні нотатки про українські й чужомовні публікації з царини мемуаристики.

До першої групи мемуарних матеріялів, опублікованих в УІ, можемо зачислити:

О. Домбровський: «Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках», УІ, ч. 1—2, 1973, стор. 119—129.

В. Дубровський: «Спогад про проф. д-ра М. Н. Петровського (26. XI. 1894—20. VII. 1951)», — *УІ*, чч. 2—3, 1964, стор. 21—26.
«Мій учитель проф. Г. А. Максимович (Спогад)», *УІ*, ч. 4, 1964, стор. 30—36..

М. Шляхтиченко: «До історії „Директорії" УНР (Спогад)», УІ, чч. 1—2, 1965, стор. 56—61 та чч. 3—4, 1965, стор. 52—59.

Н. Полонська-Василенко: «Сторінка спогадів. Український Вільний Університет», *УІ,* чч. 3—4, 1965, стор. 39—47.
«До історії архівів Києва (зі спогадів)», VI, чч. 1—4, 1968, стор. 90—91.

Б. Мартос: «М. С. Грушевський, яким я його знав, Спогади)», *УІ,* чч. 1—2, 1966, стор. 73—81.

М. Василенко: «Історія мого приват-доцентства (Уривок із спогадів)», *УІ* чч. 3—4, 1966, стор. 52—58.
«Два роки в Лук'янівській тюрмі», VI, чч. 1—2, 1972, стор. 110—115; чч. 1—2, 1973, стор. 130—138.

В. Кедровський: «Українізація в російській армії (Спогади), *УІ,* чч. 3—4, 1967, стор. 61—77.

М. Єреміїв: «За лаштунками Центральної Ради (Сторінка зі спогадів)», *УІ,* чч. 1—4, 1968, стор. 94—104.

До другої групи належать огляди і рецензії про мемуарні твори пера таких рецензентів:

Ів. Світ: О. Агапій Гончаренко, *Спомини,* В-во «Славута», Едмонтон, 1965, 19 ст., УІ, чч. 3—4, 1965, стор. 100—102.
Л. Биковський, *Від Привороття до Трапезунду. Спомини,* 1895—*1918,* Мюнхен, УІТ, В-во «Дніпрова Хвиля», 1969, 133 ст., ілюстр., УІ, ч. 4, 1970, стор. 117—118.

В. Ю. Кисілевський: A Ukrainian in Parlament. Memoirs of Michael Luchkovich. Ed. by John Gregorovich. Toronto: Ukrainian Canadian Research Foundation, 1965, 128 ст. — УІ, чч. 1—2, 1966, стор. 120—121.

В. Дорошенко: Микола Ковальський, *При джерелах боротьби, спомин, враження, рефлексії,* Інсбрук, накл. Марії Ковальської, 1960, 717 стор. VI, чч. 3—4, 1966, стор. 86—88.

Л. Биковський: Кость Паньківський, *Роки німецької окупації,* Нью-Йорк—Торонто: «Ключі», 1965, 479 ст. — УІ, чч. 3—4, 1966, стор. 97—99.
Василь Іванис, *Стежками життя,* Спогади, кн. І—У, Буенос Айрес—Новий Ульм, 1958—1962, 191, 3666, 348, 402, 515 ст., ілюстр. — УІ, чч. 3—4, 1967, стор. 124—127.
Кость Паньківський, *Від Комітету до Державного Центру,* «Життя і Мислі», кн. дев'ята. Нью-Йорк—Торонто, 1968, 284 + 3 нен. ст. — УІ, чч. 1—3, 1969, стор. 156—157.
Володимир Возьний, *Шляхом Минулого,* Розповіді, перекази та леґенди. Нью-Йорк, Вид. «Шлях», 1970, 160 ст., ілюстр. — УІ, ч. 4, 1970, стор. 120—121.
Василь Прохода, *Записки Непокірливого.* Історія національного усвідомлення і діяльности звичайного українця. Част. Перша. Торонто: В-во «Пробоєм», 1967—1969, 434 ст. — УІ, чч. 1—3, 1970, стор. 194—196.

В. Прохода: Микола Старовійт, *У Листопадовому Рейді,* Лос Анджелес, Каліфорнія, 1968, 56 ст., ілюстр. — УІ, чч. 1—4, 1968, стор. 173—175.

Л. Винар: Лев Биковський, *Книгарні—Бібліотеки—Академія.* Спомини, 1918—1922, Мюнхен—Денвер, Укр. Істор. Т-во, В-во «Дніпрова Хвиля», 1971, 152 ст., ілюстр. — УІ, чч. 3—4, 1971, стор. 133—134.

Третю групу складають бібліографічні нотатки про різні мемуарні публікації подані слідуючими авторами:

Л. Винар: Олександер Лотоцький, *Сторінки Минулого,* тт. 1—4, друге видання, В-во Укр. Прав. Церкви в США, 1966, 277, + 481 + 392 + 175 ст., ілюстр. УІ, чч. 1—2, 1967, стор. 125—126.

Володимир Кедровський, *1917-ий рік,* Вінніпеґ: В-во «Тризуб», 1967, т. 1, 526 ст. (Спогади). — УІ, ч. 4, 1969, стор. 123.

Євген Онацький, *По похилій площі,* записки журналіста і дипломата. Част. II, Мюнхен: В-во «Дніпрова Хвиля», 1969, 262 ст. — УІ, ч. 4, 1970, стор. 126.

Edward Daniel Clarke, *Travels to Russia, Tartary and Turkey,* New York: Arno Press and New York Times, 1970, 612 pp. (reprint edition). — УІ, чч. 1—2, 1971, стор. 130—131.

Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавнє минуле* (1914—1920). Друге вид., Мюнхен, Укр. Видавництво, 1969, 542 ст. — УІ, чч. 1—2, 1971, стор. 128.

Р. Д.: Катерина Антонович, *З моїх споминів,* Вінніпеґ, УВАН, Серія літопис УВАН, чч. 23—25, 1965—1967. — УІ, чч. 1—3, 1969, стор. 166.

І. Б.: Іван Піддубний, *Слідами життя,* Вінніпеґ: В-во «Тризуб», 1969, 357 ст. — УІ, чч. 1—3, 1970, стор. 204.

Л. Биковський: І. Чайковський, *Наша мемуаристика,* Мюнхен, УТГІ, 1966, стор. 63—94 + поправки і дальші доповнення (Відбиток) — УІ, чч. 3—4, 1971, стор. 142.

Олекса Воропай, *В дорозі на захід.* Щоденник утікача. Лондон: Укр. Вид. Спілка, 1970, ст., ілюстр. — УІ, чч. 3—4, 1972, стор. 144—145.

З наведеного бібліографічного зіставлення видно, що за час від 1964 по 1973 рр. 16 авторів умістили на сторінках УІ 30 мемуарних причинків (причинків — 11, оглядів — 11 та бібліографічних нотаток — 9) різного роду та розмірів.

Загально беручи увесь той опублікований матеріял спогадового, оглядового й аннотаційного характеру в «Українському історику», за своїм змістом і рівнем, становить значний вклад у нашу скупу на чужині мемуаристичну літературу.

In memoriam

Михайло Б. Ждан

ПЕТРО, МАРКІЯН ІСАЇВ

(26. I. 1905 — 23. II. 1973)

Простора викладова заля львівського університету. В одній з лав сидять: завжди поважна Славця К., енергічний, повний життя Петро І., весела, розсміяна Марійка Б., трохи колючий, але завжди щирий друг Микола Г., щебетуха Нуся М., і я. Ждемо на виклад. За хвилину приходить проф. Хилінський, з повагою сідає за катедру і зачинає виклад. Сьогодні про реформи Ґракхів . . .

. . . Ідемо з важливою місією. Ось вул. Словацького, будинок головної пошти, скручуємо праворуч на вул. Коперника та заходимо до вітальні греко-кат. Духовної Семінарії. За хвилину входить о. ректор Й. Сліпий. Петро І., голова делеґації, з'ясовує причину нашої візити і просить о. ректора опікуватися новоосснованим Т-вом Українських Студентів Католиків «Обновою». О. ректор дає згоду . . .

. . . Снуються спомини як павутиння бабиного літа над стернею, що жде на свого орача. Орача немає, відійшов на заслужений відпочинок. . . .

*

Петро, Маркіян Ісаїв народився в Лісках коломийського повіту в Західній Україні. Його батько о. Іван, одружений з Ольгою з дому Филипів, був там греко-кат. священиком. Дитячі літа хлопчини не були легкі. В 1913 р. померла його мати, а рік опісля арештовано його батька та запроторено до Талергофу. До української гімназії ходив він в Станиславові. Після її закінчення Петро Ісаїв вступив у 1925 р. на львівський університет, студіюючи там історію як головний і філософію як побічний предмет. Історію студіював він у проф. Птасьніка, у якого, на підставі праці «Канонічний процес поляків з хрестоносцями в 1339 р.», отримав ступінь маґістра філософії в 1931 р. Під час студій кинувся він у вир зорганізованого студентського життя: він був активним пластуном, редаґуючи пластовий місячник «Молоде

Життя»(1927—1929) та організатором Товариства Українських Студентів Католиків «Обнова», якого став першим головою в 1930 р. Після закінчення університетських студій у 1931 р., відбувши безплатну практику в Академічній Гімназії, учителював в українських середніх школах Львова: в Акад. Гімназії, в Малій Духовній Семінарії і в Жіночій Фаховій Школі СС. Василіянок. У тому ж самому часі приготовляючись до державного учительського іспиту, він редаґував літературно-науковий місячник «Дзвони» та писав популярні праці на історичні теми. Одну з них, що під назвою «Українські Визвольні Змагання» вийшла 1930 р. у Вид. «Мета», сконфіскувала польська влада.

Під час другої світової війни П. Ісаїв опинився на еміґрації, де вже в 1939 р. почав працю спершу на гімназійних курсах, а опісля в Українській Державній Гімназії в Ярославі (1939—1941 рр.), виконуючи одночасно обов'язки шкільного референта Українського Допомогового Комітету. Згодом став керманичем шкільного відділу в Українському Центральному Комітеті в Кракові. Хоч навантажений організаційною працею, він все ж таки знаходив час на редаґування журналу «Українська Школа» (1942—43) та писання праць на ідеологічні теми. Одну з них сконфіскувала німецька цензура, сам же автор був арештований і перебував чотири місяці у в'язниці.

Розвал Німеччини пережив П. Ісаїв в Баварії, де вже в 1945 р. зачав учителювати в Українській Таборовій Гімназії в Авґсбурзі та Бад-Верісгофені, в яких, з однорічною перервою, вчив аж до 1949 р. У 1947 р. на підставі дисертації «Історія українського шкільництва в Генеральній Губернії» отримав докторат філософії в Українському Вільному Університеті» в Мюнхені. Тоді ж зістав іменований лектором згаданого університету, в якому в 1947—1948 рр. викладав початкову добу середньовічної історії Европи. Одночасно редаґував журнал «Українська Школа» в Авґсбурзі (1947—1948 р.) та працював для тижневика «Християнський Голос» у Мюнхені (1949). Після переїзду до США Покійний д-р П. Ісаїв осів з родиною у Філядельфії і зараз же включився у виховну працю нашої молоді. Він вчив в суботній школі українознавства Української Учительської Громади (пізніше «Рідної Школи») та в Українському Католицькому Інституті. Від вересня 1962 до червня 1968 р. був учителем українознавства в цілоденній парохіяльній школі св. о. Миколая. У 1965/6 р. був керівником Українського Педагогічного Інституту в організаційній системі Шкільної Ради Українського Конґресового Комітету Америки. Крім цього був першим станичним Пластової Станиці (1949—1953) у Філядельфії, головою Головної Управи «Обнови», належав до Укр. Кат. Асоціяції Преси і до Т-ва Укр. Письменників і Журналістів. В 1965 р. Покійний був іменований надзвичайним професором історії України в Українському Католицькому Університеті ім. св. Климента в Римі. Продовж 13 літ (1949—1963) був редактором тижневика «Шлях»; був членом Шкільної Ради УККА та «Учительської Громади».

Рівнобіжно і безперебійно з усіми іншими зайняттями йшла праця Покійного в ділянці його спеціялізації — в історії. Хоч його зацікав-

лення були всесторонні, всеж таки найбільше уваги він присвятив історії української церкви. З-під його пера вийшли такі важливіші праці: *Берестейська Унія* (1946), *Роля Візантії в упадку української державности* (1947), *Звідки Русь-Україна прийняла християнство?* (1952), *Фльорентійська Унія* (1956—1957), *Історія Перемиського епископства східнього обряду* (1969), *Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів центральних держав з 15 серпня 1914 р.* (1968), *Важливість Берестейської Унії в історії України* (1970), та інші. Також і політична історія України та ідеологічна тематика притягала увагу Покійника. З тієї ділянки слід відмітити такі праці: *Чи Володимир Великий був коронований? Оден народ чи три народи? На перекрою двох епох* і. і. Крім наукових праць з під пера д-ра Ісаїва вийшло чимало науково-популярних статтей, що їх поміщував він в різних католицьких часописах та синтетичних оглядів призначених для шкільних підручників (напр., доповнення до *Історії України* Крип'якевича і Дольницького). Він був автором численних рецензій друкованих у різних українських та американських журналах і співробітником *Енциклопедії Українознавства* (з важливіших його гасел слід згадати «Перемиська епархія» та «Перемишль»). Покійний залишив готові до друку праці: *Історія українського шкільництва в Генеральній Губернії в шкільних роках 1939—1945 рр., Причини упадку української держави в княжій і козацькій добах,* а також працю *Станиславів.*

Доцінюючи вклад д-ра П. Ісаїва в українську науку Наукове Т-во ім. Шевченка іменувало його дійсним членом Історично-Філософічної Секції. Він був також членом американських історичних товариств, а саме: The American Catholic Historical Association і American Historical Association.

На окрему згадку заслуговує його повна вирозумілости і доброзичливости постава до Українського Історичного Товариства, якого він був дійсним членом. Він був також співробітником *Українського Історика,* в якому поміщував архівальні матеріяли попереджуючи їх своїми глибоко продуманими вступами. Його зрозуміння значення *Українського Історика* найкраще характеризують отсі думки, що їх написав він у статті «Чому потрібно українського історичного журналу?» (*Америка,* ч. 163, 1969): «*...Хтось ті спотворення» (мова про фальшування української історії большевицькими вченими) «повинен усунути і спростувати їх. Такий науковий журнал, як „Український Історик" користаючи зі спільних сил, може багато причинитись до таких спростувань. З вище з'ясованих причин українське громадянство повинно якнайбільше підтримати той справді цінний і необхідний журнал. Втримання, розбудова і якнайбільше поширення «Українського Історика" повинно стати просто національним обов'язком і вимогою патріотизму української еміґрації».*

Смерть покійного д-ра П. Ісаїва відчули болюче Велика Пластова Сім'я, наш науковий світ, широкі круги українських журналістів і публіцистів і, передусім Українське Історичне Товариство та його журнал *Український Історик.*

Любомир Винар

ПАМ'ЯТІ ЮЛІЯНА КАМЕНЕЦЬКОГО

(1892 — 1973)

До сумних вісток, що їх часто подає українська преса, долучилася ще одна. Дня 11 жовтня 1973 року відійшов у вічність на 81 році життя бл. п. проф. Юліян Каменецький, заслужений педагог і громадський діяч. Відійшла Людина хрустального характеру, яка все своє життя присвятила вихованню української молоді і розвиткові українського шкільництва. Відійшов член Українського Історичного Товариства і співробітник «Українського Історика», який дорожив українською історичною наукою і сприяв її розвиткові.

Покійний народився у Маріямполі 4 грудня 1892 року. Молодий Юліян вже на гімназійній лавці виявив замилування українською історією і після закінчення коломийської гімназії в 1913 році розпочав свої історичні студії на Львівському університеті. Згодом він продовжував свої студії на історичному факультеті Кам'янець-Подільського університету, а завершив їх на Карловому Університеті у Празі в 1923 році. Треба згадати, що в 1915 році Покійний був звільнений з австрійської армії через серцеву ваду, але згодом вступив до Української Галицької Армії.

Свою педагогічну працю започаткував Ю. Каменецький вже в 1916—17 роках. Спершу викладав історію в одинокій українській гімназії під російською окупацією в Галичині в Городенці, а згодом навчав у Юнацькій Школі в Кам'янці Подільському. Вже тоді Покійний вирішив повністю присвятити себе педагогічній праці. В роках 1921—22 він вчив в гімназії в Долині, а починаючи від 1922 року аж до 1941 викладав історію і географію в українській приватній гімназії в Рогатині. Під час 2-ої Світової Війни Покійний також навчав в Торговельній Школі в Станиславові, а згодом в Українській Педагогічній Школі в Криниці (1944). На еміграції (1944—1949) Юліян Каменецький був гімназійним професором в українській гімназії у Зальцбурзі. Оце в короткому зарисі педагогічна діяльність Покійного. Можна ска-

зати, що Ю. Каменецький був клясичним зразком і прикладом нашого гімназійного професора, якому завдячують своє національне виховання сотні учнів. Була це систематична, тиха праця українського визначного педагога, приятеля і учителя української молоді.

Друга ділянка життя Покійного — це громадська діяльність. Проф. Ю. Каменецький був визначним організатором громадської і професійної праці, яка виявилася у багатьох формах. Вже під час студій в Кам'янці Подільському він очолював Студентську Громаду. Під час своєї педагогічної діяльности в Рогатині Покійний відновив діяльність протиалькогольного і протинікотинного товариства «Відродження». Це товариство мало значний вплив на Українську молодь і до вибуху 2-ої Світової Війни начислювало в Галичині 122 гуртки і мало 18 філій. Проф. Ю. Каменецький був рівночасно співредактором місячника «Відродження» (1928—39). На форумі «Відродження» він співпрацював з Іваном Раковським, Миколою Ценком, І. Герасимовичом і іншими діячами. У зв'язку з розгорненням протиалькогольної акції у 1939 році Покійний видав окремою книжкою працю п. н. *«На роздоріжжі»* (Відродження, 1939).

Проф. Ю. Каменецький був активним пластуном і причинився до розвитку цеї корисної молодечої організації. На еміграції в Австрії він був одним з організаторів Пласту і його першим краєвим комендантом на Австрію. В 1949 році проф. Ю. Каменецький переїхав з Европи до Америки і замешкав в Чікаґо. Тут знову ж зорганізував Пласт і став першим головою Пластової Станиці. Також Покійний був одним з основників Українського Національного Музею в Чікаґо і причинився до його росту. Рівночасно бере участь в праці осередку НТШ в Чікаґо і взагалі включується в розбудову українського культурного життя в ЗДА.

Свою культурницьку і виховну працю продовжував Покійний в Каліфорнії, де переїхав після переходу на емеритуру. Він дальше працював в Пласті, а також редаґував «Дружні Листи» — орган пластового куреня ім. Тисовського. Також він включився в працю УКК в Сан Франціско. Покійний плянував в Каліфорнії зорганізувати відділ НТШ і цікавився історією українського поселення в Каліфорнії.

Починаючи від 1967 року, проф. Юліян Каменецький був членом Українського Історичного Товариства і пильно слідкував за розвитком нашого історичного журналу. Не зважаючи на свою малу емеритурну пенсію, Покійний також присилав свої добровільні пожертви на розбудову видавничого фонду «У. І.». В «Українському Історику» (ч. 3—4, 1972) появився його український переклад важливих німецьких документів, які насвітлювали політику німців в Україні під час другої світової війни. Беручи до уваги перфектне знання Покійного німецької мови, автор цих рядків звернувся до нього з просьбою переложити на українську мову *Щоденник* Еріха Ляссоти з 1594 року, який являється одним із найважливіших джерел до історії ранньої української козаччини. Проф. Каменецький радо прийняв дану пропозицію і протягом чотирьох місяців виготував переклад. На превеликий жаль він не мав під рукою потрібних історичних і

географічних довідників і тому цей переклад наразі не є готовий до друку. Проте не улягає сумніву, що у відносно короткому часі цей манускрипт побачить денне світло. Проф. Каменецький не лише сприяв, але також активно допомагав у розгорненні праці УІТ.

Смерть перервала творчі задуми Покійного і оповила глибоким смутком не лише його Достойну Родину, — але всю українську спільноту. Його трудолюбиве і творче життя, як педагога, культурного і суспільного діяча записане тривалими буквами в історичну книгу життя українського народу.

Степан Кікта

МИКОЛА ГНАТИШАК
(1903—1973)

23 січня 1973 УІТ занотувало нову втрату у своїм членстві, бо в Рочестері, Н. Й. помер на 70-ім році життя проф. Микола Гнатишак. Попри свою спеціяльність, Покійний був відданим дослідником державних грошей України з періоду її останньої самостійности і автором авторитетних статтей з тої ділянки. Хоч одночасно з ним жило багато творців емісій українських грошових знаків, проте Покійний став першим їх дослідником, знавцем і популяризатором усистематизованого матеріялу.

Життьовий шлях Миколи Гнатишака зачався 21 травня 1903 р. на Засянні, в українсько-польському селі Полкині у повіті Ярослав, де його батько о. Орест (1873—1915; помер у поблизькому Сурохові) був парохом. Від 12-го р. життя був сиротою і мусів у повоєннім лихоліттю сам пробиватися крізь життя. Середню освіту закінчив матурою в червні 1924 р. в українській гімназії в Перемишлі, а потім зачав студії у Львові в тайному Українському Університеті, а по його закритті, в державнім Університеті, на якім в 1931 р. одержав диплом магістра історичних наук. Рік обов'язкової педагогічної практики відбув у «своїй» гімназії в Перемишлі, а згодом перебував у Львові аж до евакуації в липні 1944. Роки скитальщини пробув у таборі переміщених осіб у Міттенвальді в Баварії, звідки еміґрував до США і від травня 1950 заробляв на прожиток з родиною в Рочестері, де й похований.

Грішми України зацікавився історик в Перемишлі вже як учень 4 кляси гімназії, але вирішний вплив на напрям заінтересувань студента мав директор Національного Музею д-р Іларіон Свєнціцький, якого пізнав на викладах в Українськім Університеті у Львові, а опісля як співробітник того ж Музею. За його заохотою молодий адепт історії написав розвідку про гроші України, але не маючи змоги її видати ілюстрованою брошурою, почав у 1931 р. публікувати статті в «Літописі Червоної Калини» у Львові, а наступного року в «Житті і Знанні». Після того його запросив проф. В. Сімович написати відповідне гасло до *Української Загальної Енциклопедії,* в якій воно надруковане в 3-му томі (1935). Восені 1939 проф. Сімович мав друкувати повну розвідку Гнатишака про паперові гроші України в журналі, але прихід до Львова большевиків перекреслив пляни, причім машинопис був знищений. Знова ж копія праці пропала в автора в 1945 р. в часі повітряного нападу аліянтів на Інсбрук у Австрії. Щойно на прохання

«Українського Музею-Архіву» у Клівленді і запевнення видання друком, в 1970 р. автор відновив давню розвідку, і вона находиться тепер в друку.

Під впливом д-ра Свєнціцького, Покійний присвоїв собі теж музейницьке замилування, яке вело його до співпраці у «Стривігорі» в Перемишлі (1932), в Національнім Музею у Львові та Українськім Музею в Клівленді, в якому від 1966 р. провадив нумізматичний відділ і для якого запопадливо збирав експонати та пожертви на діяльність і на фонд купівлі дому. Як довголітний колекціонер мав теж свої особисті збірки монет і поштових марок.

Бібліографія публікацій Миколи Гнатишака охоплює слідуючі позиції:

1. «Паперові грошові знаки на українських землях», *Літопис Червоної Калини,* Львів, березень 1931, ст. 10—12, з 6 ілюстраціями.

2. «Паперові грошові знаки на українських землях. Друкування українських грошей на Галицькій землі. Броди, Золочів», *ЛЧК,* квітень 1931, ст. 17—18, з 5 ілюстраціями.

3. «Друкування українських грошей на Галицькій землі. (Тернопіль, Збараж, Сокаль)», *ЛЧК,* липень—серпень 1931, стор. 23—24, з 3 ілюстраціями.

4. «Зіставлення українських паперових грошей державних видань 1917—1920», *ЛЧК,* липень—серпень 1931, ст. 25.

5. «Замітки до державних грошей України з 1917—1920 років», *Життя і Знання,* Львів, ч. 6 з 1932, ст. 5—9.

6. «Гроші. Від 1917—20 рр.», *Українська Загальна Енциклопедія,* Коломия 1935, 4 місцевих бонів.

7. *Державні гроші України 1917—1920 років.* Ілюстрований історично-іконографічний нарис, Клівленд 1973 (в друку), ст. 112 + Додаток.

Вислідами дослідів Гнатишака користувався Михайло Слобода у його статтях «Українські державні грошеві ноти» у місячнику «Український Філятеліст» у Відні, числа 3—10 з 1937 р.

Михайло Ждан

ІВАН СТАВНИЧИЙ
(1891—1973)

Редактор Іван Ставничий (літ. псевд. Іван Радиславич) народився 6. VII. 1891 р. в Товстім, Заліщицького повіту. Батьки не посилали його народньої школи, але вчили його вдома при допомозі приватних учителів, між іншими вчив його деякий час початкуючий тоді поет Петро Карманський. У 1903 р. зачав він гімназійні студії, спершу у Львові в Академічній гімназії, але скоро перейшов до польської гімназії у Станиславові, яку закінчив у 1912 р. У цьому ж році зачав студії права, спершу на краківському, опісля на львівському університетах. Але не мертві букви законів, тільки живе українське слово й українська книжка полонили душу молодого студента. Під час гімназійних студій він став одним з організаторів тайного «Артистичного гуртка» та співредактором учнівського журналу «Зірка», що гуртував біля себе таких учнів, як І. Труш, І. Німчук, О. Сорохтей, брати Корнило і Богдан Заклинські та Д. Вітовський. Першою його працею був переклад французької новелі *Самота* Мопасана, друкований в місячнику *Бжола* (ред. М. Угрин-Безгрішний). У 1908 р., Будучи учнем 7-мої кляси гімн., переложив Ставничий підручник Д. Ґама *Фолькльор*, друкований спершу частинами в місячнику *Прапор* (1909 р.), а потім у 1911 р. перевиданий окремою книжкою з передмовою проф. З. Кузелі. Згодом його переклади друкувались у журналах *Дзінок* (1910 р.), *Український Учитель* (1911 р.), *Ілюстрована Україна* (1913 р.), де друкувався переклад повісти Віктора Гюґо *«93-ій рік»*, врешті в бібліотеці *Діла* вийшов друком його переклад *Під тихими зорями* Кнута Гамсуна. У парі з його перекладницькою діяльністю, яку продовжував Іван Ставничий аж до смерти, йшла його редакторська і журналістична праця. У 1909 р. він редаґував тижневик *Станиславівські Вісти,* за української влади він редаґував офіційний тижневик Повітової Української Національної Ради в Станиславові, *Станиславівський Голос* і місячник *Пролом*, дописував до двотижне-

вика *Світ* (1926), був редактором екон. освітнього часопису *Фаховий Вістник* (1933). Також редаґував безпартійний тижневик *Станиславівські Вісти* (1937), в 1941 р. був співробітником *Станиславівського Слова*. На еміґрації дописував до *Краківських Вістей*, а в ЗДА до *Свободи й Америки*.

Серед невідрадних галицьких обставин І. Ставничий також присвятив себе видавничим справам. У 1934 р. Ставничий заснував видавництво «Універсальна бібліотека, в якому вийшов перший том *Кобзаря* Т. Шевченка за його редакцією. Побіч редакторської, журналістичної та перекладницької праці І. Ставничий часто вів мовну редакцію в різних українських виданнях.

Ми подали лише найважливіші фраґменти з тієї діяльности Покійника в тій надії, що докладну її картину в майбутньому відтворить перо компетентного журналіста. На цьому місці ми хотіли б підкреслити ще одну, рідку серед нашого громадянства, прикмету Покійника — любов до книжки і, в зв'язку з тим, його бібліотекарську діяльність. Почавши від гімназійних часів, Покійний побільшував свою бібліотеку, яка начислювала декілька тисяч томів. Про те, які прислуги віддавала вона його приятелям, свідчить лист одного з них, О. Сорохтея, пізнішого мистця-маляра, який в 1920-тих роках студіював в Краківській Академії Мистецтв. Він пише до Покійника, що задумує працювати над образом «Бій під Жовтими Водами»; для цієї ціллі йому необхідно мати історичний матеріял, який допоміг би йому простудіювати згадану подію. Тому просить Ставничого , щоб той позичив йому відповідні книжки.

Покійний посвячував також багато часу організації бібліотек «Просвіти». Отже ж цілком зрозуміло, що коли за першої большевицької окупації замовкло вільне українське слово, він працював у характері завідувача основного фонду і наукового каталоґера обласної Бібліотеки в Станиславові. З приходом німців у 1941 р. Український Комітет назначив Покійника директором відновленої Бібліотеки ім. Т. Шевченка, яка начислювала біля 100.000 томів. Як директор бібліотеки, він був приступний і ввічливий та завжди служив своїми порадами тим, які користувалися бібліотечними фондами. Ось так про це згадує молодий український вчений проф. Ігор Каменецький: *«Я з приємністю згадую мою першу з Вами стрічу в Станиславові і Станиславівську бібліотеку, яка причинилася багато в той час до поширення мого світогляду»*. Знаний письменник і поет Борис Шкандрій (псевдо: Бора) так пише: *«... я зайшов до великої бібліотеки ім. Тараса Шевченка, в якій Ви працювали ... при Вашій помочі я позичив кілька книжок підрадянських поетів і письменників, мистецьким словом яких я надзвичайно захопився. Краса українського слова, сила вислову та високохудожні образи, які запахли безмежними степами та їхнім буйним розмахом, так зачарували мою душу, що я став дуже серйозно цікавитись літературою, а навіть і сам почав дуже серйозно «залицятись» до Музи. Жерцем цієї Музи я й тепер»*. Відповідальна праця Покійника була не на руку полякам. Наслідком до-

носу його арештувало ґестапо. По виході з тюрми І. Ставничий переїхав до Кракова, де став співробітником *«Краківських Вістей»*.

Воєнна хуртовина кинула Покійного разом з його сім'єю до табору переміщених осіб в Ашафенбурґу. Там, використовуючи своє знання і досвід на пості голови Бібліотечної Комісії, І. Ставничий зорганізував таборову бібліотеку. Коли ж в 1949 р. прийшло до ліквідації табору, він передав книжки Українському Вільному Університетові. У письмі з підписами ректора Ю. Панейка і гол. секретаря В. Цюцюри до Покійника читаємо: *«Цим потверджуємо одержання одинадцяти скринок книжок і преси ... (понад 2.000 чисел) кол. Української Бібліотеки в Ашафенбурзі ... маємо за честь скласти Вам ... найщирішу подяку ... за Вашу в цій справі ініціятиву»*.

Останнім етапом життєвої мандрівки Покійника став Клівленд, до якого він прибув з початком 1950 р. Не зважаючи на важку фізичну працю, І. Ставничий не кидав пера: редаґував, виправляв мову і перекладав (в рукописах лишилось декілька його перекладів), а крім того дальше працював на суспільно-освітньому полі. Він був довголітнім головою місцевого Осередку Праці НТШ, діяльним членом управи т-ва «Рідна Школа», головою Центрального Комітету Станиславівщини та інших установ. Кожний, хто шукав за «білими круками», міг їх знайти в бібліотеці редактора Ставничого. Д-р Ярослав Хмілевського, співавтор праці *Княжий Галич* у другому її виданні (1959 р.) пише: *«На терені цілої північної та південної Америки знайшовся тільки один екземпляр тієї праці в ред. Івана Ставничого з Клівленду, котрому на цьому місці складаю сердешну подяку за випозичення, як також справлення стилістичних і мовних недотягнень»*.

2-го жовтня 1973 р. невблагана судьба перетяла нитку працелюбивого життя редактора Івана Ставничого. Його дружина, п. Михайлина, передала листування Покійника до Архіву Українського Історичного Товариства. В ньому знаходимо листи І. Крип'якевича, М. Кордуби, Б. Лепкого, К. Гриневичевої, К. Студинського, Д. Донцова, М. Яцкова, В. Дорошенка, В. Гнатюка та інших діячів. Велику частину приватної бібліотеки дружина Покійника передала до місцевого Архіву-Музею в Клівленді. Також до архіву УІТ Пані Ставнича передала рукопис анонімного автора з першої половини XIX століття, в якому знаходимо цінні вістки про побутове життя українців у Галичині. Частина матеріялів з Архіву І. Ставничого буде друкована на сторінках «Українського Історика».

З архіву

В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

(Редакція М. Антоновича)

З матеріялів Музею-Архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью Йорку, США.

4. 19. III. 1923. Київ.

IV.

Любий та дорогий друже мій!

Давненько вже не озивавсь до Вас, бо думав, що доля може дасть нам побачитися. Аж тепер бачу, що на це вже покладатись в близькому часі нема чого.[65] Як ся маєте? Як здоровля Ваше? Що поробляєте? Чув я, що Ви себе підлатали всюди, і в середині й зверху, — ну, то хай же здорові будете і все коло Вас гаразд.

Цього особливо бажаю Вам під враженням тяжкої події, яку довелося нам тут пережити. На тому тижні, в п'ятницю (16. III), поховали ми нашого Петра Януаровича.[66] Кволівся він давно вже. Ще торік у літку ходив мов з хреста знятий, блідий, аж жовтий, змучений. Все жалівся на шлунок. Санаторія трохи була його підправила, але не на довго: восени знов почалося те саме. Проте перемагався, працював і навіть взяв був дуже клопітну й важку роботу — старшого бібліотекаря в Національній Бібліотеці, де мав організовувати українській відділ. Та вже робити багато було несила, бо й ходити йому було важко. Десь при кінці січня ліг він у шпиталь. Лікарі спершу думали чи не рак, — виявилось потім, що рака не було, але така сама безнадійна слабість — лиха анемія (anemia perniciosa), і що вже то не життя, а конання. Перевезли ми його назад додому,

---

[65] Лист написаний на неповних чотирьох сторінках такого ж листового паперу як і попередній лист. Після майже піврічної перерви С. Єфремов знов відзивається до Є. Чикаленка. Спроба виїхати закордон і на цей раз не вдалася, хоч про ближчі обставини нам нічого невідомо. У всякому разі, як Єфремов сам далі згадує «бо виїздити не хочу». За цих пів року в житті Сергія Олександровича сталися великі зміни, він почав незвичайно духово рости, що може дивувати в такому дорослому віці (він кінчав п'ятий десяток життя), а його праці набирають глибини, хоч він і не покидає свого народолюбства і щирого демократизму та рішучо антисовєтських позицій. Він бачить, що це все скінчиться катастрофою, але твердо стоїть на тому, що «кожен Марко мусить у свою сопілку догравати».

[66] На кожного українського патріота смерть Петра Януаровича Стебницького мусіла справити важке враження, тому Єфремов на цій події й зупиняється так довго. Тут уже накреслено ті провідні ідеї, які Єфремов висловив згодом у книжці присвяченій П. Я. Стебницькому (вид. «Слово»).

щоб хоч помер не в шпитальних обставинах. Помірав довго й тяжко. Говорити не міг. Мабуть не був і при повній пам'яті. 14-го вже було по всьому.

Для мене особисто це, мабуть, найтяжча втрата за останні часи, — хіба ще смерть Фед[ора] Павл[овича],[67] яку теж відчув гостро. Якось спільне бідування дуже нас зблизило було і показало багато такого в йому, що перше ховалось за поверховою суворістю. Він був тепер ще тихіший та смутніший, але надзвичайно сердечний, м'який, лагідний. Якось аж спорожніло кругом, як його не стало.

Отож то друже мій, — все потроху пустіє круг нас. А нового надійного щось мало виявляється. Воно, певне, єсть, та обставини такі, що тільки кар'еровичам вільно голову підіймати...[68] Ну, та нічого: кожен Марко мусить у свою сопілку доправати.[69] Правда, дуже це невдячна тепер робота, бо резонансу ніякого, навіть такого, як був, коли ми з Вами тягли газетне ярмо. Воно здавалось тоді і мульким, і сяким, і таким — а з якою радістю тепер знов би надів його! Пробуємо поновити хоч яке чисто літературне видання, але покищо не щастить. Думаю, що воно таки буде, — звісно, як живі будемо.[70]

Де Ол[ександер] Ігн[атович]? Що з ним? Ніяка чутка про його сюди не доходить, або якась нісенітниця. Хтось мені казав, напр., що він десь книгарем на Волині; а то, що в Празі професорує. Напишіть йому про Петра Януаровича: адже були вони як два воли в одній супрязі від часів Петербурзького життя.[71]

Я ще в Київі і може тут лишуся, бо виїздити не хочу. Воно, правда, й коза на торг не хоче, — от же нічого ще певного сказати про себе не можу. Працюю тільки, аж мені тісно,[72] і з одного радий, що моє поганеньке здоровля все ще служить потроху. Кашляю, як і кашляв, а поза тим ще нічого, жити можна.

На весні збіраюсь до Полтави місяців на два. Кличуть полтавці, щоб зредактувати твори Мирного. Робота мені ця цікава, та може й книжечку про Мирного напишу.[73]

---

[67] Федір Павлович Матушевський помер 1919 р. в Греції, де був послом УНР.

[68] Під враженням цієї втрати починають проявлятися песимістичні думки у Єфремова, а також острах за майбутнє. Большевицька влада, яка сприяла виходові на арену маленьких, неповноцінних людей, що використовували для власних цілей бажання окупанта розкласти український рух, пригноблювали Єфремова, хоч він і знав надійних молодих людей і вірив у них.

[69] Тут висловлене рішення виконувати свої обов'язки і грати свою ролю до кінця, хоч і прийдеться лишитися самому.

[70] Натяк на важку працю в газеті «Рада» до світової війни, а після того намагання створити на початку 1920 р. літературні журнали, яких видання натрапляло на цензурні заборони. Щойно пізніше постав журнал «Життя і Революція» (від 1925 р.), трохи раніше «Червоний Шлях».

[71] Думку про те, що Олександер Ігнатович Лотоцький з Петром Януаровичем Стебницьким були як «два воли в одній супрязі» повторено і в книжці про Стебницького С. Єфремова. Друга вістка про Лотоцького («в Празі професорує») була правильніша. В Празі він перебував від 1922 до 1929 р.

[72] Мова знов же таки про працю в Академії Наук.

[73] Книжка про Мирного С. Єфремова вийшла аж 1928 р.

Бувайте ж здорові! Всього Вам доброго. Ю[лії] М[иколаївні] низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов[74]

3. V. 1923.

V.

Любий Євгене Харлампович.[75]

Використовую оце Івашка й посилаю Вам кілька рядків і од себе.

Доводиться знов перешиковуватись після смерти П[етра] Я[нуаровича], а як лава наша дуже маленька (про тих, що язиками працюють, звісно, не говорю), то й підставляти свої плечі під той тягар, з-під якого висмикнуто П. Я-ча.[76] Ну, та це певне Вам річ дуже знайома.

Здається, справа моя вияснилась зовсім: я лишаюся в Київі. Зате виїхав (до Вятки) О[ксентій] Вас[ильович] К[орчак] Чепурковський.[77] Сподівається, правда, що далі як до Москви не поїде. Отак живеш і все гадаєш: «сегодня здесь, а завтра — где ти, человек?»

Найбільше віддаю часу на те, щоб довести до пуття свою «Історію», яку частками посилаю Оренштайнові. Не знаю тільки, чи щось з того вийде, бо про долю другої посилки не маю ніяких звісток. Пишу тепер огляд літератури за останніх п'ять років (має це бути останній розділ в «Історії»), — важка і неприємна робота, і радий би я був обійтися зовсім без неї, та не випадає.[78]

А які у Вас плани? Івашко казав, що маєте переїздити, — куди саме?[79]

Чи листуєтеся з Вол[одимиром] М[иколайовичем] Леонтовичем?[80] Як що листуєтеся, запитайте його, чи одержав він оповідання з «Основи» (про Гречок), що я послав йому вже з півроку тому. Запитую про це через те, що послано його тим самим шляхом, що й Ваші згадки, а як Ви їх не одержали, то не думаю, щоб він був щасливіший.

Перечитую оце «ЛНВ» за минулий рік. Які чудові оповідання дав Стефаник.[81] Як він виріс! І які всі маленькі кругом його! Мабуть не втерплю

---

74 «Єфремов» закреслено так густо чорнилом, що пляма пройшла на 2 і 3 стор. Це, мабуть, зробив Івашко з «конспіративних» мотивів.

75 Листовий папір такого самого розміру як і два попередні однак іншого ґатунку.

76 Мова тут знов про Петра Януаровича Стебницького, якого працю частково прийшлося переймати С. Єфремову.

77 Оксентій Васильйович Корчак-Чепурківський (1857—1947) визначний лікар-епідеміолог, секретар УАН від 1928 до 1934 р. Після короткого насильного перебування в Росії повернувся назад на Україну.

78 З великою відразою брався С. Єфремов за писання про літературний процес початків совєтської власті, бо ж знов прийшлося згадувати кар'єровичів і тих, що примазувалися до влади.

79 Чикаленко збирався переїхати до Чехо-словаччини, однак ці пляни він здійснив аж 1925 р.

80 Володимир Миколайович Леонтович (1866—1933), громадський діяч і письменник. Очевидно для конспірації Єфремов пише, що переслав йому оповідання з «Основи» (про Гречок). Насправді це твір Леонтовича виданий 1922 року в берлінському видавництві «Слово».

81 Літературно-Науковий Вісник редаґував у той час д-р Д. Донцов. Це справді був час нового розквіту таланту Василя Стефаника («Марія», «Сини» та інші).

й візмуся за статтю про його, хоча й не знаю, щó з нею робитиму, як напишу.[82]

Цілую Вас. Бувайте здорові. Ю. М. «шелеснітъ поклона».

Ваш Сергій Єфремов.

5. IX. 1923.

VI.

Любий та дорогий друже,[83]

Вчора дістав Вашого листа, а по тому за годину чи що прийшли до мене Івашко з Петрусем. Все у них більш-менш в порядку, так що турбуватися нема чого.[84] Івашко каже, що не писав через те, що ніяк не вияснить справи з будинком, то й одтягався все з листом до Вас, поки щось напевне дізнається.[85] Книжки од Вас він дістав, не знаю тільки, чи всі. А з книжками, що вернулись назад, вийшла, як видно, дуже пікантна історія. Я ніби маю право, як академік, на одержування книжок без цензури, проте в цьому році не одержав жадної посилки (випадком недавно прийшов один тільки пакунок, посланий ще в серпні 1922 р.), хоча знаю, що книжки мені висилались.[86] Хто це так старається — не відомо, тільки моє «голе право» ні трохи мене не тішить, бо тепер ніяких вже новин

---

[82] Єфремов свідомий того, що його працю про В. Стефаника в советах надрукувати не можна було б з уваги на цензуру. В цьому відношенні В. Стефаникові явно не щастило. Єфремов не написав своєї праці з огляду на умови. Пізніше у 1937 р. про творчість В. Стефаника хотів писати Ст. Смаль-Стоцький, і присвятив цілий курс викладів в університеті його творчості, однак з уваги на недугу ні цього курсу вже не читав, ні не написав на цю тему нічого у ті останні роки свого життя; а може таки щось збереглося в архіві його сина?

[83] Лист ч. VI писаний на листку паперу з блокноту; з усіх боків «рисований». Розмір 6³/₄ см. × 18 см. Нагорі рукою Івашка Чикаленка написано: «Це я поправки зробив. Івашко». Як видно з першого речення Івашко і Петрусь Чикаленки напередодні написання цього листа були в гостях у Єфремова, і там очевидно домовилися, що листа Єфремова вишле Івашко своєму батькові. З другого боку листа написано рукою Івашка «батько». Івашко закреслив Є(вгену Харламповичеві) на початку і С(ергій Єфремов) наприкінці листа. Це і є ті «поправки», які згадує Івашко.

[84] Перед тим Петро Чикаленко двічі був арештований і просидів в ҐПУ в 1921 році спершу два місяці, а опісля знов довший час аж до 9-го листопада. У 1923 році це вже були справи минулого.

[85] Маєтковий стан Чикаленків після революції був плачевний. Євген Харлампович ледве перебивався на еміґрації, спершу в Австрії, а опісля в Подебрадах, а там на Україні, як бачимо з листа Івашка до батька від 1 лютого 1922 р.: *«Загинуло все майно, повернули по подушці і одіялу»*. Проте розкидані малі клаптики землі, мабуть, можна було врятувати, бо рукою В. В. Міяковського до цитованого листа Івашка додано замітку: *«Збираючись закордон Ів*(ашко) *продав клаптик землі в Кононівці біля станції»*. У Києві Івашко робив заходи, щоб отримати право на власність будинку батька на Маріїно-Благовіщенській (Саксаганського) ч. 56. Цей дім Петро та Івашко Чикаленки продали в 1927 році.

[86] Є. Х. Чикаленко послав через С. О. Єфремова якісь книжки Івашкові, які Сергій Олександрович йому передав. Однак уже й тоді надоку-

літературних не можу здобути. Вже з півроку, як замовив собі «Історію письменства» Грушевського,[87] потрібну мені для роботи, тай досі чекаю її. І, видко, не дочекаюсь!

Ще до Вашого листа почав я тут справу з одним видавництвом (офіціяльним) про передрук «Розмов про сільське хазяйство».[88] Обіцяли відповісти незабаром. Коли пощастить, то добре буде: все ж не пропадатиме праця, та й оплатиться. Запитував (Гол)[оскевича][89] про рукописи, чи виправлені примірники, — їх треба буде ще розшукати. А що робити, коли не знайдуться? Може тоді послати Вам на виправку попередні видання? Це треба знати на випадок, коли видавництво прийме до друку.

Виходить, що й до Вас вже «оскуденіе» дійшло...[90] Ми вже тут звикли, обтерпілись і навіть поправляємось, а там мабуть тільки починається. Розумію Ваше становище, — але певен, що це ж не протягнеться довго і якось вирівняється, як почало вже вирівнюватись на Україні. Жити тут взагалі ніби полекшало, хоча Ваші враження з оповіданнів Шел[ухиної][91] може занадто оптимістичні. Життя само будує, дарма що перешкод сила й з усяких боків, так що мимоволі Кузьмин[92] афоризм спадає на думку, не тільки в той бік, про який пишете.

Я власне нічого не мав би проти того, що Вол[одимир] К[ирилович][93] врешті докотився до ідеалу, — тільки коли б це трохи йому розуму додало. А то боюсь, що хутір буде собі окроме, а звичайні фантазії окроме, й опріч ще одного бешкету нічого не вийде. Такий вже собі він вдався парадоксальний...

А я собі по старому працюю і через те хутора не придбав,[94] хоча на Гоголівський вже третій рік за безплатного двірника правлю. Роботи сила — і звичайної, і незвичайної. Пишу саме книжку про Нечуя,[95] а скінчивши маю поїхати до Полтави, щоб розібрати й опорядити літературну спадщину Мирного. Думаю, що й з того книжка вийде.[96] Та тільки як їх друкувати? Послав оце Оренштайнові новий розділ для «Історії письменства» (останні роки), та взагалі не певен, чи вийде коли та Історія в світ. Щось ніяких звісток од його вже давно не маю і боюся, що й там тепер не до друку. Отак і борсаєшся — між роботою та шуканням, куди тую роботу притулити.

члива большевицька цензура знущалася над законністю і деякі пакунки з книжками повертала назад.

87 Мова про І том Історії української літератури М. Грушевського, що вийшла у Львові 1923 р.

88 Твір Є. Х. Чикаленка. Пор. прим. 27.

89 Григорій Голоскевич (1884—?) визначний мовознавець. На процесі СВУ засуджений на п'ять років тюремного ув'язнення, а опісля засланий на Сибір. Тут говориться про мовну коректуру брошури Є. Чикаленка.

90 Чикаленко бідував у Австрії. Щойно 1925 р. переїхавши до Подебрад він мав скромний заробіток при Українській Господарській Академії.

91 Дружина Сергія Шелухина. Виїхала на еміґрацію 1923 р.

92 Один з афоризмів Козьми Пруткова.

93 Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951). Мова про його хутір у Франції. Тут С. Єфремов дає дуже влучну характеристику Винниченка, який винаймав тоді фарму біля Парижу.

94 Натяк на наукову працю, яка грошей не приносить.

95 Праця С. Єфремова про І. Нечуя-Левицького вийшла 1924 р.

96 Праця про Панаса Мирного вийшла 1928 р.

А чи Ви вже твердо осілись у Відні? Що думаєте далі робити? Ю. М-ні і всім, хто з знайомих є коло Вас, «шелесніть поклона», ще й низенького. Цілую Вас братерськи.

Ваш Сергій Єфремов.

13. VI. 1924.

VII.

Любий Євг[ене] Харламповичу,[97]

Прочув оце од Івашка, що Ваша згуба знайшлася.[98] Нарешті! Ну, хвалити Бога... Але разом з Вашими записками послав я тоді ще переклад Ганни Євгеновни, оповідання для В. М. Леонтовича та книгу й рукопис Дебагорія-Мокрієвича.[99] Чи не можна пошарити по тих гемонських схованках та порозшукувати і це все? Надто мені жалко Дебагорія старий їдучи до Болгарії, свої надії на прожиток базував власне на мемуарах, які збірався продати. Спершу бомбардував мене листами, благав, прохав, плакався... А я щó міг зробити з тими песиголовцями,[100] що беруться щось робити і брешуть гірш од псів. Довелось і мені очей у Сірка позичати. Взагалі це історія, якій я ймення не доберу на жадній з відомих мені мов. Отже видряпайте і пошліть старому Дебагорієві до Болгарії, бога ради. Гарної він думки про українців!

Боюсь я, що тут Ваших мемуарів не пощастить надрукувати, а втім побачимо. Цілую і вітаю.

Ваш Сергій Єфремов.

10. X. 1924.

VIII.

Любий друже,[101]

Простіть, що так довго не відписував на Вашу листівку. Тільки цими днями вернувся з санаторії, де кінчав літо, й застав од Вас звістку. А тепер от відповідаю на Ваші запитання.

---

97 Лист ч. VII, це додаток *«до листа Івашка Чикаленка до свого батька від 15. VI. 1924»*.

98 Мова про рукопис споминів Є. Х. Чикаленка.

99 Пакет з рукописами, які переслав С. Єфремов на еміґрацію десь 1922 р., опинилися якимсь чином у Павла Івановича Зайцева (пор. прим. 107). У тому пакунку була «Хроніка родини Гречок» Володимира Леонтовича (1866—1933) — вийшла в видавництві «Українського Слова», Берлін 1922, якісь переклади Ганни Келлер-Чикаленко і спомини відомого народника-революціонера Володимира Дебагорія-Мокрієвича (1846—1926), який друкував багато споминів ще з 80-х років минулого століття. Намагання С. Єфремова таки увінчалися успіхом і рукописи потрапили врешті в руки власників-авторів.

100 Нормально песиголовцями називав Єфремов большевиків. Чи не є це вказівка на те, що згадані рукописи перевезли на еміґрацію якісь большевицькі дипломати?

101 Лист ч. VIII на трьох сторінках листового паперу розміру $13^1/_2 \times 21^1/_4$ см. Зверху листа напис рукою Є. Чикаленка: «Лист С. О. Єфремова одержано у Відні 19. X. 1924.

1. Який ТУП Ви розумієте?[102] Коли другий, після невдатної спроби перетворитись на партію, то розмови про його почались либонь 1908 р., вже після виборів до III-ої Думи, а поновлено його справді аж р. 1909-го; тоді головно заходами небіжчика Леонида Миколаєвича[103] й почали рости гуртки. Не диво, що у Вас не зберегла нічого про це пам'ять, бо й справді це вийшло якось малопомітно, само собою. У мене десь повинні бути й документи (протоколи), але через усякі пертурбації тепер їх розшукати не можу.

2. Орган Обнинського[104] звавсь «Національныя Проблеми». Розмови про його провадились дуже довго, але справді почав він виходити вже під час війни: ч. 1-ше вийшло в травні, а останнє — 4-те — в вересні 1915 р.

3. Премійовані твори були такі: «Вентиляція» за підписом «*Зелений Змій*» (чч. 160–161) і «з життя одного волоцюги» за підписом *Ів. Круча* (ч. 166). Опріч того, на конкурс були прислані, але надруковані на звичайних умовах: «Про зуби» *Гр. Коваленка* (ч. 168), «Слухайся свого серця» *Л. Старицької-Черняхівської* (ч. 177) та «З літопису мебльованих покоїв пані Білецької» *Н. Романовички* (ч. 178—179). Хто такі Зелений Змій та Ів. Круча — тепер не згадаю. Може пам'ятає Мехед, то як побачу — спитаю.[105]

Нетерпляче дожидаю Ваших згадок. Шматочок їх (у Л. Н. В.) я читав і лиш пожалкував, що так мало. Чи пощастить їх тут видати — дуже непевен: наші видавництва взагалі на тонку прядуть. Можна б, думаю, було надрукувати їх у поновленій «Україні» (редактує Мих. С.)[106] тільки що передруковувати вона ледве чи схоче. Як би знаття, що вона виходитиме, то можна було б просто сюди ці спомини й направити. Та хто ж це знає? Та не знати, чи й довго виходитиме. Я колись прохав Вас потрусити П. Ів.[107] і знайти книжку та рукописа Дебагорієві. Чи знайдено? Страшенно мене це турбує, що я так підвів старого. Якщо знайдено, то дуже прохав би послати на адресу: Болгарія. Гор. Чирпань. П. Каблукову.

З Вашими давно не бачивсь, але мабуть у їх усе добре.[108] Зо мною

---

[102] ТУП — Товариство Українських Поступовців постало з безпартійної Загальної Організації.

[103] Леонид Миколайович Жебуньов (1851—1919). Громадський діяч. Спершу російський народник, а опісля палкий українець.

[104] Віктор Обнинський (1867—1916) автономіст-федераліст, член Першої Державної Думи. Прихильник українців. Співпрацював у журналі «Украинская Жизнь».

[105] У той час жили два письменники Грицьки Коваленки — Григорій Андрійович і другий Григорій Олексійович. Тут мова, очевидно, про першого. Хто такі «Зелений змій» та Ів. Круча невідомо. Людмила Старицька-Черняхівська визначна громадська діячка і письменниця, дочка відомого поета, письменника, драматурга і артиста Михайла Старицького, убита большевиками в Києві перед приходом німців 1941 р. Н. Романович — псевдонім Наталі Данилівни Ткаченко. Мехед — Методій Іванович Павловський (1877—1957) громадський діяч і журналіст.

[106] Журнал «Україна» виходив у Києві за 1920-х років. Редактор М. Грушевський.

[107] П(авло) Ів(анович) Зайцев (1886—1965), визначний шевченкознавець, однак в особистому житті дуже невпорядкована людина. До цього місця в листі Є. Чикаленко додав: «Пав. Ів. Зайцев, що замотав був і мої рукописи».

[108] Мова про Івашка і Петруся Чикаленків.

все по-старому. Роботи не оберешся і тільки біда в тому, що спокою на душі нема. Ну, та це вже хронічно.[109]

Чи писав до Вас Олександер Федорович.[110] Я йому дав був Вашу адресу. Василь Пилипович,[111] сидючи на селі, має писати свої згадки про книгарню. Не знаю, чи вийде у його й на письмі так, як у розмові. З ним не листуюся, бо через одну дурну дрібницю він на мене, видимо, сердиться.

Вітаю Ю. М., а Вас міцно цілую.

Ваш Сергій

29–30 червня 1925.

IX.

Любий та дорогий мій друже,[112]

Оце розпочинаю, моє до Вас дружнеє посланіє. А коли скінчу й одішлю — не знаю, бо лист має бути довгий. Хоча, здається, всує його й писатиму, бо чув, що Ваші згадки вже вийшли окремою книжкою, то мої уваги вже ні до чого. Та нехай. Може вони Вам дещо нагадають, а не нагадають, то просто хай це буде дружня товариська ніби розмова з приводу прочитаного.

Насамперед — чому я так забарився з цією розмовою?

Не знаю, коли Ви послали ті витинки з газети, але дістав я їх усього з місяць-півтора тому: досить довго поблукали, поки потрапили до мене в хату.[113] Це перше. Взявся їх читати і перечитав швидко, бо цікаво, і багато мав що сказати. І власне ото й лихо, що багато. На великого листа зібратись важко, а тут ще підскочила наукова подорож до Чернігова, там посидів тижнів зо два у каторжній роботі над Шевченковим Щоденником,[114] а вернувшись застав цілу копицю коректи на столі, стос

---

[109] Натяк на большевицьке переслідування.

[110] Олександер Федорович Волошин(ов). Етнограф. Івашко збирався з його сином Костем 1921 р. виїхати з України, однак *«Петрусь дуже не радив і восени я передумав»*. (Лист Івашка до його батька 1 лютого 1922).

[111] Василь Пилипович Степаненко, широковідомий в дореволюційному Києві продавець у книгарні «Київської Старини». Про нього багато в «Спогадах» Чикаленка. Автор виразу «шелесніть привіта»?

[112] Найдовший лист С. Єфремова на 20 стор. листового паперу такого самого ґатунку як і листи 1—2. Текст листа позначений червоним і синім олівцями та приписками Є. Чикаленка. Цей лист незвичайно важливий як коментар-додаток до спогадів Є. Х. Чикаленка. Деякі замітки Єфремова не подобалися Є. Чикаленку і в наступному листі Сергій Олександрович мусів «вияснювати відношення». В. В. Міяковський провів докладний аналіз цих заміток знайшовши відповідні сторінки в Спогадах Чикаленка (вид. УВАН-НТШ, Нью Йорк, 1955, 504 стор.) і в деяких випадках пододавав замітки «поправлено», або «непоправлено». Ми користуємося цими замітками (підкреслені в тексті). Цікаво, що в ряді випадків замітки Єфремова збігаються з скупими до речі замітками, які поробив Д. Антонович готуючи іменний покажчик до Спогадів Чикаленка (стор. 487—501).

[113] Натяк на большевицьку цензуру.

[114] Це найкраще дотепер видання «Щоденних записок» Т. Шевченка вийшло як четвертий том «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова, Київ, ДВУ 1927 стор. XL + 787. У цьому виданні був близьким співробітником В. В. Міяковський.

словника, що редактую,[115] і т. и. і т. и. То коли все до пуття подоводив, знов збігло тижнів зо три. А лист до Вас — тому що довгий, все йшов у відклад... Та й довідкладався до того, що й сам бачу, що вже «в свинячий голос» мої уваги до Вас прийдуть...

Згадки я перечитав з величезним інтересом, у багатьох місцях просто з хвилюванням, бо мало не половина з того, про що в них говориться, проходила й у мене на очах, я його переживав разом з Вами й инщими дорогими людьми, духом од яких повівають Ваші згадки. Отже не треба перед Вами розводитися про те, як вони мене захопили та й нагадали і самому багато дечого з того, про що давно не згадував і що може почало навіть примерхати в пам'яті. І читаючи я часто — вибачте, любий — досадував на Вас за те, що Ви так подекуди коротко пишете, що Ви даєте, як кажете на початку, лиш конспект свого життя, передмову до Щоденника. Хотілося б ширших згадок, більше побутового матеріялу (особливо в перших розділах) і докладніших характеристик людей та подій (у дальших). Я пригадую багато з Ваших устних оповіданнів і, рівняючи їх до написаного, бачу, що конспективність їм дуже пошкодила і подекуди надавала вигляду якоїсь анекдотичности — на шкоду типовости. Шкодить і чисто з літературного боку те, що Ви дуже часто перериваєте оповідання фразою — «про це мова буде далі»: це надає викладові Вашому одноманітности. Отже найперше і загальне моє бажання — щоб Ви розробили свої згадки не як конспект чи вступ до чогось инщого, а сами по собі, — тоді вони будуть іще цікавіші.

А тепер по ряду виложу Вам те, що я собі одзначав читаючи. Цифра означає № фельєтона, як Ви сами їх позначили в тому примірнику, що у мене в руках.

16. «Чи довго ще кривді й неправді тлумити» — це не Пильчикова вірш, а Драгоманова, відомий більш у переробці Старицького. Історію цього віршу Драгоманов докладно розповів у своїх «Австро-руських споминах».[116]

— Пильчиков помер не «років через два», а 5/17 жовтня 1893 року.[117]

21. Жінку Карпенка-Карого звали, здається мені, *Надія* (а не Віра) Карлова.[118]

32. Олексій Маркевич, а не Маркович.[119]

---

[115] «Російсько-український словник», Київ 1924 — незакінчений. Перші два томи включаючи літеру Н редагував А. Кримський, а третій (літери О-П) Єфремов (вийшов 1927—28).

[116] *16* (відповідає стор.) *121* Спогадів, вид.1955; перше число є числом фейлетона. (Пригадуємо ще раз, що підкреслені слова і речення — авторства В. В. Міяковського); *поправлено вірш.* До речі Д. Пільчиків (а не Пильчиков, чи Пильчиків) стояв на національних (від націонали, як їх звав М. Драгоманов) позиціях, а не на космополітичних позиціях Драгоманова, а тому вірний драгоманівець Чикаленко не виявляє великої симпатії до Пільчикова, хоч і визнає його пропаґандистські здібності.

[117] — — *123 Дата смерти Пильчика* (так часто і в минулому столітті називали Пільчикова) *не поправлена.* (Звичайно, треба б — Пільчик).

[118] *21 — 149 поправлено ім'я дружини К*(арпенка)-*К*(арого). На честь дружини І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) назвав свій хутір коло Єлисавет(град)у «Надією».

[119] *32 — 223 не поправлено О. Маркович* (про нього мова також на наступній 224 стор.).

34. Статті Лесевича на українські теми були ще в «Сине Отечества» (найсильніше була написана, пригадую, з приводу Св. письма українською мовою).[120]

35. Михайловського звали не *К.*, а Николай Костянтинович (він звичайно підписувався *Ник.* Михайловскій).[121]

36. Вперше я був у Вас у Перешорах з Кониським не 1897, а *1898* р. До Криму ми тоді не їхали, а тільки до Одеси, куди й виїхали од Вас разом з Комарем і в його й оселилися на тих 4-5 днів, що пробули в Одесі.[122] До Перешор ми заїхали по дорозі. Всеукр(аїнська) Організація тоді вже існувала. Я хоч і знав про Організацію, але членом її ще не був і в розмовах на цю тему участи, натурально, не брав. «По од'їзді Кониського» Комар не міг нічого пояснити, бо, як сказано, він виїхав з Перешор разом з нами. Установчий з'їзд Організації одбувся р. 1897, і члени Київської Громади (напр. Лисенко, Старицький та й инші дехто) участь у йому брали. Не пам'ятаю добре, чи був членом ради Кониський; якщо не був, то не через непопулярність, а тому, що він тоді вже недугував і жив у Київі тільки влітку, а зимував з 1895 р. у Криму, — отже діяльної участи в Раді просто не міг брати фізично.[123] Взагалі про непопулярність Кониського в Організації не може бути й мови, — навпаки: його кватира була штабом, де збірались завжди і кияне, і приїзжі (і з Вами я вперше спіткався у тій ж таки кімнаті вікнами на бульвар[123a] р. 1897-го, — Ви були тоді з Юрком Тобілевичем). «Виключно культурником Кониський не був, хоча, може бути, його політика («нова ера», видання «Правди» і неустанна пропаґанда українства в межах Росії) й мала чималі хиби. Здогад про те, щб «прискорили його смерть», не має під собою жадних підстав: до чого тут якась «образа», коли просто запалення легенів разом

---

[120] *34 — ?* С. Єфремов мав на думці те місце, яке відповідає стор. 213 у Спогадах, де сказано про те, що Лесевич «писав у Рус. Мысли» та «СПБских Ведомостях»... статті «в оборону українського національного відродження».

[121] *35-237 М. Михайловський поправлено* (В. В. Міяковський помилково каже *не поправлено*). Зрештою, можливо, що цю поправку ввів В. Міяковський у нове видання «Спогадів» (ми не маємо під руками першого видання).

[122] *36 — 240 Єфремов в Перешорах* (не поправлено). Це тим дивніше, що на полі Є. Чикаленко своєю рукою червоним олівцем дописав: «Дійсно Кониський був у мене сам 1897-го року, а на другий рік з Єфремовим. Пояснити те, що Чикаленко не поправив тут тексту можна тим, що треба було б робити основні редакційні зміни в тексті, а текст уже був набраний. Кониський їздив до Одеси, де виходили друком його твори.

[123] Кониський і справді був душею Організації і скликав на перший з'їзд кого лиш можна було. З'їзд той був успішний тай участь у ньому була, як на ті часи значна (Чикаленко: «кажуть до 50 душ з різних кутків України»). Чикаленко синім олівцем підкреслив слова Єфремова: «Не пам'ятаю добре, чи був членом Ради Кониський», а на полі дописав: «А я пам'ятаю — не вибрали. Це підтверджує Лотоцький» (Олександер Ігнатович).

[123a] Будинок Кониського на Бібіковському (тепер Шевченківському) бульварі ч. 36. Незабаром після того Кониський продав цей дім і переїхав у будинок своєї дружини, де винайняв кімнатку (Маріїно-Благовіщенська — тепер Саксаганського).

з звичайною астмою задушили його.[124] Про «почесне членство» взагалі, здається мені, наплутано, бо інститут почесних членів, якщо не помиляюся, повівся у нас в Організації далеко пізніше, вже по смерті Кониського. Лисенка, напр. обрано чи не в ювілейний його рік (1903-ій), так само й Житецького. Перші кроки Організації — неясно і поплутано.[125]

37. Про М. Ковальського на цім місці — зайве, бо він же помер перед заснуванням Організації, а виходить, ніби й він був якимсь боком до неї причетний.[126]

40. Сумнів мене бере, чи була мобілізація козаків під час польського повстання р. 1830? Здається, легальна козаччина востаннє була 1812 р. і тоді Рєпнін справді був її привідцею.[127]

— Чи не анахронізм також і пригода з катером у зв'язку з пароплавбою по Дніпру? Аджеж Шевченка р. 1861-го везли до Канева вже пароплавом. Між київсько-полтавською залізницею та початком пароплавби — «дистанція огромного размера».[128]

45. «К(іевская) Старина» громадським виданням зробилась тільки з 1889 р., за редактування Кивлицького. До того ж це була особиста справа Лебединцева, а по його смерти — Лашкевича.[129]

— Хреста на могилі Шевченка вже нема: скинуто р. 1923-го. Портрет у хаті на могилі — копія з Репинського. Дерев'яні на гору східці зробила не громада, а мало не самотужки Я. Гулак (1905 р.) на зібрані жертви.[130]

46. Молчановський, як настав Клейгельс, і зовсім перестав бувати на Громаді. Навідувався тільки на редакційні зібрання і часто на них спав з утоми.[131]

---

124 Тут скрізь правда по стороні С. Єфремова.

125 Тут ближчий до правди Чикаленко. Він червоним олівцем підкреслив слова Єфремова «якщо* не помиляюся» і, внизу на цій же сторінці під x) написав: «помлика», а на полі збоку: «На перших зборах вибрано Ант[оновича], Лис[енка] та Жит[ецького] почесними членами, це підтвердив Лотоцький». Далі Чикаленко червоним олівцем підкреслив слова Єфремова «обрано чи не в ювілейний рік (1903-ій) і тим же олівцем на полі дописав «обрано 1897-го року».

126 *37 — 246 М. Ковалевський* (не поправлено). С. Єфремов помічає правильно, що Ковалевський ніякого відношення до Загальної Української Організації не мав.

127 *40 — 260. Козаки в повстанні 1830 не поп*[равлено]. Чикаленко (синім олівцем) на полі дописав: «була; я в 80х роках знав мобілізов. козаків в Лубенщині». Звичайно, сумніви Єфремова не виправдані. На «добровільній» базі козацькі відділи творили ще за Кримської війни всередині 1850-х років (пор. А. Танков, Из недавней истории малорусского козачества, Киевская Старина, т. 61 (1898) стор. 46—51).

128 —— *261 катер паров*[ий] *не попр*[авлено]. Анекдота без точної дати.

129 *45 — 294 К*[иевская] *Стар*[ина] *не попр*[авлено]. формально правда по стороні Єфремова, але фактично і Лебединців, і, до певної міри, Лашкевич опиралися на співпраці Київської Громади, отже й Чикаленкову думку можна прийняти, очевидно, з певними застереженнями.

130 Того, що большевики скинули 1923 р. хреста на могилі Шевченка, Є. Чикаленко знати не міг. Гірше те, що він перепутав Репіна-Ріпина з Репинським тай даних про сходи на могилу не поправив («Спогади» стор. 295).

131 Чикаленко на полі червоним олівцем написав: «бував» (у «Спогадах» стор. 298 зазначено «рідко»). Н. І. Молчановський (1858—1906) визначний

— «Основи» *не* вів Шевченко, бо помер на самому її початку.[132]

47. Справу з «Словником» переказано несправедливо щодо Грінченка і з фактичного боку не так, як було. Науменко нічого не редактував. Він тільки лишив був за собою *А* і *Б*, але за два роки не зібрався їх обробити, і їх зробив Грінченко. Тоді тільки й стало питання, чи має стояти на словнику й ім'я Науменка. Отже «радости» для Грінченка в Чернігові не могло ще бути ніякої. На мою думку Грінченко, зробивши цілий словник, мав повну рацію вимагати, щоб одне тільки його ім'я й стояло на його праці.[133]

48. Ніколи на з'їзд не приходив околоточний. Це було р. 1896-го з лекцією Антоновича в господі Кононенка, а ще раніше, кажуть (бо то було не за моєї пам'яти), з зібранням на Шевченкові роковини. Епізод з лекцією Антоновича я розповів у «Раді» 1908 р.[134]

48. Шраг учився не в Московському університеті, а в Петербурзі — спершу в Мед(ично)-хірургічній академії, а потім в університеті.[135]

— Ф. П. Матушевський якщо і секретарював на з'їздах, то випадково. Ця робота падала виключно на мене, опріч того часу, коли я сидів у тюрмі (1906 р.).[136]

49. До організації мене принято р. 1901, і я, бувши студентом, був і членом, спершу кооптованим (так мені сказав Антонович), а потім перші ж

український історик і громадський діяч, за свою діяльність засланий на Сибір. Вивчав документи до історії України в Стокгольмі і Будапешті.

[132] *46 — 302 Основа; вів Шевченко* (не поправлено). У Єфремова правильно. Шевченко брав участь у підготовці і бачив перше число «Основи» та деякі матеріяли до дальших чисел.

[133] *47 — 303 Словник* (не поправлено). Є. Чикаленко зазначив на полі червоним олівцем: «У мене розказано вірно. Науменко сам зрікся і Г[рінченко] вдруге редагував А—Г». Справа словника Київської Громади, до якого матеріяли збирали українські діячі майже пів століття, лишається спірною. Так наприклад, мій батько (Д. Антонович) погоджувався в цій справі з Чикаленком, однак не можна забувати, що він мав ідеологічні спори з Грінченком. У справі словника зударилися дві генерації, два світогляди і підходи. З одного боку амбітний і, ніде правди діти, з важким характером, але незвичайно працьовитий Б. Грінченко, який обов'язково хотів, щоб його прізвище фіґурувало на словнику, а з другого боку Стара Громада, яка справу словника уважала громадською справою і тому не хотіла, щоб на словнику фіґурувало якенебудь прізвище. Це один з вічних спорів і в залежності від характеру та світогляду різних поколінь, буде по різному розв'язуватися, отож і «правда» може бути по різних боках. Про Грінченка дивися також далі в примітках до параграфів 50, 53, 56, 57, 62, 67, 68, 72 і 81. С. Єфремов скрізь виступає вірним оборонцем Бориса Грінченка.

[134] *48 — 311. Околодоч*[ний] *на з'їзді Організації не попра*[влено]. Правда по стороні С. Єфремова. Це доказують спогади О. І. Лотоцького «Сторінки минулого» т. І, Варшава 1932 (Саут Баунд Брук 1966) стор. 170 і замітка Д. Антоновича в іменному покажчику до «Спогадів» Чикаленка, стор. 487. Обидва автори однозгідно твердять те саме, що й Єфремов. Єдине розходження між С. Єфремовим і Д. Антоновичем у тому, що перший відносить це до 1896, а Д. Антонович до 1897 р.

[135] *48 — Шраг — університет нема.* На полі Є. Чикаленко дописав синім олівцем: «Шраг вчився... можливо». Тому він і викреслив згадку про освіту Шрага з тексту споминів, отже виправив.

[136] —— *312 Ф. Матушев*[ський] *секретар*[ював] *не поправ*[лено]. Свідчення Єфремова правильне.

збори й вибрали мене. Матушевський тоді вже не учителював, а вчився в Дорпаті. Дурдук(івський) вже скінчив Академію, а Страшкевича й зовсім не було, він перебрався до Київа пізніше, либонь р. 1903. Доманицький захопився кооперацією пізніше — р. 1904—1905, перебуваючи в Колодистому. Прокопович так само почав працювати у видавництві пізніше, вже по революції, бо цілими роками перебував за кордоном як учитель у Терещенків. Лотоцького не було в Київі з 1900 р. Взагалі тут наплутано.[137]

49. «Тарасівці» тоді вже не істнували як організація.[138]

— Квасницький і Хотоцький поробились кооператорами вже геть-геть пізніше, — Квасн(ицький), напр., одсидівши за «Громадську Думку», отже десь р. 1908—09.

50. Чи ж Грінченко справді вимагав, щоб звільнити Степаненка? Або хтось инший? Я певен, що серйозно цього ніхто не ставив. Ми частенько нарікали на Степаненка за деяку грубість з покупцями, за рутинність, але поважали за чесність і правдиву вдачу, так що про звільнення не могло бути й мови. Епітет «удалой книгопродавец» трапився в листі тільки раз випадково і не для конспірації, а просто тому, що малописьменний автор листа не знайшов кращого комплімента. Спопуляризували ж цей епітет вже ми сами, звучи так Степаненка в жарт.[139]

— «Красу і силу» Винниченко приніс не до редакції, а до мене особисто. Взагалі весь епізод переказано не так, як він був. Секретарем «К[іевской] Старины» був тоді вже я, а не Доманицький (тоді вже він хорував і в Київі не жив).[140]

52. Ювілей Лисенка і наша з ним подорож до Галичини були р. 1903, в листопаді, мабуть.[141]

— До готелю Саського ми заїхали не тому, що там жив Вовк, а тому, що я перед тим прожив там зо два місяці.[142]

— Оповідання Вовкове про Кузьму, мало не дословно записане, я надрукував у «Нашому Минулому» 1918 р.[143]

53. В «Раді» не було ніяких «гострих виступів» Грінченка, та й взагалі писав він там мало. Ви, мабуть, розумієте статтю в 55 ч. «Громадської думки» — «До наших товаришів-галичан». Вона без підпису. Хто її писав, я не знаю, бо тоді сидів у тюрмі. Але знаю, що вся редакція поділяла виложені в ній думки: Федір Павлович, напр., не раз говорив навіть гостріше: «Галичанин. Гнать його в шию». То чому ж Ви винуватите самого Грінченка за «нетактовність»? Я оце допіру перечитав ту статтю — написано її дуже м'ягко й уміърковано. Не дивно, що тоді Галичане розсердились, а дивно, що Ви й тепер той анонімний, значить редакційний виступ трактуєте так суворо й робите за його винним одну людину.[144]

---

137 *49 — 314 С. Єфремов* (не поправлено). Правда по стороні Єфремова.

138 *49 — 319 Тарасівці?* (Правильніше було б стор. 318). Чикаленко зрозумів свою помилку-анахронізм і викреслив те місце, бо в спогадах його нема.

139 *50 — 322 Г. Степаненко зм'ягчено. Ус*[унено] *пр*[ізвище] *Грінченка.*

140 —— *325 «Краса і сила»* (не виправлено). Синім олівцем Є. Чикаленко зазначив: «Красу і силу» я вірно переказав». Свідчення протирічні.

141 *52 — 331. Ювілей Лисенка.* Виправлено.

142 —— *332. Отель Сасько.* В тексті нема назви готелю.

143 —— *332 Кузьма.* Нам не ясно, яку примітку тут хотів подати В. Міяковський.

144 *53 — 339 Грінч*[енко] *в Раді* (не поправлено). Проти слів «Федір Павлович [Матушевський] напр., не раз говорив» Є. Чикаленко червоним

54. Жебуньов ніколи не виходив з Ради «Просвіти» — навпаки, працював до самого її закриття. Всує й тут згадано автократизм Грінченка. Цей автократизм виявлявся хіба в невсипущій роботі, з найчорнішої починаючи. А Жебуньов, цінючи цю роботу, навіть спеціяльний фонд при видавництві «Просвіти» заложив був.[145]

55. Японська війна почалася 27 січня 1904 р.[146]

— З'єднана трупа зовсім не один сезон грала: почавши з 1899 р. два сезони грала в Київі з Кропивницьким і Заньковецькою, а Садовський аж до 1905 р. Провінція так само бачила їх укупі тих самих кілька сезонів.[147]

56. Постанова про політичну програму Організації була зроблена, мабуть на літньому з'їзді 1903 р., а може й 1902 р. Постать Грінченка шаржовано. Бурхливий з'їзд був 1904 р. В Раді ні Квасницький, ні Чехівський ніколи не були: Квасницький тоді вчителював на Звіринці, а Чехівського й зовсім не було в Київі.[148]

57. Є[фремов] «був тоді всеціло під впливом Грінченка, який ніколи не перечив Є[фремо]ву, а навпаки похваляв усе, що той писав, чи робив» — це не так. За Кобилянську, напр., і Грінченко зі мною спорився і спорився дуже. Та й було те р. 1902-го, і Ваші «гострі доріканя» не заважали нам бути приятелями. І холоднішим я до Вас не став, — остільки не став, що, напр., Грінченко вважав, що я під Вашим впливом «всеціло». Бачите, який курйоз виходить! А справа мабуть у тому, що я і тоді мав, і тепер маю (може й погану) звичку слухати кожного, хто, як мені здається, має рацію, а робити все ж як мені здається кращим. І це ріжні люде раз-у-раз ставили на карб чиємусь чужому впливові. Так було й в епізоді з Кобилянською, коли я вперся проти всіх. До речі: таланта Кобилянської я ніколи не одкидав, а до «Віку» не взяв її за-ради протесту проти напряму її творчости, — протесту може справді молодечо- дурного. Але я й тепер у йому не каюся, бо цим безперечно викликано було деяку диференціяцію наших літературних сил і вважливіше відношення до літератури. Думаю, що весь наш тодішній «розбрат» у Вас вийшов і неясно, і несправедливо.[149]

олівцем зазначив: «Це говорив Ніковський». До слів Єфремова «То чому ж Ви винуватите Грінченка за нетактовність?» — Чикаленко червоним олівцем на полі зазначив: «писав її Грінченко».

145 *54 — 341 Комітет грамотности* (має бути стор. 342). Не поправлено, хоч твердження С. О. Єфремова про Жебуньова підтримують записи самого Чикаленка в «Щоденнику», Львів, Червона Калина, 1931, стор. 98 (10 листопада 1909) і стор. 122 (10 квітня 1910) і далі.

146 *55 — 345 Японська війна* (не поправлено). У Єфремова правильно.

147 —— *346* (-347). *З'єднана трупа*. Не поправлено.

148 *56 — 335-7, 8 платформи*. Чикаленко на полі коло цього параграфу поставив червоним олівцем знак запитання і оклику (?!), а слово «шаржовано» підкреслив.

149 *57 — 366 Грінч*[енко]-*Єфр*[емов]-*Кобилян*[ська]. Проти слів С. Єфремова «це не так» Чикаленко на полі червоним олівцем поставив «так». Описані курйози були в Чикаленка і з М. Грушевським (Щоденник, стор. 149 і далі, а зокрема 151 і далі), отже виснення Єфремова зрозумілі.

Щодо О. Кобилянської, то демократові-народолюбцеві Єфремову не подобалися погана мова і «аристократизм» О. Кобилянської. Щодо мови з ним згоджується і Є. Чикаленко. (Спогади, стор. 366).

58. Доманицький помер р. 1910.[150]

— Думаю, що наші «сварки» у Вас перебільшено, бо ж усі національні виступи ми робили єдиним фронтом. Віттевські сількогосп[одарські] Комітети тут анахронізм, бо ж вони були 1902 р.[151]

59. Зазначено на «Кобзарі» 1860 р. йменння видавця П. Симиренка — проти його волі. Він навіть був дуже з того не вдоволений. До речі — чому пишете — Сіміренко?[152]

— «Ruthen[ische] Revue» — пізніше, вже в 900-х рр.[153]

60. Перша нарада журналістів була у лютому 1905 р., делеґатом був я. Ви були вже на другій.[154]

— Короленко надрукував свого листа не в «Юге» (це херсонська невеличка газетка Гошкевича), а в «Южных Записках».[155]

62. І знов мене сумнів бере, чи були членами Ради Квасницький та Чехівський.[156]

— «Селянської Спілки» центр був, мені здається, таки в Київі, а не в Полтаві. Тут був вироблений статут, тут мав одбутися й перший з'їзд, у мене[157] цілий грудень пішов на підготовку до його. За «Сел. Спілку», між иншим, мене й посаджено, то це я добре пам'ятаю.[158]

62. Чернігівська Громада теж була розкололася. Поміркованіші (Верзилов і ин[ші] — лишились у Демокр[атичній] Партії).[159]

— «Радикали внесли повний розбрат і тим звели до нуля роботу тих громад, і там скрізь запанувала «московська демократія»... Невже Ви серйозно думаєте, що то через радикалів запанувала московська демократія? А воно так виходить.[160]

— Ґектографована відозва вийшла раніше, р. 1902. І про які «дійсні гріхи» Грінченка вона говорила — не розумію. Там на Грінченка звалювали тільки те, що він як «підлий ліберал» вихвалював «кнута» й запобігав перед урядом — видима дурниця. Фінал цієї дурної історії одбувся

---

150 *58 — 367. В. Доманицький.* Дати смерти не поправлено. У Чикаленка 1908, насправді В. Доманицький жив 1877—1910.

151 До слів «Віттевські... комітети тут анахронізм» на полі (тут і далі скрізь позначки і записи червоним олівцем) Чикаленко написав «ні», а після 1902 р. додав «(1902—1905) див. х». Внизу під текстом листа замітка х). Спомини Вітте І т. стор. 477.

152 *59 — 371 Кобзар.* Не поправлено. Хоч правда по стороні Єфремова (лист В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка з березня 1860 р.). Чикаленко таки змагається і на полі написав: «так сам В(асиль) Ф(едорович Симиренко) підписувався.

153 *59 — 372 Ruth*[enische] *Rev*[ue]. Не поправлено. Часопис виходив у 1903 р.

154 *60 — 374 З'їзд журналіс*[тів]. Не поправлено.

155 — — *377 Короленко — «Юг».* Не поправлено.

156 *62 — 384 Квасницький і Чехівський.* Не поправлено. Чикаленко підкреслив слова Єфремова «чи були членами Квасницький і Чехівський» і збоку написав: «були».

157 Єфремов помилково написав «мені», а Чикаленко справив на «мене».

158 *62 — 385 Центр. Сел. Спілка Полтава Київ.* Не поправлено. В. Міяковський, очевидно, уважав, що центром був Київ, а тому підкреслив слово *Київ.*

159 *62 — 386 Черні*[гівська] *громада.* Не поправлено.

160 — — *386 радикали і розбрат.* Не поправлено. Правда по стороні Єфремова.

у Вас в хаті (пам'ятаєте Мушине—«Проф. Антонович» . . .).[161]

— Про виразний вплив на мене Грінченка я вже говорив попереду.[162]

— До виборів тоді ніхто (не тільки українці) серйозно не готувався, бо була революція. Підготовка до виборів почалася вже пізніше, коли радикали й демократи вже поєдналися — отже, як могла бути «непрестанна боротьба» між ними на цьому пункті. Перемога росіян-кадетів сталася, навпаки, тому, що ми вкупі навіть (і рад. і дем.) були занадто слабі, а не тому, що чужі нібито нашу боротьбу використали.[163]

— Лозинський і В'язлов — пізніше зробились нашими «приятелями», а р. 1905-го й чутки про них не було, та В'язлов і не жив у Київі.[164]

— Кінець 62 фельєтона — суцільний анахронізм.[165]

66. Здається мені, що придворна кар'єра Распутіна почалася не 1905 р., а значно пізніше.[166]

67. Уступ про «самолюбство Грінченка» («його тішило, що він тепер є першою особою» і т. д.) — ох, як це прикро читати у Вас, любий Євгене Харламповичу.[167]

— Про газету почали ми спільно думати й без постанови з'їзду.[168]

— Епізод із «ся», чи не пізніший. (Згадайте оповідання Васильченка року десь там 1910). До його мабуть належить і Ваш афоризм. Принаймні я його од Вас чув тільки тоді.[169]

68. Якась плутанина з переговорами демократів і радикалів. Я тоді сидів у тюрмі і деталів не знаю. Але як міг Грінченко домагатися монополії на газету, як газета («Громадська Думка») вже виходила.[170]

— «Товариства допомоги студентам» не було, а було «Общество им. Т. Г. Шевченка для вспомоществования учащимся уроженцам Юга России».

---

161 — — *386 Гектограф*[ічна] *відозва.* Автор Д. Антонович (Муха), який і судився з Б. Грінченком на суді чести.

162 *62 — 387 Вплив Грінч*[енка] *на Єфремова.* Не поправлено. Пор. прим. 133 і текст і прим. 149. Про це саме пише Чикаленко і в «Щоденнику». (Запис 3 лютого 1908, стор. 21-22). Все ж таки можна з певністю сказати, що Єфремов під впливом Грінченка не був і між ними дуже часто бували спори. Це були дві незалежні, хоч ідеологічно до певної міри і споріднені величини.

163 — — *387. До виборів у Д*[ержавну] *Д*[уму] *ніякої акції не вела.* Чикаленко додав на полі: «я сам сказав, що пізніше».

164 — — *388 Лозинський і В'язлов.* Не поправлено.

165 — — *389—390 анахронізми.* Тут у «Спогадах» Чикаленка і справді поставлено поряд події з різних років.

166 *66 — 404 Распутин.* Не поправлено. Перша зустріч царя Миколи Другого з Распутіном відбулася щоправда вже 1 листопада 1905 р., однак «своєю людиною» при дворі Распутін став вже пізніше. (За інформацію дякую д-ру Р. Олійникові).

167 *67 — 409 Грінч*[енка] *тішить перша особа.* Не виправлено. Чикаленко відносився до Грінченка крайньо неґативно (зокрема з уваги на те, що Грінченко після короткого періоду співпраці назавжди розійшовся з «Радою»), хоч і цінив його працьовитість, наполегливість, видавничу діяльність і відданість українській справі (Пор. «Щоденник», стор. 126—127).

168 *67 — 411* (має бути 412) *газета.* Не поправлено.

169 *67 —412 ся віддiлити.* Не поправлено. До слів Єфремова «Епізод із ся ітд.». Є. Чикаленко на полі додав: «піднімалося не раз і в редакції».

170 *68 — 413-4 рад* [икально] *-демокр* [атична партія], *газета Грінченка.* Не поправлено. На полі Є. Чикаленко написав: «Ще не було газети, це було вкінці 1905, а газета почалась з 1906 р.».

«Кобзаря» спільними коштами видали обидва Петерб(урзьких) Товариства ім. Шевченка і «Благотв(орительного) общ(ества) издания общеполезн(ых) и деш(евых) книг».[171]

70. Причина занепаду д(емократично)-р(адикальної) партії не так у переобтяженні людей, як у загальній політичній реакції, що прийшла слідом за революцією 1905 р. Під час тієї реакції й закриття «Просвіт» виходила вже не «Гр. Думка», а «Рада».[172]

72. Журнал обстоював дуже не сам Грінченко, а й я, бо вважав себе більш здатним до журнальної, ніж до газетньої роботи.[173]

81. Справа з газетою надто важлива, але багато сумнівів вона викликає в Вашій редакції. Про перший рік газети мені трудно говорити. Ви розповідаєте здебільшого про такі факти, яких свідком я не був і знаю їх тільки з чужого голосу (од Вас таки та й од другої сторони — Грінченків, Матушевського, тощо). Розваживши скільки можу, об'єктивно ті суперечні посвідчення і надзвичайно складну ситуацію — думаю, що освітили Ви всеньку справу однобічно і неточно, а надто всюди виставляючи Грінченка якимсь лихим генієм, чорним духом, що все робив на капость та своє самолюбство тільки тішив. Це, розуміється, не так. Не забувайте взагалі тодішнього гарячого часу і його перебільшених надій. Не забувайте, що й ближчі до газети люде політично і соціяльно не були однодумцями. Не забувайте хоча б ролі тоді В. М. Леонтовича, що навіть таку м'яку й урівноважену людину, як Матушевський, доводив до крайньої міри гніву й обурення. А на всьому виходить — Грінченко винний?![174]

Ну та досить цих хаотичних уваг. Вам певне вже надокучило їх читати, як і мені писати. Більшість їх — дрібниця. Я й сам за найбільшу ваду у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка.[174а] Про це я вже Вам писав, посилаючи Ваш рукопис, і дуже жалкую, що Ви тих моїх слів не взяли під увагу[174б] й дали образ людини дуже далекий од правди. Саме цими днями я читав (у рукопису) згадки В. П. Степаненка — і він з таким пієтетом говорить про Грінченка... А у Вас читач набереться враження, що то був неможливий ґдира, інтриґант, самолюб, якась надзвичайно злостива фіґурка. Ви ж сами знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення. Я зовсім не прихильник фарисейського правила, що de mortuis nil nisi bene; я знаю й хиби Грінченкові, але думаю, що навіть його хиби були ніби відпором проти наших громадських хиб, що причина конфліктів, зрештою на теперішню мірку дрібних і незначних, лежала не в йому часто, а в противній стороні. Ко-

---

[171] *68 — 415 Т-во допом*[оги] *студ*[ентам]. Не поправлено. В Єфремова правильно.

[172] *70 — 426 Параліч дем-рад. партії.* Не поправлено.

[173] *72 — 438 (і далі) Журнал.* Частково поправлено. Так наприклад, на стор. 440 написано, що «Б. Грінченко і С. Єфремов запевняли, що на журнал і т. д.».

[174] 81 — 450 і далі. Проти слів «виставляючи Грінченка якимсь лихим генієм, чорним духом» (підкресливши чотири останні слова) Чикаленко написав на полі: «то він таким і був».

[174а] Слова від «...уважаю Ваше...» до «...Грінченка» Чикаленко підкреслив червоним олівцем.

[174б] До «слів не взяли під увагу» Чикаленко на полі дописав: «я того листа не дістав». Рукописи Чикаленко дістав пізніше, а лист, мабуть, десь пропав.

ли я, напр., навпроти Грінченка поставлю «старогромадську публіку»,[175] то не вагатимусь сказати, на чиєму боці була правда. А ту сторону Ви не хочете цінити по заслузі... Ну, та справді вже досить. Треба нарешті кінчати.

Кілька тижнів тому я послав Вам усе, що міг знайти по наших книгарнях з термінологічної літератури, а також свою книжку про Івана Семеновича.[176] Чи одержали? Може Вам ще чого треба — то напишіть. Вже одіславши, похопився, що не вложив до посилки рус.-укр. словника, якого досі вийшов тільки один покищо том. Якщо й він Вам потрібний буде, то вишлю. Друкується тепер т. III (О-П), на жаль, під моєю редакцією). Кажу на жаль, бо ця робота мені нецікава й одбірає багато часу та одбиває од цікавіших мені тем і праць. Та — мусів, нічого не зробиш! Кримський працює над II-м томом, який теж друкується. Хотілося б швидче скінчити, щоб мати вільну руку на щось инше, але певне з рік ще сидітиму над цією роботою єгипетською, якщо віку продовжиться й здоровля послужить. Взагалі з словниками у нас починає ставати справа на реальний ґрунт. Інститут Наукової мови при Академії Наук дістав замовлення на 20 термінологичних словників і, що важніше, не тільки замовлення, а й грошей на той рік — 100 000 карб. Коли захоплення пішло вже «до глибини кишені»,[176a] то словники будуть. Так за рік, за два; може уся праця буде скінчена. Яка вона буде — то вже инша річ. На свою, напр., роботу я дивлюся як на чорнову, після якої можна буде приступити вже до путящого словника. Ну, та взагалі нам «хватопеком» доводиться за рік-два робити таку роботу, на яку инші можуть витратити десятки років за далеко кращих обставин.

Як же Вам на новому місці живеться? Дуже-дуже, пишучи цього листа, хотілось мені просто, як колись, поговорити з Вами. В листі всього не напишеш, та й виходить часто не те, що хотів сказати.

Братерськи обіймаю і цілую Вас. Ю. М. — привіт. Коли бачитесь з ким із добрих людей, то «шелесніть поклона» (до речі — з автором цього виразу я тепер часто листуюся: бідує він, сердечний, тяжко на селі, хворий і знесилений). Ну, бувайте ж здорові!

Ваш Сергій Єфремов.[177]

---

[175] Стара Київська Громада. С. Єфремов має на увазі В. Науменка та ін.

[176] Нечуй-Левицького.

[176a] Любимий вираз Чикаленка, що «Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини кишені».

[177] Варто хоч коротко обговорити питання, чи поробив поправки в своїх спогадах Чикаленко на базі заміток С. Єфремова? Написавши спогади Чикаленко напевно давав їх переглядати теж іншим людям (О. Лотоцькому, Д. Дорошенкові, В. Короліву-Старому, може М. Славінському та іншим), отже не легко з'ясувати поскільки Чикаленко взяв на увагу саме замітки Єфремова. В деяких випадках пам'ять обох пригадувала інакше речі, в деяких помилявся Єфремов, але здебільшого його замітки правильні. В одному випадку: про поїздку з Лисенком до Львова (пор. прим. 141) ми можемо майже з певністю сказати, що поправку в свої спогади Чикаленко вставив на підставі цього листа Єфремова, оскільки М. В. Лисенко їздив до Львова в супроводі лише двох осіб Чикаленка і Єфремова (пор. прим. 135). У деяких випадках Чикаленко визнав, що помилявся, але змін не вніс (відвідини Кониського і Єфремова в Перешорах). Однак у деяких випадках поправки Чикаленка збігаються з поправками, які пропонував Єфремов, а тому ми маємо всі підстави припускати, що Чикаленко ними покористувався, хоч «Спогади» вже були в друку.

Олег В. Ґерус

УКРАЇНА В ОПІНІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО УРЯДУ 1919—1927 РОКІВ

Зацікавлення Україною офіційних урядових чинників ЗША почалося разом із Революцією 1917 року. Упадок Російської Імперії, а, зокрема, її дезінтеґрація по лінії національного самовизначення привернули увагу багатьох чужинецьких аґентур на території Росії та викликали живе зацікавлення суттю і характером окремих національних рухів. У зв'язку з цим західні й американські дипломати започаткували низку досить цікавих, хоч не систематичних і фраґментарних, а то й помилкових, компілікацій про льокальні події.

З упадком Російського Тимчасового Уряду еволюція української державности під проводом Центральної Ради несподівано набрала широкого масштабу в думанні Антанти. Захоплення влади більшовиками й декларація миру «за всяку ціну», що були проти інтересів Антанти, поставило Україну в незавидне становище. Тепер висунуто Україну як логічну заміну на східньому фронті за неіснуючу вже російську мілітарну силу. Одначе дальший розвиток подій не сприяв цьому. Показалося, що через тодішню ситуацію мілітарної транспортації і достави, в додатку до ворожости більшовицького режиму, як також через обмежений вплив Центральної Ради на українській території, роля України як мілітарної сили по стороні Антанти є непрактичною, або й зовсім неможливою.

Наступний договір між Україною і Центральними Силами в Бресть-Литовську радикально змінив образ України в очах Заходу. Тепер Україна із нації, яка боролася за своє самовизначення, перемінилася у вороже політичне твориво австро-німецьких інтриґ. Цей договір, на велике вдоволення росіян, якраз допоміг американському урядові впевнитися в тому, що правдивий український націоналізм, як такий, зовсім не існував і що явище української самостійности є нічим іншим, а тільки німецьким витвором. Така несимпатична і обурююча атмосфера серед американських офіційних чинників, що була викликана Бресть-Литовськими подіями, значно сприяла для зростання антиукраїнської пропаґанди зі сторони росіян і поляків.

Отож хоч президент Вілсон ставився до деякої міри й симпатично до українських аспірацій, його державний апарат, включно з секретарем Лансінгом, рішучо опонував самостійність України, а з політичних і психологічних мотивів ставив на перший плян об'єднану

Росію.[1] Зовсім не зникло і традиційне поняття Росії як гомоґенної держави. А зобов'язання Антанти супроти російських антибільшовицьких сил, зокрема супроти Денікіна, виключило всяку форму можливої піддержки української справи.

На Мировій Конференції в Парижі питання української самостійности знову було оцінено дуже низько зі сторони Американського Міністерства Заграничних Справ. В такому насвітленні представлено цю справу й у Вашінґтоні. Так, що ворожа настанова і політика американських урядових чинників неґативно позначилась на дальшій долі України. Перепрацьований і тенденційно поінформований і введений в блуд президент Вілсон не зумів поставити українського питання належно. Тому не диво, що справа української самостійности далеко не зайшла.

У міжвоєнному періоді дипломатичні кола ЗША продовжували цікавитися питанням України й про українські справи збирали інформації в Польщі і СССР, незалежно від того, що до 1933 р. навіть не було офіційних дипломатичних зв'язків між Вашинґтоном і Москвою. З огляду на те, що в політиці дуже важливим чинником є відношення між дипломатією і державною силою, американські відносини з Польщею і СССР були базовані на їхній інтерпретації державницького стану тих країн. З цього виходить, що українське питання розглядалося в загальному контексті польської і совітської сили радше, ніж як окрема справа.

Для ілюстрації і характеристики інформацій, які, без сумніву, мали рішаючий вплив на децизії американського уряду в українських справах, подаємо нижче деякі документи. Ці документи вибрані з широкого архівного матеріялу,, як відповідні приклади.[2] Вони були опущені з офіційної публікації дипломатичних документів Америки.[3]

*

Документи I (860E. 01/18), II (/26) та III (/27) ілюструє офіційну американську опозицію до справ української незалежности. Обурене нездарністю Денікінської Добровольчої Армії поставити опір большевизмові, Міністерство Заграничних Справ обвинувачує за всі невдачі контрреволюціонерів — український сепаратизм, формуючи свою опінію на інформаціях своїх попередніх, ще за царського часу, дипломатів.

Документ I-й заперечує чутки про непопулярність Денікіна на Україні. Документ II-й вказує на жалюгідне становище українських дипломатичних місій (в цьому випадку — Олександра Лотоцького в Константинополі), що назагал були не бажаними і не визнаними. Документ III-й повторює поширену думку про українські і австро-німецькі взаємини.

---

1 United States, Department of State, *Foreign Relations of the United States: Paris Peace Conference, 1919,* XI, p. 255.

2 National Archives, Department of State, Wash., "Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Russia and the Soviet Union, 1910—1929".

3 United States, Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1918 Russia,* Wash., 1932; *1919 Russia,* Wash., 1937.

DEPARTMENT OF STATE
DIVISION OF NEAR EASTERN AFFAIRS
(Russia)

Mr. Poole:

This got buried. I suspect any Ukrainian diplomatic Mission. Our latest hope is that Denikine and Petlura have come to a composition in which the Ukraine is to be a part of a united Russia with autonomy and other difinitions of moot questions.

It is of course a fact that the separatist movement in the Ukraine owes its origin to Austrian propaganda several years ago and which was agitated during the war by our mutual friend the Archbishop of Lemberg Sheptitzky or whatever his name is.

I would like to have a crack at the outfit guilty of the alleged performance described in this telegram and believe we should not allow it to go unnoticed.

B. O.
10/3/1919

TELEGRAM RECEIVED

FROM Green,
Stockholm
Dated September 9, 1919.
Recd. 7:27 p. m.

Secretary of State,
Washington, D. C.
4055 September 9th, 1 p. m.

The Ukrainian Diplomatic Mission here issues a communique repudiating statements recently put out by the British military authorities and circulated in the English press on the subject of the ejection of the Bolsheviks from Odessa to the effect that the peasants of the Ukraine had lost their desire for independence and were eagerly awaiting the arrival of Denikin's troops. The communique states that the peasants are wholly without sympathy for the Russian volunteer force and consider Denikin a reactionary. American Mission's 397.

Wheeler

TELEGRAM SENT

DEPARTMENT OF STATE Cipher
Washington, November 8, 1919.

AMEMBASSY
LONDON

Please note the following and repeat to Legation at Stockholm:

Quote: For your guidance in connection with your 4055 September 9, 1 p. m. and subsequent telegrams relating to communiques of the Ukrainian Diplomatic Mission, you are informed that reports coming to the Department from American

observers in the Ukraine support the view that the Ukrainian movement for independence is not justified by ethnological or economic facts. It is in large part the result of Austrian and German propaganda. Petlura seems to be little better than an adventurer.

With particular reference to your 4055, you are informed that recent reports from the Ukraine confirm the statement of the British military authorities that the arrival of Denikin's troops was acceptable to the inhabitants of Kiev and adjacent territory. *Unquote.*

Lansing

R
DCP/LSS860E. 01/18
Enciphered by DL
Sent by operator
11/8, 1919 — 8:15 p. m.

Con-166-20

FROM: Minister Plenipotentiary,
Ukrainian Government
in Turkey.

Constantinople, January 6th, 1920.

Excellency:

The Ukrainian Government, as all Eastern Europe, is passing through a most frightful crisis. I felt myself obliged to express to the Governments of the Nations and States which are now enjoying order and security through the mediation of their representatives at Constantinople, the desperateness of the present situation, hoping that in those governments the Ukrainians will find a just appreciation of the immediate needs of all civilized humanity.

The Russians now divided by internal strife are united in their instinctive and supreme desire to reconstitute the integrity of the former Empire, and are seeking the conquest of Ukraina. Its rights, its national and cultural aspirations, blocked by almost the entire world are now subjugated to fresh violences by the Russians, whether they are Bolsheviks or not.

The war which has broken out so suddenly between the Volunteer Army and the Ukrainians has weakened the front and has permitted the Red Army to advance as far as Kieff. It has struck a blow against the ideals and principles of justice which the Volunteer Army has proclaimed. It has destroyed all hopes of the re-establishment of order in so-called Russia (Muscovy), the aim which the Ukrainians have always held dear, since they have so much suffered from the proximity of a country in a chaotic and archaic state.

Foreseeing these events, the Government of the Ukrainian Republic has made a representation to the Allied Governments, insistently asking for suitable intervention and proposing what influence should be exercised by General Denikin to cause him to modify his inconcilliatory attitude, and offering him the most advantageous conditons. General Denikin has not listened to the voice of reason. He wants possession of the rich Ukraine as a base of operations and as a comfortable and peacable winter quarters. He prefers this assurance rather than to

profit by the aid and support of the Allies, in his struggle against the Bolsheviks. And, now he is forced to fall back all along before the insurgent Ukrainians (Bolshevists), as well as before the troops who have unexpectedly entered the game in order to guarantee to their country lasting protection against the threats of the Russians.

The Ukrainian Government alone has the right to express the wishes and desires of the Ukrainian people, and that is the same government which has for two years struggled against the Bolshevists and which had hoped to find in the Volunteer Army an ally against the common enemy. This government predicted the fatal result of the policy of General Denikin who is filled with the prejudices of the ancient order and old imperialistic ideas.

With the disasters of the Volunteer Army which, instead of pursuing its natural aim of advance on Moscow, has given itself over to the conguest of organized countries, and of anti-Bolshevists themselves, the Bolshevists have advanced into the Ukraine, and if they are not repulsed will perhaps pass even beyond its frontiers. The Ukrainian Republic, which has struggled so fiercely against the advance of the Moscovite scourge, for it has given moral support, recognizing all its soverignty and all its national and political members. Its relations with Roumania and Poland give it, an important position in the cordon of anti-Bolshevik States which surrounded Russia, and guard against the influx of radical or reactionary Russia into Balkan affairs and the final political complexion of Central Europe.

Its recognition cannot be expected from the Russians, for General Denikin keeps his imperial ideas, and cannot give up, even if the Bolsheviks desire to give up, that territorial integrity which is inherited from the Czars. This recognition must be forced both as a matter of principle and from necessity.

The sole means of holding back the Bolsheviks' flood is to give recognition to non-Russian states lying on the borders of the old Empire, and among these States, the Ukraine. It must allow them the chance to organize, which would guarantee tranquility and peace to all.

The Volunteer Army must accept a territory strictly limited, from which after proper reorganization it will perhaps be able to advance to Moscow much more easily than if it were hampered by adjoining States.

The States nearest to the Ukraine are beginning to see the all-Russian Bolshevik or reactionary danger which threatens them, and which are equally dangerous for Europe, and these states are beginning to enter into the struggle.

But in order that this struggle may be effective, it is necessary that the states which form this coalition be strongly supported by the Allies, who up to now have supported only the Volunteer Army. If the Ukraine is to give support, its independence must be officially recognized and it must be actively aided to reestablish its commercial and financial relations which are so indispensible for us, and which would be so advantageous to the countries of Western Europe and to America.

I hope that Your Excellency will be good enough to give your attention to the conditions set forth, and I beg Your Excellency to accept the assurances of my most perfect consideration.

(s) Lototsky

UNITED STATES HIGH COMMISSION

Constantinople, Turkey,
15 January 1920.

FROM: United States High Commission
TO: The Honorable Secretary of State,
Department of State, Washington, D. C.

Sir:

The enclosed letter is a plea for the recognition of an independent Ukraine. It develops into condemnation of General Denikin — which today seems like kicking a man when he is down. It well illustrates the hopeless situation of the small fragments of old Russia — be they Kuban, Armenia, Azerbaidjan, or the Ukraine. Of these, however, the Ukraine for the last two years has not played the game of independence and nationality with the greatest sincerity in comparison with the others. True, she has suffered the most, from the flattery of the Brest-Litovsk Treaty and the consequent invasion and intrigue by Germany, to the incessant sweep of various armies across her. Yet she is justified in her "national aspirations" as much as Armenia or Georgia, say; and she certainly has expressed them more ideally and convincingly.

But owing to her proximity to Germany and a belligerent Rumania, it would probably be even more dangerous to recognize her independence at this time than the independence of the Transcaucasus "republics", even if a reconstituted Russia is not to be realized under a responsible regime for years.

The communication is vague in context, and at times both mendacious and hypocritical. For instance, war has not "suddenly" broken out between Denikin and the Ukraine. Almost a year ago Petloura's intrigues with the Bolsheviks were proved. It is a transparent sort of guile to ask the powers to conciliate Denikin, when the opposition to him has been almost entirely on the part of Ukrainian leaders, at least in iniciative; or to state that the Ukraine had hoped to find in the Volunteer Army an ally. The fault, of course, has been on both sides, and has its course in those defects of Russian character regarding organization and administration which brough on and have continued her debacle. Neither Denikin nor the Ukraine has ever met the other half way.

In the main, the criticisms of Denikin's methods and policy are true and justified. The latter have been applied equally to most of the small new Russian states, and are one of the causes of Denikin's downfall. Perhaps the Ukraine has suffered the least of them, because she is the strongest — certainly Denikin dared nothing there similar to his murder of the members of the Kuban Rada. Still it seems hardly the role of a country which fostered a Petloura, and solicited the aid of Rumania and Poland, if not Germany, against Denikin, to sit in judgment. It is amusing to read the satisfaction regarding the "insurgent Ukrainians (Bolsehviks)" who have been harrassing the Volunteer Army.

In regard to the writer of this letter, it will be remembered that the Ukraine opened a mission in Constantinople last October. The offices were raided by the French police, and a great number of papers seized. The mission was not allowed to function, but its members were not arrested.

Mark S. Bristol,
Rear Admiral, U. S. Navy

IDENTIFICATIONS LIST OF THE AMERICAN PERSONNEL

1. De Witt C. Poole, a Consul at Moscow during the period of the Provisional Government and later a special assistant to the American Ambassador at Archangelsk.
2. B. O., Probably Robert Olds, who later became prominant in the entourage of the Secretary of State Kellog.
3. Post Wheeler, a former Counsellor and a Charge d'Affaires in Japan.
4. Robert Lansing, President Wilson's Secretary of State, 1915—20.
5. Mark S. Bristol, the American High Commissioner to the Allied Control Commission in Constantinople.

(Далі буде)

Огляди — рецензії

Nicholas L. Fr.-Chirovsky, *A History of the Russian Empire, Vol. I.* New York: Philosophical Library, Inc., 1973. 449 pp.

Зі вступу до цитованої праці довідуємось, що вона подумана як підручник для студентів американських університетів. Праця зумовлена потребою справити всі ті неточності, тенденції, а навіть фальшиві твердження, якими рясніють усі підручники історії Росії писані звичайно російськими професорами-еміґрантами або їхніми вихованцями.

У своїй праці автор використав багато ідей і фактичного матеріялу таких істориків як Вернадський, Флорінськкій і Лященко, що зазначено у вступі до цит. праці. Звичайно, користаючи з праць названих істориків автор мусів уважати, щоб не в'язати зі собою їхніх суперечних ідей і поглядів. Відомо, що всі вони репрезентують цілком відмінні історичні школи. І так Вернадський один з чільних представників т. зв. евразійської школи істориків, опираючись перш за все на лінґвістичній арґументації, добачає в історії східньої Европи домінуючи вплив Азії включно до іранського походження антів (І. 107 ст.), а навіть «русів» (І. 259 ст.), у той час коли Грушевський твердить, що анти, східня вітка слов'ян була автохтоном на середньому Подніпров'ю (Груш. І. 81), а «імя Руси було синонімом полян», які жили в околицях сьогоднішнього Києва (Груш. І. 192). Заперечивши однак виключний вплив Азії на формування етнографічного обличчя східної Европи в 7—9 ст. автор підкреслив вплив цієї ж Азії на формування московського (пізніше російського) народу в пізніших часах. Аналіза впливу монголів на політичне, суспільне, економічне і культурне життя, дуже ґрунтовно розроблена у Вернадського (The Mongols and Russia, 1953) помогла у великій мірі авторові, як це він сам стверджує у передмові, насвітлили цей — до речі контроверсійний до сьогодні в історіографії — комплекс проблем.

Якщо йдеться про другого історика, якого відзначує автор у своїй передмові, то є ним М. Флорінскій, автор праці п. н. Russia. A History and an Interpretation. 1953. Згаданий історик попри своє шовіністичне протиукраїнське становище („Ukrainian branch of the Russian people") являється також ярким противником діялектичного матеріялу, який в історії знаходить свій найбільш маркантний вислів у т. зв. «історичній закономірності». Своє історичне „credo" Флорінський відкриває у такому ствердженні: „Careful consideration has led me to the conclusion that the personalities of the tsars and emperors had a greater part in determining the course of Russian history that. I was at first inclined to believe". У зв'язку з тим стоїть його періодизація історії Росії пов'язана цілковито з володарями Росії. Праця Флорінського мала такий великий вплив на творчий процес проф. Чировського, що він в деяких частинах своєї праці, зокремаж в розділі про Івана Грізного «попросту відзеркалював його погляди». XV ст.). А теж, зазначує автор, не з усіма тезами Флорінського він погоджується.

Третім науковцем, який у великій мірі поміг авторові вив'язатись із завдання є П. Лященко, автор численних праць з ділянки економії та економічної історії, зокрема ж автор перекладеної на англ. мову *History of National Economy of Russia, 1949.* (Оригінальна його праця вийшла друком в 1939 р.). Хоч Лященко у своїй науковій кар'єрі переходив крізь різні

еволюційні процеси, проте його цитована праця писана з позицій марксизму-ленінізму. У вступі до її перекладу читаємо: „Liashchenko not only avoids any conflict with the Marxist-Leninist economic and political doctrine but he is also careful to state his orthodoxy both in the beginning of his book and in well sprinkled comments throughout the text. (VIII p). Мусимо тут додати, що він мимо своєї відданости накиненій партією доктрині не брав участи в пристрасній дискусії російських учених над дуже тонкою але незвичайно важливою (головно з політичних мотивів) справою періодизації історії СССР, з якої, після майже двадцятилітніх змагань, вийшов переможцем Б.Д. Греков (*Киевская Русь* 1953 р., *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века,* 1952—54 pp.).

Останнім істориком, який вплинув на працю Чировського був без сумніву М. Грушевський. На його «Звичайній схемі...» опер автор важливу для своєї праці справу — етногенезу східньослов'янських народів. Важко збагнути тільки, чому автор не згадав про це у своєму вступі.

Подавши таким чином загальний погляд на праці, на яких автор опер головні, структуральні рами цитованої історії, перейдемо з черги до цеглин-деталів, якими ці рами виповнені. Звичайно до двотомової історії не можна ставити таких вимог, які ставиться до джерельних, спеціяльних праць з вузькою тематикою. Все таки мусимо тут відзначити, що незалежно від дискусійних проблем, в праці є чимало дійсних і недискусійних помилок.

Візьмім, напр., під увагу справу траскрипції імен, міст тощо. На першій мапці столиця Руської держави названа *Kiev (Kyiv)* — XVII pag. на третій *Kyiv (Kiev)* — XIX pag., а на п'ятій тільки *Kiev* — pag. XXI. Щоправда в тексті праці автор постійно уживає назви *Kiev*. Не менша плутанина виходить з назвами перших князів. Справді Рюрик стало виступає в англійській формі як *Rurik* (51, 52, pp.), але Олег раз виступає як *Oleh* (50 p.), другий раз як *Oleg or Oleh* (52, 139 пп.), врешті як *Oleh (Oleg)* 52 р. Така сама справа з Ігорем *(Igor or Ihor)* — 52, 139 pp. і Володимиром *(Volodymyr or Vladimir)* — 52 pag.

Придержуючись «Звичайної схеми...» Грушевського автор ділить східньослов'янські племена на українські (поляни, деревляни, дуліби, хорвати, сіверяни та уличі — 137 ст.), російські (вятичі, словіни і частинно кривичі — 31 ст.) та білоруські (дреговичі і частинно кривичі — 31 ст.). До реєстру ми нарочито не включили радимичів. Справа в тому, що автор раз зачислює їх до російських племен (31 ст.), а другий раз до білоруських племен (76 ст.). Тимчасом українські вчені Грушевський (І. 183 ст.), Пастернак (545 ст.) і Чубатий (*Княжа Русь...* ст. 93), зачисляють їх до білоруських племен.

Твердження, що Святополка Володимировича названо Окаянним (Sinner) за те, що втягнув свого тестя польського короля (не князя — принца) до полагодження домашніх, київських справ неправдиве; літописець розказує, що після смерти Володимира (1015 р.) на київському престолі засів Святополк; він звелів убити брата Бориса, коли цей, важко ранений, догорав: «Увѣдѣвъ же се, оканьный (!) Святополкъ, яко еще дышеть, посла два варяга прикончать его». (Лихачев І, 91 ст.). Цей випадок мав місце в 1015 р., а похід Болеслава на Київ на допомогу Святополка відбувся 1018 р.; таким чином назву Окаянного Святополк отримав ще перед походом Болеслава.

Велику ролю в економічнім розвитку Східньої Европи відіграли городи. Автор, невідомо чому, називає їх городищами (35, 41, 74 ст.). „The settlement-town or gorodishche of Rostow was first mentioned by the Primary

Cronicle in the year 862" (75 p.). Тимчасом в *Повісті Временних Літ,* видання Ліхачева читаємо: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ *грады* (підкреслення наше — М. Ж.) овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро...» (Лихачев, I. 18). Городище в українській (і російській) мові — це термін з ділянки археології і означає залишки валів, мурів і будівель на тому місці, на якому колись стояв город. (Пастернак 551 ст. Каргер, *Древний Киев* 367 ст. ... remnants of old settlements (gorodische) Vernadsky, I. 46 p.). Значення слова городище знає вже наш найстарший літописець коли, розповідаючи як то Кий пробував усадовитись на Дунаю, каже: «...и хотяще сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ту близь живушии; еже и донынѣ наречють дунайци городище Киевець. Киеви же пришедшю в свой градъ Киевъ, ту животъ свой скончa»; (Лихачев I. 13). Як бачимо літописець виразно відрізняє звалища (городища) Київця від існуючого города (града) Києва.

На твердження автора, що король Данило зайняв Карпатську Україну (148 ст.) ми на жаль не могли знайти жадних літописних ані документальних джерельних інформацій. Чи не помішав тут автор Данила з його сином Львом I?

Головною ідеєю цит. праці є переконати читача, що вплив монголів відбився не тільки на політичнім, економічнім, суспільнім і культурнім житті росіян, але і глибоко змінив їх психічну структуру — за цими змінами можна слідкувати й до сьогодні. Очевидно, щоб оборонити свої тези автор повинен був докладніше слідкувати за монгольськими справами, Тим часом, дивно сказати, в жадному іншому матеріялі не має тільки недокладностей, як саме у цих «монгольських» відділах. Так, напр., здобуття Переяслава і Чернігова автор подає під 1240 р., а Києва під 1241 р. (163 ст.). Насправді Переяслав і Чернігів впали 1239 р., а Київ 1240 р. (Грушевський, «Хроніка подій...» *НТШ* 1901 т. 4, зошит 3, стор. 29). Після здобуття Києва, розповідає автор, Субутай порадив Батиєві заатакувати *спершу* Польщу (підкреслення наше — М. Ж.), щоб таким чином забезпечити свою угорську армію від удару з її боку. Тим часом обидві армії, як ми те знаємо, *одночасно* ввійшли на територію Угорщини і Польщі. Доказом цього є факт, що вирішальна битва в Польщі відбулася під Ліґніцою 9 квітня 1241, а в Угорщині над р. Шайо 11-12 квітня 1241 р. Столицями монгольської імперії автор називає раз Сарай (55 ст.), то знову Каракорум (158 ст.). Насправді Сарай був столицею Золотої Орди, а Каракорум столицею монгольської імперії за панування Темучіна і Уґедея.

Твердження автора, що хан originally installed the Metropolitan and the bishops (276 pag.) вимагає дуже дбайливої *джерельної* документації. Доступні нам джерела стверджують, що хани цілком не вмішувались у персональні справи церковної верхівки. Так, напр., Галицько-вол. літопис розповідає: «Коурилъ бо митрополитъ идяше посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставление митрополье Роускои, бывшоу ще емоу оу короля оубѣди и король словесы многими дары оувѣщова яко проведоу тя оу Грькы с великою честью...» (*ПСРЛ.* Т. II. 809 ст.). Грушевський уставляючи хронологію для Гал.-вол. літопису, твердить, що подорож Данилового номіната через Угорщину до Візантії на консекрацію відбулась прикінці 1246 р. Якщо візьмемо до уваги, що відносини Батия до Данила з приводу війни з Куремсою не могли бути надто приязними (Пашуто навіть твердить, що Кирило-номінат, перед тим печатник, стояв на чолі походу проти татарських людей — *Очерки* ст. 228), то мусимо прийти до переконання, що хани не старались впливати на обсаду епископських катедр. Під р. 1261 Троїцький літопис подає таку вістку: «Того ж лѣта постави митрополитъ (очевидно Кирил — прим. наша — М. Ж.) епископа Митрофана

въ Сараѣ (стор. 327). Вправді з цього арґументу «a silenttio» не можна заключувати, що Митрофан не дістав дозволу від хана Берке виконувати єпископських обов'язків на території Золотої Орди, але не маємо підстави твердити, що Берке був тією справою надто зацікавлений. Врешті в цьому самому літописі читаємо: «Въ лѣто 6782 (1274) приде митрополитъ Кирилъ из Кыева, приведе съ собою архимандрита Печерьскаго Серапіона, постави его епискупомъ Ростову, Володимерю и Новугороду» (стор. 332). Докладніше про цей перший синод православних владик після татарського наїзду інформує *ПСРЛ*, т. Х. *Патриаршая или Никоновская летопись* 1965, стор. 152. Там є також інформація про висвячення київським митрополитом Кирилом на епископа Новгороду Климента («Того же лѣта Новгородци Климента послаша съ предними мужи вь Кіевъ къ Кирилу, митрополиту Кіевскому и всеа Русіи ставитися въ епископы Новугороду»). З тих трьох відокремлених джерельних інформацій виходить, що хани не були зацікавлені в персональних аспектах при виборах митрополитів чи єпископів. Очевидно наші завваги не заперечують цілковито твердження автора, що хани даючи ярлики митрополитам та звільнюючи їх від усяких зобовязань старались зробити з них знаряддя своєї політики. Навпаки, зміст усіх ярликів наданих ханами митрополитам, вказує на те, що хани вимагали від духовенства, щоб воно молилось за ханську родину, тим самим вимагали від них переконувати вірних про боже походження ханської влади.

Чимало непорозумінь в праці пов'язано з офіційними титулами для пануючих ханів, могутніх подководців згл. вельмож — емірів. Згідно з постановами яси (Juvaini, *The History of the World Conqueror,* 1958, pag. 260) титул хана мав право носити тільки той нащадок Чингісхана, який сидів на престолі. Тим самим цього титулу не мали ані Мамай (214 ст.), ані Едиґей (172 ст.), не мав його навіть ґеніяльний вожд Тімур-Ленк (Тамерлан), якого автор називає великим ханом (171 ст.). Якщо йдеться про Ногая, якого автор називає ханом (169 ст.), то він вправді належав до нащадків Джучі, але ніколи не був формально вибраний ханом; історики різно інтерпетують його правне становище: Вернадський називає його ханом, натомість Шпулер (64 ст.), Греков-Якубовський (84 ст.), Сафарґалиев (60 ст.) уважають, що він був тільки свого рода «майордомом». Узбек не був великим ханом (170 ст.) тільки ханом, бо Золота Орда не мала взагалі інституції великого хана. Мусимо тут також зазначити, що ці монгольські урядовці які контролювали збір данини від населення і наглядали над політикою князів називались не «baski» (259 р.), а баскаки отже «baskaki» (Vern. III. 220 pag.).

Користаючи з праці Лященка, автор не міг перейти попри *февдалізм* не зайнявши в цій справі такого або іншого становища. Думаємо, що ця справа не була легка не тільки з цього приводу, що так Вернадський, як і Флорінський є рішучими противниками февдалізму так у Руській (Київській) Державі як і в Московських Князівствах і врешті Російській Державі, як також тому, що поняття февдалізму в марксівській інтерпретації значно різниться від цього ж поняття визнаного західньоевропейськими істориками. Погляд автора такий: в Руській (Київській) Державі не було февдалізму (95 ст.), натомість політичний лад у Володимирському Князівстві з огляду на деспотичну владу князів має характеристичні прикмети політичного февдалізму (95 ст.), в ньому теж добачує автор прикмети економічного февдалізму, а це все разом дає йому підставу твердити про пів-февдалізм (semi-feudalism) у цьому князівстві (126 ст.). На думку автора також економічний лад 14—15 ст. в Московськім Князівстві був подібний до середньовічного февдалізму (268 ст.). Справа февда-

лізму в Руській (Київській) Державі, а опісля в Московськім Князівстві така складна, що важко нам було б її в кількох словах достаточно насвітлити. Зазначимо тут тільки, що поскільки йдеться про наших поцейбічних істориків, то тільки Окіншевич визнає існування феодалізму в Руській (Київській) Державі. Заперечують його існування всі інші медієвісти з історіософом Крупницьким включно. Про феодалізм в Московщині цей останній висловлюється так: В Москві феодалізму, як системи не було. Деякі ознаки феодальних порядків (а де нема таких ознак?) були частинно в удільні часи, частинно в московській державі Івана III і Івана IV, але вони не заслуговують на назву неповного феодалізму. *(Основні проблеми історії України,* 1955, ст. 35).

Закінчуючи наші уваги про цитовану працю ми хотіли б додати кілька слів про її зовнішнє оформлення. Неприємно вражає велика кількість поважніших друкарських похибок. Так, напр., латинську приказку, яка мала б оправдати права автора до критичного відношення до сьогочасних видань історії Росії «audiatur et altera pars» видруковано «adiatur» ... etc. Ми не є певні чи назву поганського бога *Хорса* переданого в англійській мові як *Khor* замість *Khors* уважати за друкарську помилку. Справа в тому, що назва *Khor* не тільки повторяється чотири рази на 43 сторінці цит. праці, але в такій же формі виступає в покажчику (індексі) на 445 ст. На 329 стор. автор пише, що в 1604 р. Лже-Дмитрові прийшло на допомогу 1.200 козаків, з історії Грушевського і Соловйова знаємо, що їх було 12.000.

На вступі праці є подяка авторові мапок Росії (краще було б Східньої Европи) за їх виконання. На жаль мусимо зазначити, що мапки виконані нечітко, в дуже малому маштабі, а крім того поміщені всі разом на XVII—XXI стор. замість в тексті разом з матеріялом, який вони ілюструють. На кінці книжки поданий вибір історичної літератури і джерел. Вибір доволі обширний, хоч бракує деяких цінніших і новіших праць, як, напр., Брайчевський, М. Ю., *Походження Русі,* К. 1968, В. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее паденее,* М. 1950 та передусім 900 стор. монографії чи не найліпшого сьогодні в СССР медієвіста Л. В. Черепнина, *Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках,* М. 1960.

М. Ждан
(Клівленд, Огайо)

В. В. Зварич, *Нумізматичний словник,* Львів: Видавництво Львівського Університету. 1972. 147 стр. і 52 таблиці ілюстрацій.

Нумізматичний Словник Володимира Зварича, це невеличка, чепурно видана книжечка, що в ній автор пояснює в словниковім (азбучнім) порядку терміни уживані в нумізматиці: цебто назви монет чи грошевих одиниць різних країн та епох, їх вартість, історію та поширення. Включені також в обсяг словника й деякі фінансові та політично-економічні терміни, що мають відношення до грошевого обігу.

Ціль книжки — послужити любителям-збирачам монет, музейним працівникам, зайнятим при каталогізації монетних збірок, та історикам — дослідникам минувшини, бо словник допоможе їм розібратись у складних грошових розрахунках минулих часів.

Це перша українська праця того роду, коли не рахувати праці того ж автора (на спілку з Р. Обухівським) «Найважливіші Нумізматичні Терміни», що була ніби приготуванням до рецензованого словника. Не дивлячись на новизну теми в українській мові, праця виконана добре, великих пропусків чи помилок нема. Література предмету уложена під кутом потреби нумізмата зацікавленого грошовим обігом в Україні.

До недоліків Словника треба зарахувати брак монетних леґенд, особливо латинських, уживаних від Середньовіччя майже до кінця 19-го віку. Більшість леґенд, з огляду на обмеженість місця на монетах, повні скорочень та ліґатур і їх неможливо відчитати, без знання повних титулів володарів зображених на монетах, не лишень нумізматам-любителям, але й історикам. Це, дуже широке гасло, варто було б пояснити бодай відносно монет, що мали поширення на наших землях.

У гаслі «гривня» не зазначено, що назву гривня прийнято було в 1918 році на означення грошової одиниці Української Народньої Республіки. Так само оминено згадку про це в гаслі «шаг».

Бракує гасла «гріш руський», хоч про нього є згадка під гаслом «грошовий обіг». Гасло «гріш» і слідуюче «гріш краківський» дають добрий огляд історії цієї грошової одиниці, одначе не вказують, що існував йще гріш руський, ані не вказують, що руські гроші карбувалися в 14 та 15 ст. у Львові та в Києві, та що вони стали предтечами пізніших литовських грошів.

Бракує гасла «Куфічні монети», хоч про цю назву є згадка під гаслом «диргем». Вражає уживання назви «крона» для давньої австрійської валюти, коли урядово цю валюту називали українською мовою «корона», як це видно на давніх австрійських банкнотах.

В гаслі «марка» вкралась недокладність. Автор подає, що від 1871 до 1914 року випускалися срібні монети вартости 5, 2, 1, 1/2, та 1/5 марки. Це не зовсім вірно. Дрібні гроші маркової системи почали бити лишень з 1873 року, а вищі вартости від 1876 року і били їх аж до 1919 року. Треба ще додати, що від 1908 року карбувалися також монети в 3 марки, що заступили демонетизовані в тім році таляри, а срібні 20 пф. були заступлені в 1877 році нікельовими. (Див. Kurt Jaeger: Die Deutsche Reichmünze seit 1871. Basel, 1965).

Коли словникова частина уложена дбайливо і зі знанням справи, то не можна того сказати про ілюстраційну частину. 52 таблиці дають зразки монет починаючи з найдавніших античних часів і кінчаючи на сучасних монетах цілого світу, при чому аж 11 таблиць присвячено монетам держав т. зв. соціялістичного блоку. На жаль підбір монетних ілюстрацій зовсім не узгляднює потреб чи заінтересувань українського історика-нумізмата.

Дивно вражає в книжці призначеній в першу черґу для українського читача брак ілюстрацій арабських диргем та монет Візантії, яких досить було в обігу на українських землях. (Див. М. Ф. Котляр: Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971), а вже цілком не допустимим є брак зображень *руських срібляників та златників,* як також пізніших *руських грошів* битих в 14-м та 15-м століттях у Львові та в Києві. Не думаємо, що ці браки можна виправдати неможливістю дістати відповідний ілюстраційний матеріял, бо й арабські, й візантійські, і староруські монети були репродуковані многократно в спеціяльних нумізматичних та історичних працях, а пізніші руські та литовські монети (яких також чомусь не ілюстровано) можна знайти в праці К. Стрончинського,[1] чи хоч би в праці Й. Серадзкого,[2] що містить ілюстрації руських монет Казимира Великого, Людвига,, та Владислава Опольчика.

Між ілюстраціями античних грецьких монет хотілося б бачити в першу черґу монети грецьких колоній на наших землях, як Ольбія, Херсонес,

---

1 K. Stronczyński, *Dawne Monety Polskie Dynastji Piastów i Jagiellonów.* Cz. III. Monety XVI, XV i XVI wieku. Piotrków 1885.

2 J. Sieradzki, *Polska wieku XIV. Warszawa,* 1959. pp. 98, 98, 100. Книжка Стрончинського не подана В. Зварича бібліографії.

Пантикапей. Мало ілюстровані монети давньої Австро-Угорщини, зовсім нема талярових і флоренових монет з їх цікавою для нас, українців, леґендою, ані монет коронової валюти Франца-Йосифа.

Ця недібраність ілюстрацій, чи їх брак тим дивніший, що про усі монети, ілюстрацій яких бракує, є згадки в словнику, згадки досить обширні, з зазначенням, що вони в своїм часі уживалися, як грошові одиниці на наших землях.

Володимир Шиприкевич.
(Філядельфія)

Čiževskij, Dmitrij. *Comparative History of Slavic Literatures,* translated by Richard Noel Porter and Martin P. Rice, edited, with a foreword, by Serge A. Zenkovsky, Vanderbilt University Press, 1971, XI, 222 pp. $10.00.

The book is a translation of D. Čiževskij's *Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen,* Vol. I—II, published in Berlin by Walter de Gruyter & Co. in 1968. Čiževskij's work is an expanded version of his *Outline of Comparative Slavic Literatures,* published by the American Academy of Sciences (Boston, Mass.) in 1954.

The basis of Čiževskij's approach to literature is style and ideology, i. e., its formalistic and aesthetic aspect. In his book he divides Slavic literatures into Early Middle Ages, Late Middle Ages, Muscovite Literature, The Hussite Movement, Renaissance, Baroque, Classicism, Romanticism, Realism and Modernism, reaching into the early twenties of this century.

In the introduction he stresses the general anomaly in Slavic scholarship in the East and in the West which places so much effort into substantiating "the unity of the Slavs and the closeness of their ties" (p. 5). He criticizes European and American universities, where, "instead of the broad and diverse 'Slavic world', only the 'Russian world' may be studied and that from it misleading conclusions may be drawn about the culture of other Slavic peoples, who in many ways belong to different traditions" (p. 5). Hardly any attention, in his opinion, is given to smaller Slavic literatures, e. g., White Russian, Macedonian and Sorbian.

Čiževskij indicates similarity of literary movements in Western and Slavic literatures and also Eastern elements in Slavic civilizations evident mostly in the material sphere. Slavic literatures, he continues, "despite their kinship with Western writing the styles of the Slavic literatures have a particular quality all their own" and in some cases popular Western ideas on Slavic soil were strengthened or developed into something new in literature (p. 21). Among typical Slavic movements Čiževskij stresses Russian Slavophilism with its extreme nationalistic and imperial flavour, the idea of "Moscow as the Third Rome", which, in his opinion, is a "development of rather primitive and not very effective Byzantine and Bulgarian ideas" (p. 23), and Polish "Mesianism", which also influenced Ukrainians and Slovaks.

The author warns those scholars and readers who blindly accept "at face value" "biased and tendentious judgements" of some Slavists "even though these critics are politically, socially, philosophically and personally prejudiced" (p. 23). For example, still read in the West and especially in United States is V. Belinskij "whose errors of judgement are countless", and A. Skabičevskij, who was biased and "totally blind to the artistic values of literature" (p. 24), and many others.

The intention of this review is to indicate some of the textual changes performed by Serge Zenkovsky, editor of the English edition of Čiževskij's work.

In Zenkovsky's introduction, composed of superficial commentaries, oversimplifications, confused information, old biased truths, and also in his footnotes throughout the book, he exposes his "knowledge" of the Slavic question, his academic criteria and ethics. "In a very few cases", he says, "I have taken the liberty of adjusting the original text to the needs and academic habits of American readers" (p. IX).

Up until the 16th century, i. e., the formation of the Muscovite state, Čiževskij employs the group name "Ostslaven" (Eastern Slavs) for Eastern Slavic peoples. According to him, the 16th century is the era when original Russian literature was developed, and therefore, only after this century Čiževskij uses individual names for Eastern Slavs, i. e., Russians, Ukrainians and Byelorussians. Zenkovsky, in order to serve American scholarship, takes liberties with his academic freedom, by introducing his personal concepts into someone else's book, changing the term "Ostslaven" to "Russians", without any indication of the author's permission. For example, Čiževskij writes: "Die literarische Bewegung begann wohl unter dem Kiever Fürsten Jaroslav dem Weisen..." (p. 54), — Zenkovsky: "The movement toward literature in the East began under the Russian Prince Jaroslav the Wise of Kiev..." (p. 35); Čiževskij: "Was die ostslavischen Übersetzungen betrifft" (p. 55), — Zenkovsky: "The East Slav or Russian translations included" (p. 36); Čiževskij: "...kamen auch zu den Ostslaven ‚nach Moskau und Kiev..." (p. 35), — Zenkovsky: "...and went also to Russia, to Moscow and Kiev..." (p. 59); Čiževskij: "...der Tatareneinfall bei den Ostslaven (im 13. Jh.)" (p. 38), — Zenkovsky: "... the Tartar invasion of Russia in the thirteenth century" (p. 22).

The chapter in which Čiževskij discusses Slavic Renaissance referring to four Slavic peoples where this movement mostly developed, i. e., "Čechen, Kroaten, Polen, Ukrainer" (p. 102), Zenkovsky, suddenly forgets about the American "needs and habits" and presents us with: "Czech, Croats, Poles, Eastern Slavs" (p. 73).

In other instances Zenkovsky goes even further — he adds his own information to the original. In academic practice any additional material or comments are placed into brackets with the author's initials following the information. In this book Zenkovsky does not apply the above rule, e. g., Čiževskij's text reads: "Dmitrij von Rostov (Familienname Tuptalo, 1671—1709), der Prediger und Hagiograph war und, wie manche anderen Ukrainer, auch in Moskau wirkte" (p. 126), — Zenkovsky: "Dmitrij of Rostov (Tuptalo 1671—1709), a preacher, poet and hagiographer, who like many Ukrainians, wrote in Moscow and in Russian" (p. 92). Or another instance: Čiževskij writes "...und dem griechisch-orthodoxen Ukrainer Feofan Prokopovyč..." (p. 127), — Zenkovsky: "...and the Greek Orthodox Ukrainian Bishop Feofan Prokopovych (who wrote in Russian)..." (p. 93). He even translated the Ukrainian proverb "Язик до Києва доведе" (p. 23), quoted by Čiževskij, into Russian "Язык до Киева доведёт" (p. 12).

Who would suspect that these and other changes and addenda are editorial manipulations?

Zenkovsky's editon also displays signs of negligence. In a short excerpt, where Čiževskij illustrates Shevchenko's euphony, Zenkovsky allows four orthographic mistakes, e. g., "на мотилі" (на могилі), "крылося" (крилося), "схоаєщ" (сховаєш), "черед" (серед), (p. 142). As a result, not much of

Shevchenko's euphony remains, and some of the lines are simply nonsense and sound ridiculous.

In conclusion we wish to state that Zenkovsky's Russianizing of Kievan Rus' literature was intentional and is contrary to Čiževskij's beliefs. Zenkovsky is entitled to his own concepts, but it is immoral to falsify someone else's views. In his *History of Russian Literature* (Mouton & Co, 1962) Čiževskij writes: "In the 11th—13th centuries the role of the Great Russians in East Slavonic literature was small and hardly creative... In the 14th century, however, the literature of the North-East stands on its own feet, even though it still leans to a certain extent on the Kievan literature of the 11th—13th centuries" (p. 146).

Zenkovsky is a good example of everything against which Čiževskij warned in the introduction of his book. Zenkovsky hides his subjective views behind a self-erected facade: "the needs and academic habits of American readers".

Zenkovsky's editorship of Čiževskij's *Comparative History of Slavic Literatures* can only be regarded as deliberate falsification. Students and readers are presented with brazen distortions of the original. Instead of this book, one should refer to D. Čiževskij's original (German) text. S. Zenkovsky has produced an academic parody of Čiževskij's work and should have never undertaken the project.

Jaroslav Rozumnyj,
University of Manitoba

Микола Аркас, Історія Північної Чорноморщини, том I, Від найдавніших часів до початків формування Київської Держави, Торонто, 1969, 348 стор.

Наявність щораз то нових археологічних находок і в парі з тим нових гіпотез та концепцій, як вислід конфронтації археологічного матеріялу з писаними джерелами, актуалізує постулят опрацювання модерної синтези пра — й ранньої історії земель України. Тому з цікавістю беремо в руки публікацію М. Аркаса. Як згадано в піднаголовку, автор починає від праісторичних нетрів палеоліту, через мезо — й неоліт — Трипілля, палеометалеву добу, часи кімерійців, скитів, грецьких колоній Причорномор'я, савроматів-сарматів, порушує руйнуючу силу евразійських номадів й переходить до переселення народів, ранньої слов'янщини та початків Київської Руси.

Після прочитання праці огортає нас контроверсійне почуття. З одної сторони симпатизуємо щиро з автором, що його красномовна, багата літературним жанром і глибоко патріотичними нотками в відношенні до рідної пра-старовини розповідь (власне розповідь, а не академічний виклад!) виказує дійсного симпатичного ідеаліста, якого надзвичайно глибоке й шляхотне відчуття й любов до праукраїнської старовини можливо перевищують його знання з тої ділянки. Зрештою самий автор признається з роззброюючою щирістю, що він «не являється науковим авторитетом» і тому його власні міркування «нікого ні до чого не зобов'язують» (стор. 13). Того роду публікація, пущена між широкі маси, а в тому ж у першу чергу наше молоде покоління на еміґрації, може мати неабияке патріотично-виховне значіння для тих, які в морі чужонаціонального окруження відчувають комплекс національної неповноцінности. З розповіді Аркаса наше молоде покоління на еміґрації може довідатися, що, коли краї сучасних німців, французів, англійців і еспанців потапали в безнадійному варварстві, а їхні жителі годувалися жолудями й напів сирим м'ясом, терени

південної України покривалися вже тоді грецькими колоніями високої культури, а автохтонне населення управляло рілю. В такому аспекті рецензована нами публікація може показатися у загальному корисною.

Але зовсім інакше мається справа в академічному аспекті, де основним критерієм оцінки являється наукова вартість даної праці. Зараз на самому порозі публікації фахового читача неприємно вражає те, що Вступне Слово до пра — й ранньоісторичної синтези написав ... поет Маланюк, який тим самим великою мірою немов а пріорі предестинував символічно дану працю до рівня белетристики. Такої дивовижі ми ще не бачили. Треба більше чим дивуватися у першу чергу авторові, а відтак видавцям (Видавництво «Гомін України»), ну й врешті пок. Маланюкові, що пішли на таке неповажне діло. Публікація Аркаса являється дивним мезаліянсом науки з белетристикою (прим. опис здобуття Ольвії ґетами й інші місця). Слова Я. Пастернака, що ті місця читається «як історичний роман» (стор. 8), треба радше прийняти як поблажливо висказану тонку іронію, а не наукове признання, бо сам Я. Пастернак, як визначний археолог, був би ніколи в своїй «Археології» не допустив до такого «історичного роману». Позатим тяжко дискутувати із шановним автором, бо ж його праця має здебільша компіляційний характер. Це більш-менш те саме, що на підставі десятьох підручників написати одинадцятий.

Тому ми звернемо увагу лише на деякі найважніші моменти, які колідують з елементарними мериторичними й методологічними принципами писання наукової праці — в даному випадку пра — й ранньоісторичної синтези. І так автор за мало присвятив уваги мезолітові (майже одну сторінку). Правда, мезоліт території України ще повністю не досліджений, але все ж таки ми вже диспонуємо настільки даними про епіпалеолітичну добу, що можна було сказати далеко більше. В з'ясуванні питань поодиноких археологічних культур як палеометалевої доби, так і пізніше за мало узглядньований територіяльно-хронологічний принцип порядкування матеріялу й його клясифікації, прим. культура шнурової кераміки, якій присвячено радше загальникову увагу. В окремому розділі, затитулованому «Кіммерійці і гіперборейці» (стор. 57 і дальше) автор зводить разом два зовсім відмінні від себе поняття етнографічно-етнологічного характеру — кіммерійців і гіперборейців. Перші — це найстарші відомі нам завойовники земель України, яких згодом витіснили скити, а другі — це етно-мітографічне поняття, основане на мітичній географії. Заходить питання, чи автор не зробив того зіставлення під впливом В. Щербаківського, який занадто «конкретизував» поняття архаїчно-античної гіпербореології? Взагалі автор за мало з'ясував те явище, що кіммерійці, скити, савромати-сармати були завойовниками, які накинули автохтонній людності земель України свою панівну назву. Тому при згадці про геродотових «скитів орачів» і «скитів-хліборобів» автор раз називає їх скитами-хліборобами, то знова «скитами», а дальше «прямими нащадками старославних трипільців» (стор. 91). Аркас так і не зглибив головніших місць великого скитського екскурсу Геродотової Історії, головно його етнографічної частини, яка є найціннішим матеріялом твору. Також не узгляднив належно історичної частини, а в тому й питання походу Дарія на скитів, переглядаючи коротко й досить наївно реляцію батька історії, поплутану в наслідок незнання географії східньо-европейського простору. Автор розпливається над хвальбою «геніяльної» бойової тактики скитів, не знаючи того, що похід Дарія таки послабив силу скитів. Дещо більше уваги присвячує автор скитській археології (проблематика так зв. скито-сарматської археології не завжди уточнена, що тут і там породжує відкрите питання дискусійного характеру, на що між іншими звернув увагу наш археолог Данилевич). Взагалі автор

волить мати до діла з інвентарем розкопаних городищ та могильників, чим з етнографічно-фолкльорним та історичним матеріялом писаних джерел, які вимагають іноді мікроаналізи тексту на тлі порівняльної етнографії, фолкльору й етнології та широкої літератури предмету, а зокрема студій над наверствуванням старших і молодших стадій культурного процесу. Зате краще вийшли в праці розділи про життя грецьких колоній, оживлені відповідним літературним стилем. При узгляднюванні питання евразійського номадизму автор іде старим утертим шляхом видвигання лише негативно-деструктивних дій номадів та забуває, що степ у пра- й ранньоісторичну добу вносив також динаміку історичного процесу й іноді творчі почини державної організації. Вважати прим. скитів «дикунами», як це думав Щербаківський (вплив чого подибуємо місцями й у Аркаса), — це спрощування критеріїв оцінки пра- й ранньоісторичних явищ і подій з позицій сьогоднішньої доби. Це відноситься й до інших античних народів і племен. Анти — це збірне політичне поняття різних народів і племен, серед яких були й слов'яни. Їх можна вважати політично-державною предтечою Київської Руси, але рівночасно треба бути обережним при розгляданні питання праукраїнської етноґенези. Останній розділ п. н. «Пра-Київ та його буття», де говориться, що «Сталося це „заснування" пра-Києва, приблизно, 25 000 літ тому», має в собі досить багато ліцензія поетіка. Концепції «заокругленого» числа 25 000 літ як не як бракує наукової поваги. Автор майже не узнає літератури предмету, а принайменше не подає її. Це просто важко уявити, що автор у своїй праці, яка ніби являється пра- й ранньоісторичною синтезою, згадує лише імена науковців (що їх можна почислити майже на пальцях двох рук!), не подаючи ніяких бібліографічних ноток, ні навіть основної літератури предмету при кінці праці. До речі, деякі, згадувані автором науковці далеко не являються авторитетами в науці. Автор такої праці, як пра — й ранньоісторична синтеза, повинен орієнтуватися, кого можна цитувати й на кого можна поклинкуватися, а кого належить промовчати. Того роду синтеза вимагає довголітніх, наполегливих і систематичних студій, а не визбирування прихапцем відомостей та творення шляхом компіляції «нової» праці. Брак індексу при кінці праці утруднює читачеві находити те, що йому потрібне. Було б добре, якби при перевиданні праці узглянено бодай її найважливіші недотягнення.

Олександер Домбровський
(Нью-Йорк)

Лівицька Марія. *На грані двох епох.* Нью-Йорк. Вид. Комітету, 1972, 354 стор.

Після довготривалих зусиль вийшли в 1972 році посмертні спомини Марії з Ткаченків, Лівицької (1879–1971), вдови по сл. п. Андрієві Миколаєвичеві Лівицькому, Президентові УНР в екзилі. В естетичному, кольоровому оформленні, невідомого мистця, на гарному папері, з вдало дібраною назвою. Після обширної передмови д-ра Бориса Ржепецького (стор. 7–27), авторка переказала свої особисті переживання (стор. 28–345). Розповідь починається від її гімназіяльних часів у Києві, при кінці XIX-го століття, доведена до виїзду з України до Польщі, у першій чверті XX-го століття. Межовими подіями у споминах був для неї 1900-ий рік, одруження з А. М. Лівицьким. Відтоді спомини стають обширнішими і торкаються їх обоїх, описують спільну громадсько-політичну підпільну діяльніст, оточення, події, зустрічі та родинне життя. Другою межовою подією в розповіді М. Лівицької є початок революції, на весні 1917 року й роз-

гортання відтоді української політично-державної діяльности її чоловіка. А. М. Лівицького.

Відзначаючи спомини не тільки багатим змістом, але й гарною мовою, мабуть в редакції доньки авторки, Наталії, з Лівицьких, Холодної, відомої письменниці. Спомини М. Лівицької є цінним доповненням до раніше опублікованих споминів: Євг. Чикаленка, Ол. Лотоцького, Дм. Дорошенка, Ол. Шульгина, М. Ковалевського й інших видатних українських діячів на переломі XIX й XX-го століть, з особливих узглядненням особистого й громадсько-політично-державного життя чоловіка авторки, А. М. Лівицького.

Окрім описаних додатніх сторін має мемуаристичний твір М. Лівицької також і свої недоліки. До них належить у першу чергу брак відповідного датування у перебізі подій. Переважає, хоч і за бігом часу, загальна описова метода. Це перетворює твір з «документу доби» подекуди у «прозовий нарис», гарний зразок українського письменства. Тільки після розшуків по різних історичних джерелах читач може встановити початок розповіді десь на 1880–1890-ті роки, а закінчення десь на кінець 1919-го – початок 1920 рр. не кажучи вже про недостатнє датування описуваних у споминах поточних подій. Адже спомини того роду пишуться не тільки для сучасного, близького авторці кола діячів та співробітників тих подій, але й головним чином, для майбутніх поколінь, котрим вся ця доба буде мало, або й зовсім, незначною! Родинні й громадські рідкісні світлини, прикрашують і збільшують вагу твору. Але деякі з них, помимо своєї історичної цінности, не відносяться до періоду охопленого спогадами. Вони свідчать про події, що відбулися щойно після 1920-го аж по 1954-ий рік включно, тобто дати смерти А. М. Лівицького. Рівнож на стор. 343—344 споминів відомості подані авторкою про обставини заключення українсько-польського мирового договору з дня 22 квітня 1920-го року, у Варшаві, не цілком згідні з описом перебігу цієї історичної події у відповідних історичних розвідках і довідниках.

Не дивлячись на ці й інші недотягнення в споминах М. Лівицької, вони все ж таки з огляду на свій зміст за влучною думкою Б. Ржепецького є «видатної ваги людським документом про найцікавішу добу нашої передреволюційної (і ранньореволюційної) історії» (стор. 7) та «являються також найважливішим біографічним джерелом про її чоловіка» (стор. 23). Спомини М. Лівицької видатно збагачують нашу мемуаристичну літературу та допомагають виданню в майбутньому документальної біографії А. М. Лівицького.

Лев Биковський
(Денвер, Колорадо)

Peter Borowsky: *Deutsche Ukraine Politik 1918, unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen.* Lübeck—Hamburg, Mathiesen Verlag, 1970.

Oleh Fedyshyn: *Germanys Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917—1918.* New Brunswick, Rutgers University Press, 1971.

Дві вищезгадані праці, які появилися в 1970 і 1971 рр. заслуговують на увагу передусім тим, що вони аналізують значення, яке Україна й українське питання відігравали в німецьких політичних плянах напередодні і під час Першої Світової Війни. Також вони стверджують до якої міри й в якій формі ті пляни були застосовані в політиці 2-го Райху, зокрема після військової інтервенції.

Обидві праці базовані, в основному, на першоджерельних матеріялах і вони включають також ті джерела, що були доступні щойно в минулому десятилітті.

Беручи до уваги подібність і засяг тематики, а також ідентичність поважної частини використаних джерел можна ствердити, що вони надають різну вагу розвиткові подій та дають відмінні остаточні висновки. Почасти це можна пояснити різницею у методичному підході до теми. Боровський більшу вагу присвячує приватним, зорганізованим групам у німецькому суспільстві та їх впливові на рішення і політику німецького уряду, а Федишин насвітлює зокрема політичні напрямні та рішення різних кругів німецького уряду й військового командування. Частково розбіжність між обома працями віддзеркалюють різниці у скалі вартостей, якими згадані автори вимірюють і характер німецької суспільної верстви, і взагалі обставини, в яких німецька політика оперувала на Сході Европи.

Першою специфічною проблемою, якою займаються обидва автори, це питання, яку ролю відограла Україна в німецьких воєнних плянах під час Першої Світової Війни і які були головні мотиви за тими плянами.

Боровський обстоює думку, що Україну трактувала Німеччина за один із об'єктів війни вже в третьому тижні після її спалаху, та що на випадок німецької перемоги запляновано створити з підросійської України незалежну державу, в рамках ряду буфорних держав створених коштом царської Імперії уздовж її західного кордону з Австрією і Німеччиною. Українська проблема зарисовувалася у німецькій політичній думці вже наприкінці 19-го століття у зв'язку з потенціяльним конфліктом із царською Росією. Конфлікт, як завважує Боровський, відчувався у німецьких політичних колах актуальним з уваги на поступальний зворот балянсу сил у користь царської Росії, переслідування балтійських німців та загальний натиск, підсилюваного Росією панслявістичного руху. Підложжя до ідеї буфорних держав Боровський знаходить зокрема в публіцистичній діяльности балтійських німців, які еміґрували наприкінці 19-го століття під тиском русифікаційних стремлінь царизму. Він звертає увагу на вплив проф. Шірманна, який був, до речі, дорадником німецького міністерства закордонних справ тому мав вплив на погляди цісаря Вільгельма II-го. Разом із іншими відомими балтійськими німцями, д-ром П. Рорбахом і проф. А. Шмідтом, Шірманн підкреслював зростаючу загрозу зі сторони царської Росії і звертав увагу на багатонаціональний склад тієї Імперії, начебто на її Ахіллеву п'яту. Україна разом із іншими неросійськими народами, особливо на західних кордонах царської Імперії, трактувалася догідним тереном для підтримки національних, а також соціяльних революцій, як мінімальних засобів для паралізування російської експансії. Дальшим і більш позитивним потягненням була концепція буфорних держав із тих прикордонних націй російської Імперії, які в своїх стремліннях до незалежности від Росії, силою факту мусіли б орієнтуватися на підтримку Німеччини.

Федишин, який крім ідей Шірманна і Рорбаха, вичислює також різні німецькі схеми розподілу Російської імперії, включаючи створення української держави в 19-му столітті, не приписує тим схемам

поважного значення напередодні спалаху Першої Світової Війни. Він підкреслює, що ті про-українські політичні концепції, які кружляли серед німецьких дипломатичних кіл, або в німецькій публіцистиці, були випадкового характеру і не мали достатньої ваги, щоб успішно простиставитися традиційному й глибоко закоріненому поглядові в німецькому суспільстві, яке ідентифікувало Україну з Росією. Федишин твердить, що німецькі пляни щодо України, під політичним оглядом, почали зарисовуватися у пізнішій стадії війни й були вислідом німецьких військових успіхів, та що піддержка німецьким урядом Союзу Визволення України й подібних українських організацій, а також німецький дозвіл на українську виховну акцію у національному дусі серед російських полонених українського походження, не виходили поза рамці психологічної війни. Він ставиться скептично до т. зв. записок німецького канцлера Бетманна-Гольвеґа, які мали б включати, між іншим також його плани щодо створення незалежної держави з підросійської України, і які він мав би виготовити уже напочатку війни. Також згадує про те, що ті пляни Бетманна-Гольвеґа пропали в 1945-му році і на його думку не має переконливих безпосередніх джерел, які вказували б на те, що німецький уряд уже мав усталені пляни щодо територіяльних чи політичних домагань на конто підросійської України.

Боровський, подібно як проф. Фішер,* обстоює ідею тяглости передвоєнних політичних концепцій та конкретних плянів часткового розчленування Російської імперії, які, на його думку, постали в початковій стадії Першої Світової Війни. В зв'язку з цим Боровський покликається не лише на вже згаданий меморіял Бетманна-Гольвеґа, але також на дипломатичну переписку німецького міністерства закордонних справ зі своїми посольствами, а також на паралельну дипломатичну кореспонденцію австрійського міністерства закордонних справ на початку війни. Далі Боровський вказує, що, справді, непередбачені труднощі із перебігу воєнних операцій і розвіяння надій на успішний переможний «блітцкріґ» заморозили практичне застосування плянів супроти України, але водночас він завважує, що актуалізація української проблематики різними німецькими організаціями продовжувалася, а навіть посилювалася протягом війни. Він звертає особливу увагу на надзвичайно активну діяльність д-ра П. Рорбаха (Rohrbach-а) і проф. А. Шмідта, а також на ініціятиву в тім же напрямку Пан-Ґерманської Ліґи (Alldeutscher Bund). Ця організація створила наприкінці 1915-го року «Асоціяцію Німецьких Патронів Піддержки Українських Змагань до Свободи» (Verband Deutscher Förderens der Ukrainischen Freiheitsbestrebungen,) яка від січня 1916-го року почала видавати журнал «Східньо-Европейська Майбутність (Osteuropäische Zukunft).

Їхня діяльність не обмежувалася у своєму засягу підтримкою революційних рухів в Україні. Значіння української незалежної держави та використання економічних ресурсів України для політичного забезпечення і індустріяльного розвитку Райху демонструвалися також у їхній кампанії. Це була акція, яка й у відношенні до німецького суспільства і в натиску на німецькі урядові круги була ширше закроєна і більш інтенсивна ніж коли-небудь перед тим. Боровський

* Див. Fritz Fischer, Griff nach der Weltmacht, Düsseldorf,Droste Verlag 1961.

висловлює думку, що разом із передвоєнними німецькими політичними концепціями згадана неофіційна діяльність мала вплив на реактивізацію, а також модифікацію урядових плянів відносно України, особливо, коли обставини для більш аґресивної німецької політики на Сході Европи набирали більш догідних проявів.

Це зацікавлення Україною Боровський оцінює як один із чинників, які стимулювали німецьку імперіяльну експансію у тому напрямі. Конкретне підложжя до започаткування далекосяглого німецького економічного імперіялізму, Боровський бачить в удокументованих домаганнях різних німецьких індустрійних кругів у грудні 1917-го року, щоб німецький уряд запевнив їм вигідні вихідні позиції у мирових переговорах із Росією.

Водночас із цього приводу заторкуються також користі, які мала б Німеччина з вилученням української економіки зі загальної російської економічної системи. В тій стадії, як видно з документації, німецький уряд був передусім заінтересований у тому, щоб відзискати для німецьких підприємців ті позиції, які вони втратили в колишній Російській імперії із вибухом війни. Також зосереджено вагу на збереження української економіки (з уваги на інтереси Німеччини) перед розкладовим хаосом революції, яка згідно з німецькою оцінкою спаралізувала економіку під більшовицьким контролем. Та найважливішими для Боровського тези є арґументи німецьких промисловців у тому часі, що Німеччина навіть після замирення на Заході буде знаходитися в економічній ривалізації з Великобрітанією на світових ринках, тому засоби сирівців та їх доступність у Східній Европі, а особливо в Україні, будуть для Німеччини особливо важливі. Боровський не старається доказати, що ті арґументи були одобрені, як міродайні німецьким урядом прикінці 1917-го року, або, що вони домінували під час мирних переговорів у Бересті.

Одначе він приділяє тим вчасним пропозиціям важливість, бо вони, мовляв, після німецької військової інтервенції в Україні були евентуально прийняті як напрямні німецької східньо-европейської політики. Як та зміна здійснилася, і особливо, якою мірою вона мала вплив на еволюцію німецької політики супроти України, Боровський, на жаль, не дає задовільної відповіді. Він тільки наголошує, що сепаратний мир з Україною і німецька окупація в Україні мали економічні мотиви, бо не йшлося тільки про т. зв. «бротфріден», але про далекосяжні економічні та політичні пляни на майбутнє.

Натомість Федишин описує 1917-ий рік, як період нездецидованої німецької політики супроти України в рамцях власної посиленої східньо-европейської політики. Він документує спроби здійснити постулят незалежної Укрїни німецьким урядом, як один із умов миру в черзі зі спробами заключити мир з Росією, іґноруючи питання українського національного самовизначення, або вважаючи його внутрішньою проблемою Росії. Оцінка Федишина німецької дипломатії напередодні Берестейського Мирного Договору допомагає внести поправки в усталені стеоретипи, які знаходимо також, між іншим, у Боровського, а саме, що німецький уряд заздалеґідь концентрував увагу на сепаратний мирний договір з Україною.

Тим часом тепер доступні урядові документи та інші джерела вказують на те, що принаймні в початковій стадії переговорів із представниками СССР Німеччина й Австрія були рішені визнати

совєтських делеґатів за речників щодо припинення боїв і встановлення миру, з повновластю також на територію під юрисдикцією Центральної Ради, коли б совєтська влада цього вимагала.

Отже напочатку йшлося Центральним Великодержавам не про економічні користі, а про більш безпосередні проблеми ліквідації великого східньо-европейського фронту, зневтралізування революційного напруження і розрухів у деяких частинах Німеччини й Австрії, та перекинення союзних армій із зреволюціонізованого Східного Фронту на Західний Фронт, де вирішувалася доля Великої Війни.

Справа леґальної репрезентації Центральної Ради в Берестейських переговорах була вирішена для Німеччини й Австрії заявою Леона Троцького 10-го січня 1918-го року, який- як голова совєтської мирової делеґації погодився признати делеґацію Центральної Ради як речника українського народу. Боровський вправді твердить, що Троцький був примушений таку заяву скласти, однак він ані не документує, ані не вияснює, хто або які обставини його змусили таку заяву зложити· Все одно можна сказати, що, коли навіть концепція української незалежної держави була в минувшині для Німеччини, в найкращому разі теоретичною концепцією, не може бути сумніву, що під час Берестейських Мирових переговорів ця концепція набрала ваги практичної вартості. Німеччина мала вибір — визнати або не визнати Україну як незалежну державу, а дещо пізніше також змогу вирішити чи визнати уряд Центральної Ради, чи підтримуваний Троцьким уряд Радянської України. Німеччина зробила свій вибір, але чи це був передусім тактичний крок, щоб змусити Троцького до скорішого укладення мирового договору з Центральними Державами, чи це був крок німецької політики калькульованої на довшу мету в Східній Европі, автори вищезгаданих праць не вияснюють. Мировий договір між Центральними Державами та Україною в лютім 1918-го року не ставить під сумнів легальної повноправності Української держави. Німеччина не включає нічого в той договір, що обмежувало б суверенність, територіяльну цілість чи встановляло б економічну залежність України від Центральних Держав. З огляду на брак переконливих даних про існування дефінітивного німецького експансивного пляну супроти України під час мирових переговорів треба оцінювати мировий договір Німеччини з Україною, в рямцях такого збігу обставин, у яких він виринув та в світлі тих підставових уточнень та компромісів, із яких він складався.

Беручи його в тому контексті, можна твердити, що договір сходився із напрямними вирішаючих чинників німецького уряду і переважаючою частиною німецької публічної опінії. Він творив широкий спільний знаменник для тих — що бачили в існуванні України принайменше частинну ліквідацію Східного Фронту мирним шляхом; що бачити в існуванні самостійної України зменшення майбутнього російського натиску на Захід; що сподівалися значущого товарообміну з Україною, особливо під час війни, й врешті для тих, що вірили, що застосування принципу національного самовизначення мусить бути основним принципом справедливого миру. Різні німецькі угрупування надавали більшої або меншої ваги тим чинникам, але згадані сподівання щодо цілей мирового договору себе взаїмно не виключали.

Також німецька військова інтервенція в Україні сама собою не мусіла бути одночасною з драстичним відхиленням від німецьких напрямних у минулому договорі. Федишин обосновано доказує, що на початку інтервенції німецький уряд і Центральна Рада рахувалися з тим, що компетенція німецьких військ і їх стаціонування та час перебування в Україні будуть обмежені.

Рівночасно, тяжко погодитися з Федишином, що прихід німецьких військ в Україну вимагав від Німеччини якоїсь нової політичної концепції. Навпаки, можна припускати, що обмеження німецьких військ та німецьких представників до військово-технічної допомоги та невтручання у політику Центральної Ради, можна б цілком легко погодити з формальними політичними напрямними щодо самостійної України в рямцях Берестейського Договору.

Якщо так не сталося, то які чинники спричинили це? Боровський і Федишин вказують, що німці були заскочені слабістю і непорадністю уряду Центральної Ради, бракувало її опертя на маси тощо. Німецька військова кампанія проти більшовиків в Україні була відносно легка. Побоювання, що німецька армія може збільшовизуватися, виявилися безпідставними під час німецької інтервенції в Україні.

В обставинах обмеженого риску для Німеччини та послаблення авторитету та котролю Центральної Ради після успішного наступу більшовиків, німці, як вказують обидва автори згаданих праць, старалися використати повністю свою позицію сили в Україні, безогляду на провізії мирового договору.

Обидва автори спостерігають назагал негативне чи скептичне ставлення чолових німецьких військовиків та дипломатів в Україні супроти уряду Центральної Ради. Їхні офіційні звіти, кореспонденція тощо вказують, що суверенність українського уряду під оглядом контролю населення, адміністративної спроможності та виконання своїх економічних зобов'язань супроти Центральних Дерхав видаються їм нереальними.

Боровський і Федишин по-різному реагують на цю оцінку. Боровський приймає її за дійсну і дає до призадуми, що у відсутності військ Центральних Держав російсько-білоґвардійська або червона влада, мали б більше шансів утриматися в Україні, спираючись на державно-будуючі елементи. Одночасно він признає, що хоча німці критикували уряд Ради за його анемічний стан, вони не були заінтересовані в сильному й справді незалежному українському уряді. Через умішування у негативний спосіб у соціяльну та економічну політику Центральної Ради, вони фактично позбавляли Раду можливостей зміцнити свою владу серед революційних мас.

Федишин оцінює більш скептично німецький критицизм Ради, вказуючи на абсурдність спроб міряти стабільність українського уряду в обставинах революції та громадянської війни масштабами унормованих західньо-европейських країн. Він теж систематичніше, в порівнянні з Боровським, вказує на різні заходи, якими німці старалися ослабити українську державність та обмежити суверенність України. До них, між іншим, він зараховує німецькі та австрійські спроби: обмежити українські збройні сили, юрисдикцію українських судів, контроль українського уряду в ділянці внутрішньої та зовнішньої торгівлі, відмову спрецизувати термін виводу військ Центральних

Держав із території України, і врешті німці бльокували заходи Ради для скликання Української Установчої Ради.

На жаль у праці Федишина висвітлення мотивів позакулісної німецької окупаційної політики в Україні залишилось неповним і в загальному непереконливим· Висловлюючись об'єктивно, час між німецьким остаточним рішенням не підтримувати Центральну Раду й початком реставрації українського уряду після більшовицької інвазії був закороткий, щоб можливим було оцінити його спроможність виконати економічні зобов'язання супроти Центральних Держав, тим більше, що речинець договору про сповнення квоти припадав щойно на 31-го липня 1918-го р. і був обумовлений доставою товарів на обмін для українського населення, яких Центральні Держави в той час, з різних причин, не доставили. Зрештою, гетьманський уряд виявився, з німецької точки зору, приблизно так само економічно некорисним, як і Центральна Рада. Одначе німці підтримували Гетьмана до кінця війни.

Також німецьку політику приверненння великим землевласникам їхніх посілостей в Україні після того, як їхня земля та інвентар в більшості випадків вже були розділені поміж селян, тяжко виправдати безпосередніми потребами німецької воєнної економіки. Не можна також виправдати, в тому контексті, заходів ген. Людендорфа створити суто расові німецькі автономні кольонії на Криму і в Таврії.

Більш переконливим є твердження Боровського, що німецька окупаційна політика в Україні була пов'язана з політично-економічними комбінаціями, які далеко переходили поза об'єктиви т. зв. «бротфріден» і були часткою політики на дальшу мету.

Боровський з'ясовує дві паралельні схеми німецької політики на дальшу мету: одну т. зв. анексійну політику ген. Людендорфа, яка мала на меті забезпечити певні стратегічні території та бази на Сході Европи шляхом безпосереднього німецького контролю і політику міністерства закордонних справ просякати в економічну та комунікаційну структуру даної країни при допомозі німецьких монополістичних підприємств.

Цю схему, піддержувану німецьким міністерством закордонних справ, Боровський оцінює як не менш імперіялістичну та більш рафіновану. Він підкреслює, що саме ця політика, а не анексійна політика ген. Людендорфа починала брати верх у другій половині німецького окупаційного періоду в Україні.

Треба зважити, що ті німецькі схеми не кінчилися на східних чи північних кордонах України, але брали на увагу колишню царську Імперію, як цілість. Коли б Німеччині було владося перехилити на свою сторону біло-гвардійські, симпатизуючі з Антантою кола російського суспільства за ціну єдності Російської імперії, взамін за вже згадані далекойдучі економічні концепції, то це здійснювало б максімум німецьких амбіцій на Сході Европи, таким чином Україна як незалежна державна одиниця могла б бути пожертвована. Коли б ця концепція виявилася нездійсненною, тоді Україна незалежна від Росії залишилася б мінімальною альтернативою в рямцях тих плянів.

Боровський вказує на те, як німецькі пляни економічного просякання покутували ще в німецькому міністерстві закордонних справ на короткий час перед упадком Німеччини, і що різні німецькі підприємства були втягнені в ту схему. Одначе він менш переконливий,

коли старається побудувати тезу, що такі пляни економічного імперіялізму, особливо щодо України, були остаточно заінспіровані на початку спалаху війни. Дані, які існують у зв'язку з такими плянами вказують, що Україна грала передусім ролю оборонного бар'єру. Боровський не розглядає України як фактору в оборонній і експансивній політиці Німеччини і не проаналізовує питання: коли й чому українська держава в німецьких плянах перемінювалася із заборола перед російською експансією на Захід у пляцдарм німецької експансії на Схід Европи. Питання тієї метаморфози інтригуюче, бо насуваються припущення, чи 1918-ий рік не змінив радикально взагалі головного напрямку німецької закордонної політики. Можливо, що саме тоді зродилася нова концепція німецької політики сили, яка попередила шок німецької капітуляції і положила основи до нової, ще більш трагічної війни.

Обидві згадані праці — це справжній піонерський вклад в аналізу короткої, але багатої на наслідки окупації України Центральними Великодержавами. Одначе, незважаючи на багатющу документацію і науковий підхід до теми, вони вияснюють тільки частину з ряду комплексних питань зв'язаних із німецькою інтервенцією в Україні. Всеж таки засяг їхніх праць і багато проблем, які вони посередньо чи безпосередньо порушують, дають надію, що ті прогалини, які існують у їхній аналізі будуть доповнені чи-то в нових виданнях тих праць, чи в нових доповнюючих наукових розвідках на ту тему.

Ігор Каменецький
Central Michigan University

John Jacobson, *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925—1929.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1972, Pp. XI, 420. $ 13.00.

When the representatives of seven European states signed on October 16, 1925 the five agreements, known as the Treaties of Locarno, the event was hailed as the dawn of a peaceful era which would usher in a period of understanding and resolution of tensions. As the high hopes were frustrated by the conflicting interests of the principal partners involved, i. e., Germany, France, and Great Britain, a more critical view was taken of the Treaty and of the events that followed. Professor Jacobson is the latest author to have studied Locarno and its aftermath. In his work he enjoyed a distinct advantage over the earlier students of Locarno — he had a free access to documents hitherto inaccessible. The author of this well researched book sees the unfolding of the event sas the work of the three principle statesmen: Gustav Stresemann, Aristide Briand, and Austen Chamberlain. These well-meaning men struggled for almost four years against tremendous odds to add spirit to the letter of Locarno — in the end, they failed.

Viewed realistically, the objectives of the two principal protagonists, Stresemann and Briand, were completely incompatible with each other and therefore all the verbiage about the common effort in quest of peace was wasted. What was needed was a real compromise from both sides — this they were unwilling or unable to make. Chamberlain did not help the matter by pretending to be an honest broker, while in reality supporting for the most part the position of Briand. Under these circumstances only some peripheral advantages were gained from the years of negotiations, the central issue, i. e., peace and

regional security, remained unsolved. The author is at his best discussing these incompatible aims, the efforts and the politics of the statesmen.

After this reviewer read Professor Jacobson's book, he was still faced with the question: were the three statesmen responsible for these irreconcilable demands, their governments, their armies, or their constituencies. One is left with the impression that the ministers acted with the authority of the 17th century sovereigns without any responsibility to the electorate. Only occassionally is one reminded of a possible opposition to their policies from other quarters (pp. 293, 354, 370). To put it simply, the policies pursued by Briand and Stresemann are unrelated to the various pressure groups and the public opinion and in this lies the main shortcoming of the book. The reviewer also missed the much needed introductory chapter on the post — Versailles diplomacy which would have helped to show the significance of the Locarno agreements.

On the whole, Professor Jacobson's volume is a most welcome addition to the scholarly literature on a controversial period. It is thorough and thoughtful work tracing and analyzing the events and actions which were full of promise, but eventually turned to bitter disappoitment.

Taras Hunczak,
Rutgers University

Communications de la délégation française. VIIe Congrès International des Slavistes, Varsovie, 21—27 août 1973. Paris, Institut d'études slaves, 1973. 371+3 p.

У зв'язку із 7-м Конґресом славістів у Варшаві 21—27 серпня 1973 р. Славістичний Інститут в Парижі видав книжку звідомлень докладів французької делеґації.

На 31 звідомлення одне звідомлення польською мовою, Етієна Деко з Нансі про т. зв. підгалянський архаїзм, а справа мазурення Малопольщі, а одне російською мовою Валентини Маркаде з Парижу про впливи народної творчості на мистецтво російських аванґардних мистців десятих років 20-го стол. На 31 звідомлення тільки 7 займаються неросійськими проблемами. Одна стаття займається проблемою болгарської модерної мови, одна проблемами з теорії перекладу з чужих мов в епоху романтики в Польщі.

Нас цікавлять статті пов'язані з українською проблематикою. «Культурні зв'язки між Україною і Молдавією в XVII ст.» — автором є Аркадій Жуковський. Зв'язки між Україною і Молдавією спричинили різні фактори: сусідство цих двох країн з довгим спільним кордоном, що сприяло переходові тих двох етнічних груп з одної країни в другу, приналежність до одної православної церкви, а передусім політичні інтереси, спільна боротьба проти спільних ворогів: турків і татар. Контакти політичні сприяли обмінові культурними надбаннями між двома країнами і в XVII ст. був це культурний і політичний ренесанс обох країн. Україна в XVII ст. частинно за посередництвом Польщі приймала західні культурні впливи, які передавала Молдавії, що мали вплив на кристалізацію молдавської культури. Обмін ділянками філософії, літератури, історіографії фолкльору і мистецтва мали значення для національного розвитку обох народів. Ця політична, а головне культурна співпраця досягла кульмінаційної точки в XVII ст. Політичні події перервали цей багатообіцюючий процес, зокрема, коли Україна попала під панування Росії, а Молдавія зазнала тяжкий період фонаріодського панування Турецької імперії.

Друга стаття Жоржа Люсіяні з Бордо «Поляки і рутенці (українці) з Галичини на Слов'янському Конґресі в Празі (1848). Автор на початку виясне назву «рутенці» в Галичині, також назву Галичина — Червона Русь, подає історію Галичини від забору Казимиром Великим до розбору Польщі і прилучення Галичини до Австрії. Реформи Йосифа II, початок росту української інтеліґенції в Галичині. Боротьба між впливовими в Австрії поляками і українцями, які почали домагатися рівних прав для себе. 1848 р. приходить до революції. Автор описує точно про перебіг скликання конґресу події і змагання поляків, щоб не допустити українців до конґресу, та українців, щоб за всяку ціну здобути собі рівнорядне місце з іншими слов'янськими народами. Автор покликається на чеську і французьку літературу.

Владімір Водофф з Парижу пише «Манускрипти релігійних збірників у слов'ян східного обряду з XVIII і початку XIX ст.». В XVIII ст. манускрипний збірник у деяких слов'янських народів був засобом розповсюдження літературних творів. Серед великого числа збірників віршів і пісень, легко відзначити виключно релігійні поезії, і ті, які створені зі світських і релігійних пісень і творять збірники мішаного змісту. Список всіх відомих українських і російських манускриптів опрацював А. В. Позднеев («Рукописные песенники XVII—XVIII вв. Из истории силабической поэзии. Москва, 1958») призначений для філологічного дослідження. Все таки ці манускрипти цікаві не лише для філології, але також для історії культури. Особливо релігійні збірники церковнослов'янською мовою переважно належать до літературного жанру розповсюдженого в XVIII ст. між різними слов'янськими народами візантійського обряду (православних і уніятів), головне в Україні, Сербії і Росії. Ці манускрипти є також джерелом відомостей про культурне життя кожного з цих народів як і про їх взаємовпливи. В цій перспективі автор пробує начеркнути проблеми, які насуває порівняльна студія цих збірників. Автор порівнює не лише зміст пісень, але також мову, спосіб писання, літери, папір, переписувачів, пробує встановити де пісня з подібним змістом взяла свій початок, яким шляхом мандрувала. Багато місця просвячує закарпатським збірникам, а також подібним пісням в сербських збірниках, а прийшли вони через Бачку від поселенців.

Причиною дослідів над цими збірниками було віднайдення ще недрукованого сербського збірника з половини XVIII ст., якого видання саме тепер підготовляється до друку.

Автор розглядає збірники українські, сербські і російські. З українських посібників, якими автор послуговувався були: «Історія української літератури» т. І. Київ, 1967; М. Грушевський. «Співаник з початку XVIII в.»; В. Н. Перетц. «Исследование и материалы по истории старинной украинской литературы», загалом на твори В. Перетца автор часто покликується. Найстарші збірники вичислені М. Возняком «З культурного життя України» в Зап. НТШ т. 119, 1902; Ю. А. Яворський. «Материалы для истории песенной литературы в Подкарпатской Руси», Прага, 1934; М. Возняк. «Матеріяли до історії української пісні і вірші», Львів, 1913—1914; М. Возняк. «З культурного життя України XVII—XVIII вв.», Зап. НТШ, т. 108. 1912; про Кам'янський Богогласник в праці І. Франка. «Карпатська література XVII—XVIII вв.», Зап. НТШ, т. 38. 1900; В. Гнатюк. «Угорські духовні вірші», Зап. НТШ, т. 47. 1902; Ю .А. Яворский. «Два замечательных карпато-русских сборника XVIII в.» в виданні «Университетские известия», 1910; М. Грушевський. «Співаник з початку XVIII в.», Зап. НТШ, т. 15, 17, 1897; И. С. Свенцицкій. Опис рукописів Народного Дому». Львів, 1911; М. Возняк. «Два співаники половини і третьої чверті XVIII в.» в

зап. НТШ, т. 133. 1922; І. І. Фетисов. «Українські рукописи збірки Ю. А. Яворського», в Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників українсько ї історії, письменства та мови, т. 3. 1931; Я. Гординський. «Кілька духовних пісень із рукописного співаника початку XIX ст.» в Зап. Чина св. Василія Великого, т. 1, ч. 1. 1924; М. Возняк. «З поля української духовної вірші», Зап. Чина св. Василія Вел., т. 1, ч. 2—3, 1925; М .Грушевський. «Кілька духовних віршів з Галичини», Зап. НТШ, т. 14. 1896. Ukraine; a concise Encyclopedia, prepared by Shevchenko Scientific Society, II. Toronto, 1971.

На закінчення автор пише, що зразки, які він подає у своїй праці дають змогу зацікавити ширші круги фахівців тими збірниками з релігійними віршами, незважаючи на їх слабу літературну вартість, автор заявляє, що таку сувору оцінку тих віршів дав М. Лесковац в праці: Mladen Leskovac, „Srpsko gradjansko pesništvo XVIII veka", Novi Sad, 1949., а з якою не погоджуються українські спеціялісти, вони є причинком не лише для історії культури, але також для історії релігії, часами також для політики слов'янських народів XVIII ст.

Д. Сіяк
(Сарсель)

Wolf-Dietrich H e i k e, *Sie vollten die Freiheit.* — Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945. Dornheim/H., Podzun-Verlag, 1973, 265 S. mit Illustrationen u. Skitzen, 28 DM.

На книжковому ринку у Фед. Республіці Німеччини поява публікацій не-українських авторів, присвячених українським проблемам є рідкістю. До таких рідкісних видань, яке заслуговує на особливу увагу належить вище затитулована книга. Автор книги майор Вольф-Дітріх Гайке, єдиний старшина німець генерального штабу в складі старшинського корпусу популярно-названої «Дивізії Галичина». Книга май. Гайке — це воєнно-історичний нарис. Політичний аспект національно-державних стремлінь українського народу заторкнений автором у вступі. Коли йдеться про положення України під час німецької окупації 1941—1944 рр., ця проблема в книзі також порушена.

Автор книги В.-Д. Гайке вже під час 2-ої світової війни закінчив учбовий курс для старшин генерального штабу німецьких збройних сил і 1. 8. 1943 р. був приділений до «Дивізії Галичина», де очолював при дивізійному штабі оперативний відділ Іа. Він, після матури став професійним старшиною і учасником походів проти Польщі, західноевропейських держав і СРСР на постах у фронтових і штабових роботах. Генерал-штабовим старшиною в «Дивізії Галичина», він був від самих початків організації цієї формації аж до капітуляції III-го Райху в травні 1945 р. Тому до подробиць обізнаний із цілою драмою «Дивізії Галичина». Його книга є авторитетним свідченням про цю формацію. Май. Гайке не належав до націонал-соціялістичної партії, був фронтовим старшиною у повному розумінні цього слова. Як авторитетна, критична, вирозуміла людина втішався в «Дивізії Галичина» загальною повагою. Уже в «Дивізії Галичина» виявляв зацікавлення до боротьби українського народу за державне визволення, тому він був, напевно єдиний старшина-німець, який старався пізнати ментальність, психологію і національну настанову українських вояків, не виявляючи ані погорди до українців, ані германського расизму, ані «культуртреґерства». Під час вишколу й на фронті ніколи не виявляв типових прикмет німецьких СС-фюрерів, тобто бундючности, зарозуміло-

сти й вищости. Ця відмінність характеру, а також його шляхетність віддзеркалені в змісті книги.

Автор написав цю книгу в англійському полоні в 1947—48 рр., і манускрипт дав 31. 8. 1948 р. кол. шефові ген. штабу Німецьких збройних сил ген.-полк. А. Гальдерові який звернув увагу на конечність його опублікування, щоб «запевнити дивізії належне місце в военній історії». Щойно в 1973 р. цей манускрипт появився окремим виданням.

Книга май. Гайке — це історія трагічного самопожертвування передусім української молоді, яка добровільно зголосилася до «Дивізії Галичина», щоб у романтичному підйомі у військових лавах боротися за державність України. Цієї головної настанови українського воядтва німецьке командування «Дивізії Галичина» не визнавало, воно стисло придержувалося директив райхсфюрера Г. Гіммлера, використати українців як живу силу в боротьбі з большевизмом для здобуття «життєвих просторів» у Сх. Европі. Про це у своїй книзі згадує май. Гайке, з докором засуджуючи безкритичну та шкідливу для обох сторін політику ІІІ-го Райху. Автор затитулував свою книгу «Вони хотіли свободи», а в підзаголовку — «Історія Української Дивізії 1943—1945». І правильно, — воядтво цієї дивізії мало на увазі передусім те, щоб спільними военними змаганнями проти большевизму здобути для українського народу *свободу*. Під час т. зв. «світоглядових викладів» воядтво дивізії інформовано про «Нову Европу», «життєвий простір германської нації», «чудесну зброю», а про покращання долі українського народу *ніколи*, ані словечком не було згадки. Україна, як одна з складових частин Райхскомісаріяту Схід мала бути звичайною колонією ІІІ-го Райху. Самозрозуміло, дивізійники не знали різних тайних директив Райхсфюрера Гіммлера й сьогодні вони їм незнані. Щоправда про деякі згадує май. Гайке натяками, не подаючи їх у повному тексті. З приводу появи цієї книги та зокрема підкреслення і нап'ятнування рішень ІІІ-го Райху відносно України, пригадаємо дещо із цих документів. Головна Квартира фюрера 16. 7. 1941 р. проголосила тайну директиву відносно націонал-соціялістичної окупації та національної політики. В цій директиві м. ін. сказано:

„Grundsätzliches: Die Bildung einer militärischen Macht westlich des Ural darf nie wieder in Frage kommen und wenn wir hundert Jahre darüber Krieg führen müßten. Alle Nachfolger des Führers müssen wissen: die Sicherheit des Reiches ist nur dann gegeben, wenn westlich des Urals kein fremdes Militär existiere; den Schutz dieses Raumes vor allen eventuellen Grundsatz muß sein und bleiben:
Nie darf erlaubt werden, daß ein anderer Waffen trägt, als der Deutsche! Dies ist besonders wichtig, selbst wenn es zunächst leichter erscheint, irgendwelche fremden unterworfenen Völker zur Waffenhilfe heranzuziehen, ist es falsch! Es schlägt unbedingt und unweigerlich eines Tages gegen uns aus. Nur der Deutsche darf Waffen tragen, nicht der Slawe, nicht der Tscheche, nicht Kosak oder der U k r a i n e r!“ *

В цьому ж документі особливу увагу звертав фюрер на: beherschen, verwalten und ausbeuten! (володіти, управляти й експлуатувати!).

Ще скоріше, 15. 5. 1940 р. райхсфюрер Гіммлер проголосив тайну директиву відносно трактування чужих народів на Сході. В «Генеральному пляні

* Der Zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumentation, II. Band, S. 324 (Nationalsozialistische Besatzungs- und Bevölkerungspolitik), Verlag Kurt Desch, München—Wien—Basel, 1962.

Схід» з 12. 7. 1942 р. м. ін. вже було заплановано виселити з України 65% українців на Сибір. Крім цього окремою тайною директивою було заборонено допускати українську молодь до середніх шкіл, для неї були призначені тільки народні школи й вмілість рахувати до тисячі.

Отже на підставі вищезгаданих директив німецьке командування «Дивизії Галичина» мало завдання використати українців тільки як бойову силу, без будь-яких зобов'язань. Про це май. Гайке згадує у своїй книзі, скеровуючи чимало докорів на адресу райхсфюрера Г. Гіммлера, райхскомісара Е. Коха та інших відповідальних за наслідки східної політики офіціяльних чинників III-го Райху. Цю настанову дивізійників ще більше загострювали різні татарські вістки з України. А було багато випадків, що брата дивізійника ґестапо розстріляло або повісило за «злочин»: український патріотизм. Надходили також вістки про розстріл або повішення більшої або меншої кількості заложників-українців. Рівночасно нім. адміністрація переводила грабіж народнього господарства України, виловлюючи й висилаючи українську молодь на примусові роботи до Німеччини. У душах національно свідомих дивізійників закріплювався бунт і жадоба пімсти. Багато дивізійників вичікувало нагоди, щоб залишити «Дивізію Галичина», тому під час вишколу в Нойгаммері були здержані відпустки до рідних. Про це май. Гайке згадує у книзі тільки натяками, а фактично внутрішній неспокій і бажання пімсти зокрема на нім. старшинах, що їм було добре відоме, мабуть послужили за причину доручення райхсфюрера та інших чинників III-го Райху роззброїти «Дивізію Галичина», коротко перед капітуляцією. Про ці трагічні і вирішальні для «Дивізії Галичина» дні май. Гайке залишив у книзі докладну картину.

Уже від самих початків компетентні чинники III-го Райху не дозволили, щоб нашу дивізію назвати українською. Вони надали їй регіональну назву «Дивізія *Галичина*», щоб таким чином ця військова формація не мала українського національного характеру.

Май. Гайке вправді цього наказу в книзі не цитує, але про нього згадує. Цитований наказ не вимагає ніяких коментарів. Він доказує, що українці в «Дивізії Галичина» вважалися за звичайне гарматне м'ясо, бо фактично до старшин-українців не було довір'я. Положення не змінилося, коли в квітні 1945 р. прибув до «Дивізії Галичина» ген. П. Шандрук, голова Українського Національного Комітету і як головнокомандувач усіма українськими частинами при німецьких збройних силах. Він надав цій формації назву «1 Українська Дивізія Української Національної Армії» (1 УД УНА). В той час присяга зложена Гітлерові не була відкликана, вона далі зобов'язувала. Незважаючи на це, ген. П. Шандрук перевів окрему присягу з малою частиною Дивізії. В той час не було ані одної іншої частини при нім. збр. силах, щоб підлягала ген. П. Шандрукові. Дивізія до капітуляції III-го Райху підлягала командирові ген. Ф. Фрайтаґові, який виконував доручення: Райхсфюрера Г. Гіммлера, та був підпорядкований іншим нім. воєнним командам, які були вирішальними щодо роззброєння «Дивізії Галичина», про що май. Гайке подає докладні дані на стор. 194 і дальше. Фактично до капітуляції III-го Райху офіційною назвою цієї дивізії була «14 ґренадирна дивізія зброї СС (галицька ч. 1)», а назва 1 УД УНА була неофіційною, про що згадує також май. Гайке у своїй книзі на стор. 256.

Українські вояки були впевнені в тому, що вони боротьбою з большевизмом засвідчать свою зрілість до національної свободи, яку звичайно здобувається зброєю. Дуже велика данина крови під Бродами, в Стирії, на жаль не здійснила цього самовпевнення. Залишився лише історичний факт існування і участи в другій світовій війні також українької військо-

вої формації — «Дивізії Галичина» — 1 УД УНА, що у своїй праці підкреслив автор.

Май. Гайке у книзі зафіксував, без застережень, вірну картину тактичних операцій «Дивізії Галичина» під Бродами, в Словаччині в районі Жіліни й у Стирії проти партизан. Під час Львівсько-сандомирської операції військ 1 Українського Фронту під командою марш. І. Конева проти німецької групи армій «Північна Україна» ,особливо проти XIII Армійського Корпусу під командою ген. Й. Гауффе було скерованих коло 33 піхотинських і 6 панцерних і моторизованих дивізій. Радянські війська започаткували офензиву 13. 7. 1944 р. в напрямку на Раву Руську, проламуючи 2 німецькі оборонні лінії і далі розвиваючи атаку за захід. 60 армія, команд. ген. П. Курочкін і 36 армія, команд. ген. К. Москаленко 1 Укр. фронту, оперуючи на львівському напрямку, впровадивши додатково 3 панц. гвард. армії (ген. П. Рибалко) та опісля 4 панц. армію (ген. Д. Лелюшенко), при дуже сильній підтримці летунства ранком 18. 7. 1944 р. проломили німецькі оборонні лінії, вийшовши на лінію Буськ-Ольшаниця-Івачів-Зборів. Під час дальших операцій радянські війська окружили на південь від Котлова 6 німецьких дивізій, які 22. 7. 1944 р. були ліквідовані. До тих дивізій м. ін. належала також «Дивізія Галичина». Таким чином радянські війська проломили оперативну глибину оборони німецьких з'єднань, що дало спроможність рад. армії продовжувати погоню за відступаючими нім. військами. Як відомо документація із цієї операції нім. дійових штабів під час окруження була знищена, тому коментована книга залишиться одним з важливих документів воєнних дій німецьких армій в липні 1944 р.

Студіюючи з великим зацікавленням книгу май. Гайке напрошується багато різних, нерозгаданих, укритих тайною питань. Одним із таких питань є, що сталося із май. Дмитром Паліевим, який вийшов з окруження живим? Командир див. Фрайтаґ після окружения розгубився, усю вину за поразку XIII корпусу зложив на Дивізію Галичина. Він був рішений здесяткувати решткиукраїнських дивізійників, які видісталися із окруження. Тому ген. Фрайтаґ відмовився був далі очолювати «Дивізію Галичина». Також кружляли вперті поголоски, що ген. Фрайтаґ після виходу з окруження зложив райхсфюрерові Гіммлерові звіт, в якому «Дивізію Галичина» представив у найбільш чорних красках. Але завдяки звітові якогось воєнного звітодавця, який на власні очі бачив цілу трагедію «Дивізії Галичина» під Бродами, звіт ген. Фрайтаґа рахсфюрер Гіммлер не одобрив, тому наказав організувати нову дивізію (галицьку 1).

У загальному книга май. Гайке заслуговує на увагу не тільки своїм об'єктивним змістом, але також стилем. Книгу читається із зацікавленням, а учасники «Дивізії Галичина» під час читання напевно віддзеркалять в уяві багато фактів із трагічного минулого. Май. Гайке належить признання і подяка за історичний документ, яким залишиться його книга «Вони хотіли свободи».

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Михайло Г. М а р у н ч а к. *Студії до Історії Українців Канади.* Том IV. Вступне слово: М. І. Мандрика. Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. Збірник Заходознавства. 1970—1972. Стор. 311.

Четвертий том «Студій до Історії Українців Канади», це найновіша, чергова праця д-ра Марунчака. Вона важлива тим, що подає доповнюючі мало, або зовсім, ширшому загалові невідомі факти, що відносяться до початків українського поселення в Канаді.

Розділ «Товариство св. Рафаїла — речник заробітчанської еміґрації» описує діяльність Товариства св. Рафаїла, заснованого 1907 року у Львові, яка в Канаді знана хіба історикам. Цікавим є розділ «Хто зорганізував видавництво і часопис «Канадійський Фармер», бо теж подає мало знані факти, приміром підготовчу працю до заснування видавництва, або докладний опис скільки чисел часопису висилала редакція «Канадійського Фармера» в 1908 році до Европи, до США і до кожної провінції в Канаді. До Онтаріо, наприклад, вислано 327 примірників і приходить на думку, скільки передплатників того часопису було в Онтаріо в тому році?

У розділі про «Початки українського друкованого слова в Канаді» згадує автор, між іншим, працю, писану Іваном Бодруґом і проф. М. Щербініном «Учебник англійської мови для руского народа», величини 320 сторінок, видана 1905 року. Про проф. М. Щербініна подає автор обширніші інформації в одній із своїх попередніх праць, «Історії преси, літератури і друку піонеерської доби» (1969) і каже «пізніше (себто по 1910 р. — ВЮК) мав виїхати на схід Канади, де правдоподібно, невдовзі помер» (стор. 194). Було б цікаво довідатися, чи приїхавши «на схід» проф. Щербінін дальше цікавився українськими справами, чим був зайнятий, і коли саме помер? В державних актах зустрів я згадки, що родина М. Щербініна (або Шербініна, як подано в актах) по 1910 р. мешкала в Торонто під ч. 27 Дюпонт стріт, а їхній син, Інґвар Едвард Шербінін (мати була шведського роду), під час першої світової війни вступив до канадського війська, одержав ступінь лейтенанта і брав участь в канадській сибірській експедиції 1918—1919 року. На цьому відомості кінчаються.

В «Документальній частині» (стор. 257—304) подані цінні й рідкісні фотокопії й відбитки перших сторніок найстарших українських видань, як теж повний текст (фотокопія) книжечки виданої міністерством внутрішніх справ 1907 р. «Західна Канада — Короткі пояснення про її багацтво і землі для поселенців».

Студія писана фаховим істориком, базована на першоджерельних матеріялах творить цінний вклад в історію українців Канади. Описуючи початки українського життя В Монтреалі, провінція Квебек, д-р Марунчак відкрив досі мало провірену сторінку українського поселення, не тільки в Монтреалі ,але й на сході Канади взагалі. Ця сторінка історії українського поселення жде ще на ширше опрацювання.

Для читача було б корисним, коли «Студія» мала б теж особовий показник, щоб мати огляд осіб згадуваних у праці.

В. Ю. Кисілевський
Оттава.

Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей. Москва, *Академия Наук СССР. Издательство «Наука»*. 1970. 476 стор.

На збірник складається 21 стаття різних авторів. З них 17 статтей присвячено політичній історії татаро-монголів, в яких обговорюється постійний ріст та експансію імперії Темучіна і його найближчих наслідників. Дві статті займаються суспільно-політичною структурою їхньої держави, а в двох останніх насвітлюється джерелознавчі проблеми, при чому стаття Л. Н. Гумілева п. н. «Тайная и явная история монголов XII—XIII вв.» має прикмети піонерської праці.

Статті Л. В. Черепнина «Монголо-татары на Руси (XIII в.)» і В. Т. Пашути «Монгольский поход в глубь Европы», тісно пов'язані з історією України і тому заслуговують на окрему увагу. Перша стаття, Черепнина,

хоч дуже скондензована, витримана в межах об'єктивізму. Інакше зі статтею В. Т. Пашути, Згаданий історик автор більших історичних праць (*Очерки по истории Галицько-Волынской Руси, Образование Литовского государства, Внешняя политика Древней Руси* і богато інших) давши синтетичний перегляд усіх подій зв'язаних з нападом Батия на середущу Европу в довшому розділі спершу піддає критиці погляди західних істориків на причини відвороту татар з Угорщини над Волгу, а потім подає свої концепції для розв'язки цього питання. Біда тільки в тому, що робить це в спосіб непрактикований в науковому світі, фальшуючи ті думки згаданих істориків, які не відповідають його концепціям. Так, напр., інтерпретуючи думки Г. Вернадського про причини відвороту Батия з Угорщини він пише: *«Признавая, что царившие в Европе разборы лишали ее шансов на отпор врагу он (Вернадський — Жд.) заключает: «Запад был неожиданно спасен благодаря событию, происшедшому в далекой Монголии», — умер великий хан. «По сообщению Карпини, он был отравлен теткой его сына Гуюка, та женщина, кто бы она ни была, должна рассматриваться как спасительница Западной Европи».* — Це правда, що Вернадський подав іронічну увагу, що, ніби, *«This woman, whoever she was must be considered the savior of Western Europe».* — Але в свідченнях Венадського смерть великого хана була дальшою і посередньою причиною відвороту татарських військ з Угорщини. На його думку *«The reason for his withdrawal was purely political: Batu wanted to be in position to influence the selection of the new great khan, especially as he himself was potencially a candidate»*. Очевидно тієї останньої уваги Пашуто не завважив, бо вона не дозволила б йому зводити розумування Вернадського «ad absurdum».

На думку Пашути головною причиною відвороту армії Батия з Угорщини були партизанські рухи в запіллі татар — в половецькій землі, на Кавказі і на Русі. До найповажніших з них належала половецька партизанська боротьба під проводом Бачмана над Волгою і алянська на чолі якої стояв Кагір-Укале. Це правда. Але правдою є і те ,що обидві партизанщини були зліквідовані татарами ще в 1237 р., отже перед їх походом на Угорщину і тим самим не могли вплинути на їх відворот. Якщо йдеться про партизанщину на Русі того часу, то її існування опирає Пашуто на двох інформаціях. Першу інформацію подає папський леґат Пляно Карпіні, посол до монгольського хана, який розказує, що коли він подорожував на схід, «*Andreas, Grossfürst von Cherneglove (Чернігів), das auch in Russland liegt, war bei Baty angeklagt worden, er führte tatarische Pferde aus dem Lande und verkaufte sie auswärts. Obwohl diese Anklage nicht erwiesen war, wurde er dennoch hingerichtet*». Пашуто інтерпретує цю вістку так, що «угон коней ... был хорошо известной формой боротьб/ со степными завоевателями». Можливо, що так було. Але ж кн. Андрієви не доказано вини і обвинувачення його в продажі могло бути тільки претекстом до його вбиття (такі претексти татари часто практикували). По друге кн. Андрія вбито вже після повороту Батия з Угорщини отже евентуальний продаж коней, зглядно зв'язаний з тим партизанський рух у жодному випадку не міг бути одною з причин відвороту татар з Середньої Европи.

Іншим доказом на існування партизанщини на Руси мав би бути переказ про рязанця Коловрата, який з дружиною зложеною з 1 700 хоробрих воїнів мав громити татарські війська. Звичайно, уживати переказ, як історичне джерело без докладної його аналізи та зіставлення з існуючими фактами та обставинами, це метода не практикована істориками тим більше, що в даному випадку маємо аж надто виразну пересторогу: «Повесть об убиении Батыя» базована на угорських переказах твердить, що

Батий був вбитий під час угорської кампанії, тимчасом, як нам відомо, він умер природною смертю в 1256 р.

Ми думаємо, що ані «злочин тітки хана» Уґедея, ані «партизани Ковфата» не вплинули на постанову Батия відтягнути татарські війська з Угорщини. На цю постанову мусіла вплинути його реальна оцінка існуючих обставин: Знесилення татарських військових сил під час воєнних кампаній в Московії, на Руси в Польщі та Угорщині, брак перспективи отримати допомогу з центральної Монголії, твереза оцінка дальшої воєнної конфронтації зі Заходом, який хоч зайнятий внутрішніми спорами, мав все таки відповідні мілітарні ресурси і, можливо, зацікавлення Батия у виборі нового хана.

Поважним недоліком цілого збірника є подавання приміток до літератури предмету замість у підваллі, кожної сторінки, при кінці цілої статті. Брак індексів утруднює користування збірником, одна дуже нечітко виконана мапка не вистачає для люстрації подій цього важливого історичного періоду.

Михайло Ждан
(Клівленд, ЗДА)

Basil Dmytryshyn, ed. *Medieval Russia. A Source Book, 900—1700.* Hinsdale, Ill. The Dryden Press, 1973. 357 p.

Василь Дмитришин, професор російської історії в Портляндському Стейтовому Коледжі і професор-гість української історії на Гарвардському Університеті в 1971 році, опрацював друге видання джерел до історії «Середновічної Росії». Перше видання появилося в 1967 році. Рецензована збірка документів складається з таких відділів: 1. „Kievan Rus", 2. „Moscovite Russia", 3. „Glossary", 4. „Tables-Russian Rulers" —ґенеалогічні таблиці і вибраної бібліографії.

У передмові проф. Дмитришин пише, що це є «збірка основних джерел до політичного, суспільного, економічного життя в середньовічній Росії» (стор. VI — „A Source Book is a collection of basic sources on political, social, economic, and cultural life in medieval Russia"). Рівночасно підкреслює, що це видання є призначене для студентів, загального читача і «науковця, який не є спеціялістом». Тут треба згадати, що кожний документ є заосмотрений коротким коментарем редактора даного видання.

В основі приходиться ствердити, що Дмитришин не вив'язався зі свойого завдання, як редактор історичних документів. До діла маємо з мильною історичною термінологією і схемою історії Східньої Европи. В першу чергу він включає «Київську Русь», як інтеґральну частину московської історії. В його інтерпретації «Руська Правда» це «Russian Justice» (стор. 44), а «Слово про похід Ігоря» — це пам'ятка російської літератури. Для кращої інформації наводимо його коментар про «Слово». Дмитришин пише: „It was during the Kievan period of Russian history that lay literature, in addition to chronicles and church literature, made a formal apperance. Of this lay literature, the most important representative, which subsequently became a national classic, is *Slovo o polku Igoreve*" (p. 81). Коментарі мабуть зайві. Проте наш працьовитий історик на цьому не зупиняється. Він подає генеалогічну таблицю київських князів п. н. «Російські Володарі» («Russian Rulers», p. 339). У Дмитришина «російськими князями» були Ігор, Святослав Завойовник, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, і т. д.

Як бачимо редактор і автор коментарів прийняв московську схему історії Східньої Европи, а вслід за цим «логічно» зачислив Київську Княжу Державу до російської середньовічної історії.

Звичайно автор може прийняти будьяку історичну схему, а також свою проросійську історичну термінологію. *Це справа його знання предмету* і «наукової совісти». Проте Дмитришин, як історик, повинен бути об'єктивним і у своїх коментарях згадати, що побіч його погляду на Київську Державу і її «російські» історичні джерела, є ще інші погляди. Він міг згадати про схему Грушевського і визначних представників української національної історіографії, які уважають Київську Державу княжим періодом української історії. Також міг згадати про погляди совєтських істориків, і їхнє розуміння Київської Русі, як спільної держави росіян, українців і білорусів. Він міг пояснити в передмові різницю між терміном «Русь» і «Росія» (до речі в англійській транскрипції він подає «Русь», як «Rus», а має бути «Rus'»). Проте він цього не зробив і до рук читача дісталося видання без належного вступу і об'єктивних історичних коментарів, з тенденційною історичною термінологією і історичною схемою. Не маємо охоти на цьому місці «переконувати» Дмитришина, що Київська Русь не є інтеґральною частиною російської історії, а «Слово про Ігорів похід» не є клясичним твором російської літератури... Проте ми хотіли б знати про основні мотиви проф. В. Дмитришина, якими він унапрямлювався при опрацюванні його збірки історичних документів. Його вияснення радо помістимо на сторінках нашого журналу.

Любомир Винар
(Kent State University)

У зв'язку з збільшенням сторінок в «Українському Історику» і розбудовою Видавничого Фонду У.І.Т. просимо читачів журналу про слідуюче:

1. Зложити одноразовий даток на Видавничий Фонд У.І.
2. Приєднати одного мецената для «Українського Історика»;
3. Приєднати бодай одного нового передплатника У.І.
4. Перевести збірку на Видавничий Фонд У.І.Т.

Дальша розбудова «Українського Історика» повністю залежить від допомоги українського громадянства.

Наукова хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

НАШІ ВТРАТИ

Управа Українського Історичного Товариства і Редакційна Колегія «Українського Історика» діляться з членами Товариства і Українським Громадянством, що дня 30 грудня 1973 року помер у Нью-Йорку на 74 році життя

бл. п.

ПРОФЕСОР Д-Р ІЛЛЯ ВИТАНОВИЧ

член-основник УІТ, близький співпрацівник «Українського Історика», визначний дослідник історичних і суспільних наук, автор численних праць, видатний педагог і суспільний діяч.

Родині Покійного висловлюємо наші найглибші співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

Управа УІТ ділиться сумною вісткою з членами і Українським Громадянством, що 20 січня 1974 року в Нью-Йорку відійшов у Вічність на 77 році життя

бл. п.

Д-Р КОСТЬ ПАНЬКІВСЬКИЙ

член-прихильник УІТ, визначний правник, політичний і суспільний діяч, автор цінних спогадів.

Родині Покійного складаємо наші найглибші співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

Ділимося з Українським Громадянством сумною вісткою, що 15 лютого 1974 року на 68 році життя помер у Мюнхені

бл. п.

ПРОФЕСОР Д-Р РОСТИСЛАВ ЄНДИК

член УІТ, Ректор Українського Технічно-Господарського Інституту, визначний український антрополог, письменник і публіцист і політичний діяч.

Вічна Йому Пам'ять!

Нові члени УІТ

Цей список включає членів і членів-прихильників Товариства.

Проф. д-р Юрій Лоґуш (ЗДА), Степан Ничка (Канада), д-р Семен (ЗДА), ред. Зиновій Матла (ЗДА), В. Дорощак (ЗДА), Петро Остапчук Буцяк (ЗДА), п-і О. Бродген (Канада), проф. О. Карапінка (ЗДА), С. Романюк (Канада), проф. д-р Михайло Цап (ЗДА), Е. Зубальський (ЗДА), інж. Осип Бурачок (ЗДА), Петро Куриленко (ЗДА), д-р І. Заплатинський (ЗДА), В. Р. Петрина (Канада), Володимир Бойко (Канада), Н. Ґраб (Канада), д-р Ігор Витвицький (ЗДА), д-р Василь Сірський (Канада), д-р А. Мостанюк (Канада) інж. О. Гладкий (ЗДА), М. Шафранюк (Канада), М. Петренко (ЗДА), П. Салиґа (Вінніпеґ), адв. О. Савяк (Канада), Ольга Левицька (ЗДА).

Доживотні члени:

Д-р Петро Пшик (ЗДА), п-во Іван і Михайлина Іськів (ЗДА), п. Роман Пристай (ЗДА), М. Дерій (Канада).

Членами УІТ можуть стати історики, дослідники суспільних наук і любителі історії. У Товаристві є дві категорії членів — звичайні члени (вчені, які працюють в ділянках історії, суспільних наук і допоміжних істор. наук) і члени-прихильники (любителі історії).

Річна членська вкладка виносить $ 16.00. Члени, які зложать членську вкладку у висоті 300—500 дол. стають доживотними членами УІТ і меценатами «Українського Історика»; члени, які зложать вкладку від 500 дол. вгору стають доживотними членами Товариства і фундаторами «Українського Історика».

Річна членська вкладка включає передплату «Українського Історика».

Століття НТШ

Українське Історичне Товариство взяло участь в науковій конференції, присвяченій століттю НТШ, що відбулася в будинку УВАН в Нью-Йорку 27 жовтня 1973 року. Слідуючі члени УІТ виголосили доповіді: проф. О. Оглоблин — «НТШ в історії України», проф. Володимир Кубійович — «Відновлення НТШ на чужині», проф. Любомир Винар — «Доба Грушевського в історії НТШ», проф. Ярослав Падох — «Правнича наука в НТШ на протязі століття», проф. Василь Ленцик — «Наукові видання НТШ (1913–1939), д-р Кость Паньківський — «Спогади про НТШ».

Підчас конференції закріплено вузли співпраці між УІТ, УВАН і Історично-Філософічної Секції НТШ.

Конференції і зустрічі з громадянством

У звязку з відзначенням десятиліття «Українського Історика» відбувся цілий ряд конференцій і зустрічей з українським громадянством.

24 жовтня заходом клітини УІТ і відділу УВАН в Денвері відбулася наукова конференція, присвячена 10-и літтю «УІ». Конференцію відкрив доц. Лев Биковський, основну доповідь про значення «Українськоко Історика» виголосив проф. Б. Винар, член Управи УІТ і УВАН.

10 листопада 1973 року в Нью-Йорку заходами окремого громадського комітету відбулася зустріч УІТ з громадянством у Пластовій домівці. Вечір відкрив проф. О. Домбровський, голова клітини УІТ в Нью-Йорку. Основні доповіді виголосили: проф. Любомир Винар, редактор «Українського Історика», н. т. «Сучасні завдання українських істориків» і проф. Тарас Гунчак н. т. «Україніка в британських архівах».

18 листопада 1973 року в Торонті в будинку УНО відбулася чергова зустріч УІТ з українським громадянством. Вечір відкрив мґр. Василь Верига, голова торонтської клітини УІТ, а основну доповідь виголосив Любомир Винар н. т. «УІТ і сучасне завдання українських істориків».

29 листопада заходами Українського Студентського Клюбу при Монтреальському Університеті улаштовано вечір присвячений десятиліттю «Українського Історика». Вечір відкрила гол. студ. клюбу Марта Олійник, яка передала провадження програми проф. Романові Сербинові, секретареві клітини УІТ в Монтреалі. В програму входили доповіді д-ра Марка Антоновича, члена Ред. Кол. УІ і Управи н. т. «Український громадський рух 60-их років минулого століття» і д-ра Романа Олійника н. т. 60-ників в теперішній Україні. Окрему зустріч з громадянством заплянований в Клівленду і Вінніпеґу.

Участь УІТ в Другому Світовому Конґресі Українців

Офіційним делегатом на СКВУ від УІТ був Любомир Винар. Він виголосив на семінарі «Українська наука у вільному світі» доповідь н. т. «Сучасний стан української історичної науки».

Підчас Конґресу відбулася зустріч членів УІТ, в якій брали участь Марко Антонович, Богдан Боцюрків, Богдан Винар, Любомир Винар, Василь Верига, Аркадій Жуковський. Обговорено окремі питання відносно дальшого розвитку «Українського Історика» і стану української науки в Европі, Канаді і Америці.

Крім того відбуто окрему нараду з Юрієм Луцьким з Торонтського Університету в справі англомовних видань.

Видання Товариства

У серії «Історичні студії» появилися слідуючі праці: *Олександер Оглоблин:* «Проблема схеми історії України в 19—20 столітті» (ч. 10, ціна $ 1.50); *Теодор Мацьків:* «Україна в звітах англійського посла з Москви (1705—1710)» (ч. 11, $ 1.50); *Любомир Винар:* «Питання походження полк. Максима Кривоноса» (ч. 11, $ 1.50); *Михайло Ждан:* «Романовичі і Хрестоносний Орден» (ч. 14, $ 1.50).

Окремим виданням появився нарис *Л. Винара:* «Десятиліття Українського Історика» (1963—1973), ціна $ 2.50. Це видання включає окремий додаток-покажчик змісту «Українського Історика» за десять років (уложила Марта Воляник). Крім того здано до друку останню монографію проф. Ярослава Пастернака про ранніх словян, яка появиться в короткому часі. Це видання фірмує УІТ і Европейське НТШ, вшановуючи заслуженого члена Наукового Товариства ім. Шевченка і члена-основника УІТ.

Незабаром появиться англомовний переклад «Щоденника» Еріха Ляссоти з 1594 року з обширним вступом і коментарями, як перше видання нової серії УІТ «Жерела до історії України». Крім того вже майже закінчено підготову до видання «Бібліографії Історії України» (б. 600 стор. друку), а також заплянований збірник, присвячений історичним схемам і термінології Східньої Европи.

Рівночасно збільшено об'єм «Українського Історика», а також плянується ціла низка монографічних досліджень із різних періодів і ділянок української історії. Всі ці проекти можна буде зреалізувати, якщо одержиться належну матеріяльну піддержку від українського громадянства.

Видавничий фонд «Українського Історика»

У 1973 році розпочато збірку на ювілейний видавничий фонд «Українського Історика» з наміром зібрати щонайменше біля 50 тисяч долярів для реалізації запроектованих публікацій. Дотепер зібрано лише одну четвертину з наміченої суми. Тому вирішити продовжити *збірку протягом 1974 року*. Проситься усіх членів УІТ і читачів УІ спонтанно включитися і допомогти розбудувати ювілейний фонд УІ. Кожний свідомий українець може стати правдивим будівничим української історичної науки.

Намічено чотири категорії жертводавців: 1. *Фундатори У.І.* — жертводавці, які пожертвують $ 500 або більше. Вони стають доживотними членами УІТ і фундаторами УІ. Будуть безперервно одержувати усі видання УІТ. 2. *Меценати* УІ — жертводавці, які пожертвують 300 або більше долярів (до $ 500); вони стають меценатами УІ і доживотними членами УІТ, одержують усі видання Товариства. 3. *Добродії* УІ — жертводавці, які зложать даток від $ 100 до 300. Вони одержують протягом двох років УІ ч три видання УІТ. 4. *Прихильники* УІ — жертводавці, які зложать $ 100 або менше.

Ще раз апелюємо до українського громадянства і установ прийти з одноразовою допомогою і включитися в розбудову нашої незалежної історичної науки. Усі списки жертводавців подається в українській пресі. Продовження їхнього списку містимо додатково в біжучому числі УІ.

Поточна історична бібліографія

Від наступного числа «Українськоко Історика» впроваджується новий бібліографічний відділ у журналі, в якому будуть реєстровані найважливіші історичні видання (книжки і статті) в Україні і у вільному світі. Просимо усі видавництва надсилати свої видання на адресу Редакції «Українського Історика».

Архівні матеріяли

У звязку із збільшенням об'єму УІ вирішено в журналі поширити відділ «З Архіву». Зокрема береться до уваги неопубліковані документи, листування і інші матеріяли, присвячені найновішому періодові української історії. Це також відноситься до автобіографічних матеріялів і спогадів. Членів УІТ і читачів журналу, які бажали б надіслати для друку в У.І. архівні матеріяли просимо сконтактуватися з Редактором УІ.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Нова Дирекція Історично-Філософічної Секції НТШ

Дня 28 березня 1973 року закінчено листовним шляхом вибори Дирекції ІФС НТШ із слідуючим вислідом: Директор: проф. д-р Володимир Кубійович, Заступники Директора ІФС: проф. д-р Богдан Боцюрків (Канада), проф. д-р Любомир Винар (ЗДА), проф. д-р Ярослав Падох (ЗДА), проф. д-р Володимир Янів (Европа); Секретар ІФС: д-р Аркадій Жуковський (Европа).

В короткому часі буде обговорений плян праці ІФС, а зокрема відновлення праці Історичної Комісії (плян подасть Л. Винар), Комісії

суспільних наук (Б. Боцюрків), Правничої Комісії (Я. Падох), Економічної Комісії (Богдан Винар).

Рівночасно вирішено видати ювілейне число *Записок НТШ*, присвячене століттю Товариства (Редактор — Любомир Винар, заст. редактора Олександер Добровольський).

Нова Управа Канадського НТШ

3 лютого 1974 року у Торонті відбулися Загальні збори КНТШ. Нову управу очолили: д-р Богдан Стебельський, голова; доц. Володимир Мацьків, заст. гол.; доц. Леоніда Вертипорох, секретар; мґр. М. Мельничук, скарбник; проф. д-р Петро Біланюк, реф. наукових видань; проф. д-р Богдан Будорович, рецензент наукових видань КНТШ; мґр. Василь Верига, організаційний референт. Інші члени Управи: мґр. І .Кузів, д-р О. Копач, д-р Ю. Пелех, проф. В. Янішевський.

Нова Управа НТШ в Америці

23 березня 1974 р. в Нью-Йорку відбулися загальні збори АНТШ. До нової управи увійшли: проф. д-р Осип Андрушків — голова, заступники голови: проф. д-р М. Войнар, проф. д-р Василь Стецюк, проф. д-р Петро Стерчо, проф. д-р Євген Федоренко, проф. д-р Е. Жарський, д-р Петро Богданський; секретар — проф. д-р М. Чировський. Інші члени управи: інж. Роман Кобринський, проф. д-р Богдан Гнатюк, проф. д-р Ю. Фединський, проф. д-р В. Ленцик, проф. Лев Шанковський і інші члени.

Новий голова обіцяв полагодити конфлікт в НТШ, який заіснував через непорозуміння між крайовими НТШ і секціями Товариства. Віримо, що АНТШ відновить свою наукову діяльність.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

9 грудня 1973 року у Вінніпеґу відбулися надзвичайні загальні збори Академії для вибору президента з причини резиґнації проф. М. З. Тарнавецького. В надзвичайних зборах взяли участь 24 дійсних членів КУВАН. Президентом Академії одноголосно був вибраний проф. д-р Олександер Баран. Першим заступником президента став проф. д-р М. Г. Марунчак, голова відділу Суспільних Наук. Рівночасно подано у пресовому повідомленні КУВАН, що «Загальні Збори визнають необхідним увести до Статуту Академії позицію куратора Академії для її авторитетного представництва перед вищою владою Канади . . .». Куратором КУВАН вибраню Сенатора проф. д-ра Павла Юзика. Новому Президентові Академії, а заразом членові УІТ бажаємо успіхів у дальшій праці.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УВУ придбав новий будинок в Мюнхені, в якому зосередиться авдиторна і наукова діяльність університету і інших українських наукових установ у Мюнхені. Будинок, який складається з 30 кімнат, закуплено за активною допомогою Кардинала Йосифа Сліпого. Беручи до уваги зріст популярности УВУ серед українських студентів в Америці і Канаді, які розуміють вагу вдержання і розбудови одинокого українського університету поза межами України — українська спільнота у вільному світі повинна допомогти матеріяльно і причинитися до розбудови УВУ. У звязку з цим Ректорат і Сенат УВУ, на нашу думку, повинен застановитися над розбудовою шкільної програми. Якщо ідеться про історичні дисципліни одною з пекучих справ для студентів УВУ є якнайшвидше відновлення і впровадження курсів української історіографії (усі доби) і історичної методології. Без належного опанування методології історичного досліду та глибинного вивчення джерел і історичної літератури до всіх періодів української історії студенти не зможуть задовільно вив'язатися із своїх зобов'язань (зокрема опрацювання маґістерських і докторських праць з ділянок історії. Дуже важливо, щоб в короткому часі з рамені УВУ видано добрий високошкільний підручник історичної методи досліду.

Головними заходами проф. Ігоря Каменецького з рамени Українсько-Американської Асоціяції Професорів і Ректора УВУ проф. Володимира Янова зактивізовано співпрацю українських професорів на американських університетах з УВУ. Як вислід цеї співпраці перший раз в історії УВУ відбудеться спільна високошкільна програма спонзорована УВУ і Центральним Мічіґенським Університетом присвячена окремим питанням українознавства і сходознавства. Програма достосована до вимог американських університетів і тому за всі виклади студенти одержують належні кредити признані УВУ і ЦМУніверситетом. Викладають проф. Ст. Шірер, проф. Томас Петерсон, проф. М. Степаненко і проф. І. Каменецький. Уважаємо, що співпраця між УВУі американськими та канадськими університетами причиниться до нормальної співпраці між українським і неукраїнськими університетами.

ДОСЛІДЧИЙ ЦЕНТР УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ОТТАВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В Оттавському Університеті постав новий нуково-дослідчий центр українознавства із слідуючою метою: 1. Посилення наукових дослідів у ділянках української літератури, філології, історії, суспільних наук та українського канадознавства; 2. Публікації наукових праць в українській, англійській та французькій мовах у вижче згаданих ділянках; влаштовування наукових конференцій і семінарів, 4. призначення стипендій для студентів, які студіюють українознавчі дисципліни.

Центр оснований на фонді д-ра Надії і інж. Антона Іванюхів з Торонта. У заряд Центру входять: проф. Константин Біда, проф. Т. Кіс, проф. А. Романюк, проф. П. Юзик і представник адміністрації Оттавського Університету. На нашу думку подібні центри українознавчих дослідів повинні бути створені на Торонтонському і Манітобському Університетах, в яких працює чимало українських професорів-спеціялістів окремих ділянок українознавства і студіює багато українських студентів.

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО

УАВидавництво, філія відомого американського науково-довідкового В-ва «Ляйберіс Анлімітед» за відносно короткий час вже випустило чотири англійські українознавчі видання. Серед них знаходимо «Невеличку драму» В. Підмогильного, першу англомовну студію про Василя Стефаника з-під пера проф. Д. Струка, антологію українських новель з паралельним текстом за редакцією проф. Юрія Луцького і англійський переклад «Чорної Ради» П. Куліша. Редактором англомовних перекладів з української літератури є проф. Юрій Луцький з Торонтського Університету.

Уже здано до друку обширну *Історію Української Літератури* проф. Д. Чижевського, допроваджену до XX ст. Це видання появиться за головною редакцією проф. Юрія Луцького і консультацією проф. Ю. Шевельова з Колумбійського У-ту. Це буде перша фундаментальна історія української літератури в англійській мові. УАВ-во у співпраці з УІТ заплянувало цілу низку історичних наукових студій з різних ділянок української історії в англійській мові.

У зв'язку з цим передплатники «Українського Історика» одержують $10^{1}/_{2}$ знижку на всі видання УАВ-ва. За каталогом Видавництва треба писати на слідуючу адресу:

Ukrainian Akademic Press
P. O. Box 263
Littleton, Colo. 80120
U. S. A.

ПЕРША ВСЕКАНАДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ СТУДІЙ УКРАЇНОЗНАВСТВА

У днях 6 і 7 квітня у Вінніпеґу відулася перша конференція українських професорів на канадських університетах, присвячена обговоренню координації українознавчих студій і дослідів та публікацій у Канаді. Конференцію скликано за допомогою Комітету Українців Канади.

Програму конференції виповнили слідуючі доповіді: «Проблеми в навчанні української мови» — проф. Ярослав Рудницький з Вінніпеґу

і проф. Соня Ціпивник зі Саскатуну; коментатори: проф. Яр Славутич з Едмонтону і проф. В. Смирнів з Гамілтону.

«Проблеми в навчанні української літератури» — проф. К. Біда з Оттави і проф. К. Андрусишин із Саскатуну; коментатори: проф. Д. Струк із Торонта і проф. Я. Розумний з Вінніпеґу.

«Проблеми в навчанні історії України та інших українознавчих предметів» проф. І. Лисяк-Рудницький з Едмонтону і проф. Б. Боцюрків з Оттави; коментатори: проф. П. Юзик з Оттави, проф. О. Ґерус з Вінніпеґу і проф. П. Воробій з Реджайки.

«Проблеми дослідів і публікацій з ділянки українознавства» — проф. Ю. Луцький з Торонта, коментатори: д-р М. Суховерський з Едмонтону і мґр. А. Григорович з Торонта. На тему координації і фінансової бази студій українознавства виголосив доповідь проф. Р. Лупул з Едмонтону.

Конференцією провадила президія у складі: проф. П. Юзик — голова, проф. А. Малицький від Калґарського Університету — заст. предсідника і проф. Р. Сербин — з Монтреалю, як секретаря.

Конференція підкреслила необхідність координації та тісної співпраці між окремими програмами українознавчих студій, дослідів і публікацій. У висліді нарад покликано до життя Підготовчий Комітет Студій Українознавства у складі: проф. І. Лисяка-Рудницького (голова), проф. К. Біда і проф. Ю. Луцький (заступники голови) і проф. Б. Гарасимів, проф. П. Воробій, як члени.

Не улягає сумніву, що відбута конференція має велике значення у дальшому розвитку українознавства в Канаді. У цьому відношенні українські професори з Канади можуть стати добрим прикладом для своїх колеґ в Америці і Европі. Зокрема доцільно було б скликати подібну конференцію в ЗДА де наразі немає відповідної координації і співпраці між українськими професорами у питаннях українознавчих студій і дослідів на американських університетах.

У Адміністрації «Українського Історика» можна замовляти нові видання У.І.Т.

Любомир Винар: *Десятиліття «Українського Історика», 1963—1973.* Ціна: 2,50 дол.

Любомир Винар: *Питання походження полк. Максима Кривоноса*, 1973. Ціна: 1,50 дол.

Михайло Ждан: *Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден,* 1974. Ціна: 1,50 дол.

Теодор Мацьків: *Україна у звітах англійськоог посла з Москви,* 1973. Ціна: 1,50 дол.

Олександер Отлоблин: *Проблема схеми історії України 19—20 стол.*, 1973. Ціна: 1,50 дол.

Олександер Оглоблин: *Два портрети діячів Мазепинської доби,* 1973. Ціна: 1,00 дол.

Замовлення треба надсилати на слідуючу адресу: «The Ukrainian Historian», P. O. Box 312, Kent, Ohio 44240.

БУДІВНИЧІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

(Видавничий Фонд «Українського Історика»)

Свідоме українське громадянство розуміє вагу незалежної української історичної науки і її дальшого розвитку. Саме тому з великим признанням відзначуємо дальших жертводавців на Видавничий Фонд «Українського Історика». Без належної матеріяльної піддержки не зможемо поширити об'єм нашого журналу, ані видати запляновані фундаментальні видання з історії України. До тепер жертводавцями були нечисленні громадяни і установи. Ще раз звертаємося до громадянства з просьбою одноразового датку на Видавничий Фонд. Ідеться про відтворення правдивої метрики українського народу, поборення фальшивих поглядів і концепцій західних і совєтських істориків на український історичний процес. УІТ є гідним репрезентантом української національної історіографії, а «Український Історик» одиноким українським історичним журналом поза межами України. Вони заслуговують на повну моральну і матеріяльну піддержку українського громадянства. Тому, що в минулому році не осягнено наміченої мети створення відповідної матеріяльної бази для реалізації історичних публікацій Історичного Товариства — вирішено впродовж біжучого року продовжити збірку на Видавничий Фонд.

Всі пожертви виказуються в українській пресі, а також в «Українському Історику». Тут подаємо продовження виказу жертводавців, які зложили або здеклярували пожертву на Видавничий фонд і стали правдивими будівничими української історичної науки.

Листа ч. 6.

Меценати У. І.: інж. Андрій Д. Сольчаник — $ 300 (Філядельфія), д-р Мирон Зарицький — $ 300 (Нью Йорк), д-р Роман Лисяк $ (Стоні Пойнт).

Добродії У. І.: Зложили по $ 100: д-р Константин Кебало (Нью Йорк), інж. М. Мельничук (Торонто), п-ні Ірина Дувало (Торонто).

Прихильники У. І.: д-р Марко Антонович (замість квітів на могилу бл. п. інж. Василя Захаркевича (Монтреал) 30.00 $, п. А. Бабиляк $ 50, Тиміш Таборовський (Вінніпеґ) — $ 34; по $ 25: д-р Ігор Каменецький (замість квітів на могилу бл. п. проф. Ю. Каменецького), Василь Топольницький; Микола Біжик (Клівленд) — $ 20, С. Стасій (Ванкувер) — $ 15.

По $ 10 зложили: В. Бурянк (Вінніпеґ, раніше $ 10 — разом $ 20), З. Антоняк (Філядельфія), д-р А. Турчин (Блюмінґтон), М. Боровський (Вінніпеґ), інж. Ст. Масюк (Філядельфія), о. Теофіль Гурко

(Радвей) *По $ 5*: С. Сіминик (Нью Йорк), С. Мартинюк (Філядельфія), Петро Остапчук (Бафало). *Інші пожертви*: М. Яблінчук — $ 4, інж. М. Барицький — $ 3, С. Тимяк — $ 2.

Замість квітів на могилу бл. п. проф. Ю. Каменецького: Р. Волчук, Л. і Р. Гавриляки, Р. Герасимович, Б. і В. Гладкі, Б. і В. Гнатківські, М. і. Ю. Гончаренки, Т. Купчинська, Я. і Я. Рублі, В. і З. Салевичі, Х. і Ю. Ференцевичі, Р. Ференцевич, І. і З. Шепарович — разом $ 115.

Листа ч. 7

Меценати У. І.: і доживотні члени Товариства: о. д-р Василь Кушнір, президент СКВУ (Вінніпеґ) — $ 300, п. Й. Г. Ревуцький (Вінніпеґ) — $ 300, іван і Михайлина Іськів (Сан Бруно, Каліф.) — $ 300.

Добродії У. І.: пані Дарія Бродгед (у десяту річницю смерти бл. п. Григора Кришталовича, Гемілтон), адвокат Іван Панчук (Міч.), Володимир Буцяк (Нью Йорк), проф. Орися Карапінка (Пітсбурґ), Степан Ничка (Едмонтон), відділ УНО (Ст. Боніфас). Всі вищезгадані зложили на фонд по $ *100*

Прихильники У. І.: Кредитова Спілка УНО (Монтреаль) — $ 50, По $ 25: пані Галина Бобиляк (Кліфтон), інж. М. Фур (Клівленд), д-р Т. Рецетило (Ліма — разом з попередними датками — $ 150), д-р Барвінський (Вінніпеґ), п. А. Брик (Вінніпеґ), о. д-р Гричишин, ЧНІ (Вінніпеґ), суд. В. Гевак (Вінніпеґ), Союз Українок, відділ ч. 70 (Пасейк).

По $ 20: Б. Барнай (Лорейн — замість квітів на могилу проф. Ю. Пундика).

По $ 10: о. Р. Кисілевський (Вінніпеґ), Мирослав Ткачук (Альберта), адв.. К. Ґаланчук (Вінніпеґ), С. Й. Клим (Вінніпеґ), Володимир Сторожинський (Клівленд), Е. Юзвишин (Вінніпеґ).

По $ 5: проф. Ігор Каменецький (Мт. Плезант — разом із попередним датком — $ 37), В. Тимчишин (Вінніпеґ).

Листа ч. 8

Слідуючі громадяни і установи зложили або здеклярували пожертву на Видавничий Фонд УІТ:

Фундатори: Д-р Петро Пшик (Самервіл) $ 250 (разом із попередним датком — $ 500.

Меценати У. І.: П. М. Дерій (Тундер Бей, Онт.) — $ 300, д-р Богдан Запутович (Торонто) — $ 100 (з попередним датком — $ 225).

Добродії У. І.: По $ 100 зложили: П. Петро Кириленко (Філядельфія), Кредитова Спілка Матері Божої в Торонто.

Прихильники У. І.: д-р Е. Муло $ 50, Анастазія Микитчук Онт. $ 40, проф. О. Мартинюк — $ 25, д-р В. Кліш (Філядельфія) — $ 25.

По $ 10: д-р О. Дерій (Балтімор), Семен Корбан (Віндзор), інж. М. Каплистий (Філядельфія), Василь Кострицький (Філядельфія) — $ 13.

По $ 5: д-р І. Домбчевський (Йонґставн), Ст. Хомяк (Маямі), д-Заплатинський (Клівленд), М. Шиманський (Торонто), М. Субтельний (Філядельфія), Я. Гаврилюк, д-р З. Ґелета (Коледж Парк), М. Корінець (Лос Анджелес), д-р В. Сірський (Онт.).

Листа ч. 9

Фундатори У. І.: Роман Пристай (Рочестер) — $ 500 (в пам'ять родичів бл. п. Ілька і Марії Пристаїв).

Прихильники У. І.: Антон Буряник (БІрдс Гол) $ 80; пані К. Мигаль (Торонто) — $ 60, Стефан Шологон (Дургам) — $ 25. *По $ 15* зложили: І. Шкільник (Торонто), Ліда Коровник (Каліфорнія), Дмитро Хомин (Лондон, замість квітів на могилу бл. п. ред, Івана Ставничого), інж. І. Гаєвський (Н. Й.) — $ 13, І. Захарків (Рочестер) — $ 5; по $ 3 зложили: К. Крупський, О. Ковальчук, д- Пундрій; Володимир Гошовський — $ 10.

Пожертви з Европи — Німеччина

Д-р інж. Василь Кравченко (замість вінця на могилу померлої сестри) — 45.- нм.

Усім Жертводавцям, що здеклярували або вже надіслали свою пожертву складаємо нашу щиру подяку. Водночас пригадуємо, що добровільні датки можна надсилати окремими ратами. Всі пожертви просимо надсилати на слідуючі адреси:

The Ukrainian Historian
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U. S. A.

або в Европі на конто:

The Ukrainian Historian
Postscheckkonto München
BRDeutschland
№ 697 60

З РЕЗОЛЮЦІЙ
II-ого СВІТОВОГО КОНҐРЕСУ ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ

Від Редакції:

Дня 3 листопада в Торонто на форумі СКВУ (Семінар: Українська наука у вільному світі) обговорено проєкт резолюції предложений Ревтором УВУ проф. В. Яновом відносно проблем українського наукового життя в Україні і поза нею. На цьому місці подаємо деякі витяги з даного документу.

Констатуючи посилення наступу окупаційного режиму на українських інтелектуалістів, як вияву рафінованого ґеноциду, що являється запереченням основних прав людини та потоптання ґарантуючої їх хартії, якої 25-ліття саме відзначуємо, *присутні на СКВУ представники Української Вільної Науки, а зокрема представники наукових установ, заступлених на Конґресі (Наукового Товариства ім. Шевченка, Українського Вільного Університету, Української Вільної Академії Наук, Українського Історичного Товариства, Української Американської Асоціяції Університетських Професорів) протестують проти всіх форм ґеноциду, а зокрема проти переслідування українських інтелектуалістів за вияв їх свобідної думки.*

Присутні представники названих Установ звертаються до Комісії Охорони Прав Людини при Об'єднаних Націях із гарячим апелем до негайної протидії, взиваючи одночасно всі інші наші Наукові Установи прилучитися до того протесту.

З огляду на те, що розвиток української науки на Рідних Землях є ограничуваний і, що — зокрема — не є свобідним виявом вільної думки українських творців, як природного виразника українського народу, українській науці на чужині припадає першорядна функція! Насамперед має вона змагати до посиленого досліду у тих ділянках, які є цілево занедбувані чи тенденційно насвітлювані в Україні. Для того необхідно пильно вивчати стан науки на Рідних Землях для виявлення всіх недоліків та прогалин і для стимулювання відповідними виданнями чи організаційними потягненнями посилення праці на Рідних Землях (як наприклад: видання ЕУ, а згодом АЕУ приневолило режимні чинники в Україні дати дозвіл на підготову УРЕ). Рівночасно припадає українській науці на чужині важлива роля інформувати про стан науки на Рідних Землях чужинецький науковий світ та спонукати його до відповідної співдії в дослідах у занедбаних ділянках.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Альманах «Українського Слова» 1933—1973. Париж: Перша Українська Друкарня, 1973. 331 стор.

Винар, Любомир. *Десятиліття «Українського Історика» (1963—1973)* Мюнхен—Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, 1974. 50 стор. $ 2.50.

Винар, Любомир. *Питання походження Максима Кривоноса.* Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1973 (Серія: Історичні Студії ч. 10) $ 1.50.

Воляник, Марта. *Покажчик змісту «Українського Історика» (1963—1973)* Мюнхен—Нью-Йорк: УІТ, 1974. 24 стор. $ 1.00.

Гирський, Дмитро. *Дивні способи виправдування антидержавної політики.* Торонто: В-во «Батьківщина», 1973. 184 стор.

Ждан, Михайло. *Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден.* Мюнхен: Українське Історичне Тво., 1973 (Серія Історичні Студії ч. 14) $ 1.50.

Календар Слово на рік 1974. Торонто: В-во «Вільне Слово», 1974. 144 стор.

Карпатська Україна. Ґеоґрафія-історія-культура. Перевидано без змін. Нью-Йорк: Карпатський Союз в ЗСА, 1972. 160 стор.

Кубійович, Володимир. *Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1939—1952.* Нью-Йорк: Українське Історичне Т-во, 1973. 35 стор. $ 1.50.

Мартос, Борис. *Перші кроки Центральної Ради.* Мюнхен: УІТ, 1973. $ 1.50.

Лука Мишуга. Збірник. Зредагував Антін Драган. Нью-Йорк: В-во «Свобода», 1973. 356 стор. $ 15.00.

Канонічні процеси Української Катол. Церкви на Закарпатті від 1771 до 1853. Зібрав о. Олександер Баран. Вим.: Український Католицький Університет, 1973. 281 стор.

Кисілевський, Кость. *Українське мовознавство в останній добі.* Рим: Український Католицький У-т, 1973. 193 стор. $ 6.00.

Наше Слово. Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. Збірник ч. 3. Лондон, 1973. 224 стор.

Новими дорогами. Біографічний нарис про Василя Перепилюка. Опрацював Н. Когуська. Вінніпеґ: Накладом В. Перепелюка, 1972. 242 стор.

Оглоблин, Олександер. *Проблема схеми історії України 19—20 століття.* Мюнхен: Українське Історичне Т-во., 1973 (Сер. Історичні Студії ч. 11. $ 1.50.

Оглоблин, Олександер. *Проблема українських зв'язків Т. Шевченка.* Мюнхен: УІТ, 1973. $ 1.00.

Палажій, Ярослав. *Абетка з історії України.* Нью-Йорк: Наукове Т-во, ім. Шевченка, 1973, 75 стор. $ 10.00.

Перші українські проповідники і їх твори. Рим: Український Католицький Університет, 1973. 187 стор.

Пісня про мого Сіда. Із староеспанської мови переклав Богдан І. Лончина. Рим: Український Католицький Університет, 1972. 161 стор. $ 5.00.

Приходько, Олекса. *Пробудилася Русь...* Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1972. 32 стор.

Чорногора, Федор. *Письмо народовців руських до редактора пол. часописі «Русь», як протест і меморіял.* (Передрук з унікального видання з 1867 р.), Вінніпеґ: Бібліотека «Шашкевичіяна», 1973. 15 + VIII.

Aleppo, Paul. *The Travels of Macarius 1652—1660* (reprint) New York: Arno Press, 1973. 123 p. $ 8.00.

Bandera, V. N. and Melnyk, Z. L., eds. *The Soviet Economy in Regional Perspective.* New York: Praeger Publishers, 1973. 368 pp. $ 20.00.

Blazejowskyj, Dmytro. *De Protestate Metropolitarum Kioviensium in Clerum Regularem (1595—1805).* Romae: Analecta OSBM, 1973. 194 p.

Creveld, Martin L. Van. *Hitler's Strategy 1940—1941.* London: Cambridge University Press, 1973. 248 p. $ 13.95.

Dmytryshyn, Basil, ed. *Medieval Russia. A Source Book, 900—1700.* 2nd Ed. Hinsdale, Ill.: The Dryden Press, 1973. 497 p.

Freeman-Grenville, G. S. P. *Chronology of African History.* London: Oxford University Press, 1973. 312 p. $ 16.00

Georgescu, Vlad. *Political Ideas and Enlightment in the Roman Principalities* (1750—1831) New York: Distributed by Columbia University Press, 1972. 232 p. $ 7.50.

Herr, Nancy W. *Politics and History in the Soviet Union.* Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 1972. $ 12.50.

Hordynsky, Sviatoslav. *The Ukrainian Icon.* Translated from Ukrainian by W. Dushnyk. Poiladelphia: Providence Association, 1973. 212 p. $ 25.

Labedz, Leopold. *Solzhenitsyn. A documentary Report.* Bloomington: Indiana University Press, 1973. 320 p. $ 3.50 (paperback).

Litterae Episcoporum Historiam Ucrainae Illustrantes (1600—1900). P. Athanasius G. Welykyj, ed. Romae: Analecta OSBM, 1973. 357 p.

Lu, David John. *Sources of Japanese History.* New York: Mc Graw-Hill Co., 1974. 2 vols. $ 17.90.

Mudryj, P. S. *De transitu ad Alium Ritum.* Romae: Analecta OSBM, 1973. 182 p.

Marshal, Joseph. *Travels trough Germany, Russia, and Poland in the Years 1769—1770.* New York: Arno Press, 1972. 352 p. $ 10.00 (reprint).

Naima. *Annals of the Turkish Empire (1591—1659).* New York: Arno Press, 1973. 467 p. $ 25.00.

Petrov, Vladimir. *Escape from the Future.* Bloomington, Ind.: Indiana University Press. 1973. 470 p. $ 7.90.

Rosenbloom, Gerald. *Immigrant Workers.* New York: Basic Press, Inc., 1973. $ 8.95.

Shaffer, Harry G. *The Soviet Treatment of Jews.* New York: Praeger Publishers, 1974. 231 p. $ 10.00.

Stachiw, Mattew, Peter G. Stercho, N. F. Chirowskyy. *Ukraine and the European Turmoil* 1917—1919. New York: Shevchenko Scientific Society, 1973. 2 vols. $ 19.00.

Wren, Melvin C. *The Western Impact upon Tsarist Russia.* Chicago: Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1973. 254 p.

Wynar, Bohdan, ed. *American Reference Books Annual.* 5th ed. Littleton, Libraries Unlimited, Inc., 1974. 754 p. $ 23.00.

Leo Kushnir
415 E. Gowen Ave.
Philadelphia, PA 19119-1025